

ҒИЁСИДДИН БИН ҲУМОМИДДИН ХОНДАМИР

БУЮКЛИК ХИСЛАТИ

*«Ҳабиб ус-сийар
фи ахбори афроди башар» –
«Башар аҳли сийратидан
хабар берувчи дўст» китобининг
Захириддин Муҳаммад Бобур
ҳаёти ҳақидаги боблари*

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2011

УДК: 821.512.133(092)

ББК 63.3(5Ў)4

X – 75

Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи:

Исмоил БЕКЖОНОВ

Масъул муҳаррир:

Дилором Юсупова, тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Гуллом Каримий, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти катта илмий ходими.

Нурёғди Тошев, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари
номзоди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ҳаёти ва фаолияти ҳақида ишончли маълумотлар берувчи қимматли ёзма манба-лардан бири Ғиёсиддин Хондамирнинг форс тилида битилган «Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар» номли тарихга оид йирик асари бўлиб, унинг кўлингиздаги ўзбекчага таржима қилинган бобларида Бобурнинг ота-бобоси, яқин қариндошлари ва ўша даврда рўй бериб, Бобур ҳаёти ва саркардалиқ фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечган айрим воқеалар тилга олинади. Бу маълумотларнинг қиймати шундаки, муаллиф мазкур воқеалар иштирокчиларидан Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил сафавий ва уларнинг авлоди, вазиру саркардалари, шунингдек, Бобур Мирзо хизматида туриб, асосан ўзи қўрган воқеаларни баён этган.

ISBN 978-9943-00-752-9

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти. 2011.

КИРИШ

Машҳур тарихнавис Ғиёсиддин Хондамирнинг ўқувчи учун «дўст» деб атаган ушбу китоби ҳақиқатдан ҳам ўтмишдаги буюк шахсларнинг, жумладан, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг гўзал сийрат – яхши хулқ-атвори-ю. мактовли хислатлари, эзгулик йўлидаги ижтимоий-сиёсий фаолияти қирралари ҳақида бебаҳо маълумотлар берувчи асардир. Бу маълумотларнинг айримлари ўз тарихий қийматига эга бўлиб, уларда «Бобурнома» ёки бошқа манбалар орқали бизгача етиб келмаган, шунингдек, муаллифнинг шахсан ўзи кўриб, бевосита иштирок этган воқеалар тафсилоти акс этган.

Ғиёсиддин Муҳаммад (Хондамир) бин хожа Ҳумомиддин бин хожа Жалолиддин Муҳаммад бин хожа Бурхониддин Муҳаммад Шерозий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўзбек ва чет эл ғарбу шарқ олимлари томонидан арзирли тадқиқотлар амалга ошган¹.

¹ Ўзбек олимларидан Бўриной Аҳмедов ва Дилором Юсупова каби тадқиқотчиларнинг бу борадаги илмий изланишлари айниқса диққатга сазовор бўлиб, уларда Хондамир таржимаи холи, унинг бизгача етиб келган илмий мероси ҳақида тўлақонли фикрлар айтилган. Б. Аҳмедовнинг «Хондамир» (Тошкент, 1965) китоби ва «Ҳабиб ус-сийар» (Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв., ФАН, 1985, С.: 33–37.), «Хондамир ва унинг илмий мероси» (Тарихдан сабоқлар, Ўқитувчи, 1994.) номли тадқиқотларида Хондамир ва унинг асарлари ҳақида батафсил маълумотлар берилиб, жумладан, «Ҳабиб ус-сийар»нинг XVI аср Биринчи чорагидаги теурийлар даврини қамраган боблари таҳлили махсус равишда амалга ошган. Д. Юсупова эса Хондамир ҳаёти ва ижодига бағишланган докторлик монографиясини яра-

Хондамир хижрий 880 (1476) йили Ҳиротда туғилган. Хондамирнинг отаси хожа Ҳумомиддин те-
мурий Султон Маҳмуд Мирзо бин Султон Абу Саид
хизматида вазирлик мансабида турган. Машҳур тарих-
чи Мирхонд (1433 – 1498) эса Хондамирнинг она то-
мондан бобоси бўлган. Хондамир Алишер Навоий ва-
фоти (1501 йил 3 январь)гача Навоий бошқарган мада-
ний марказ кутубхонаси мудирлиги бўлиб ишлайди. Сўнг
Балхда Бадиуззамон Мирзо хизматида туради. Шайбо-
нийхон 1507 йил май ойида Ҳиротни эгаллаганда Хон-
дамир Ҳиротда эди ва шаҳар ақлининг хонга ёзилган
омонлик хатини иншо қилади. Сўнг Пашт қишлоғига
келиб яшаётган Хондамир 1515 йили Муҳаммад За-
мон Мирзо бин Бадиуззамон Мирзо хизматига кира-
ди. У ўша пайтлари ва 1524 йилларгача Бобур Мирзо
билан гоҳ Балх яқинидаги юришлар даврида, гоҳида
Ҳиротдаги сафавий ҳукмдорлар номидан Кобулга элчи
сифатида бориб учрашади. «Бобурнома» орқали маъ-
лумки, Хондамир 1528 йил сентябрида Ҳиндистондаги
Бобур хузурига бутунлай хизмат учун бориб, Бобур ва-
фоти (1530)дан сўнг Ҳумоюн подшоҳ хизматида турар-
кан, вафотигача (хижрий 941 (1535) йилгача Дехлида
яшайди. Хондамир Дехлидаги Низомиддин Авлиё
мақбараси ичида машҳур шоир Ҳусрав Дехлавий қабри
ёнига дафн қилинган.

Хондамирдан бизга улкан илмий мерос ёдгор
қолган бўлиб, булар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон,
Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркия мамлакатла-

тиб, унда Хондамирнинг барча тарихий асарлари қўлёзма нусхаларидан
тортиб уларнинг ўрганилиш тарихи ва маълумотлари мазмуни, ахамияти
қабл масалаларни кенг, изчил ёритиб берди.

ри халкларининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти борасида ҳикоя қилувчи ўнтага яқин йирик асарлардир. Шулардан «Хулосат ул-ахбор фи ахвол ил-ахёр (Хайрли кишилар ахволи хабарларининг хулосаси)» 1499 йилда Алишер Навоий топшириғи билан ёзилган бўлиб, «Дастур ал-вузаро (Вазирлар учун қўлланма)» асари ҳам Навоийнинг моддий ҳомийлигида 1500 йили яратилган. Муаллифнинг «Маосир ил-мулук (Подшоҳлар замондошлари)» асари ҳам ўша йили битилган. Аммо унинг нусхалари ҳозирча топилмаган. «Мақорим ул-ахлоқ (Олийжаноб сифатлар)» китоби Алишер Навоийнинг юксак фазилатлари ва олийжаноб ахлоқ-атвори, буюк мутафаккир яратган адабий асарлар, амалга оширган хайрли ишлар, халқ учун қурдирган меъморий иншоотлар ҳақида ҳикоя қилади ва бу асар улуғ шоир вафот этган 1501 йилда битилган. Мирхонднинг машҳур «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» асарининг еттинчи жилди ҳам 1522 йили Хондамир томонидан ниҳоясига етказилгандир. Шунингдек, Хондамир «Номаи номий (Доврукли номалар)», «Ҳумоюннома» каби асарлар муаллифи ҳам бўлиб, олимлар айтишича, унинг яна бешта асари ҳалигача топилмаган эсада, номлари илм аҳлига маълум ҳисобланади: «Осор ул-мулук ва-л-анбиё», «Ахбор ул-ахёр», «Мунтахаби тарихи Вассоф», «Жавоҳир ул-ахбор» ва «Ғаройиб ул-асрор».

Хондамир томонидан 1523 йилда форс тилида ёзиб тугалланган «Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст)» китоби тарихнависнинг энг йирик ва қимматли асари бўлиб,

унинг биринчи ва 1530 йиллари амалга ошган иккинчи таърирдан нусхалар бизгача етиб келган ва Техрон (1854, 1954, 1984), Бомбай (1858)да қайта-қайта нашр қилинган. Асарнинг турли давр ва ҳар хил савияда қучирилган қўлёзма нусхалари Ҳиндистон, Эрон, Россия, Англия, Германия, Озарбайжон, Тожикистон, Ўзбекистон илмий марказлари ва шарқ қўлёзмалари кутубхоналарида сақланади.

Маълумки, Ҳиротда ёзиб тугалланган «Ҳабиб ус-сийар»га сафавийлар хизматидаги вазир Ҳабибуллох Соважий хомийлик қилган бўлиб, муаллиф унга ҳурмат белгиси сифатида асар номида унинг исмига ҳам ишора қилган. Китоб ўша давр тарихнавислик анъанасига биноан Одам *алайҳиссалом* ярагилиш даври наклидан бошланиб, Хуросон, Эрон, Туркия, Ўрта Осиёда кечган воқеалар ривожининг 1523 йилгача даврини ўз ичига олади ва у муқаддима, уч боб ва хотимадан иборат. Ҳар боб эса тўрт жузв (қисм)дан ташкил топган. Айтиб ўтиш лозимки, «Ҳабиб ус-сийар»нинг муқаддимасида ўша давр муаллифи дунёкарашидан келиб чиқиб, бутун олам яратилиши ҳақида сўз юритилган бўлса, унинг хотимасида жаҳон ажойиботлари, жуғрофий кенгликлар борасида ҳикоя қилинади.

Биринчи боб исломгача бўлган тарих ҳамда араб ва араб бўлмаган ўлкаларнинг ислом халифалиги давригача воқеаларини камраган бўлса, иккинчи бобда уммавия ва аббосия ҳамда хуросондаги халифалик ноийблари саналган тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар сулоласи тарихи ҳақида ҳикоя қилади. Учинчи боб Чингизхон ва унинг авлодлари ҳамда уларга замондош қорахитойлар, хоразмшоҳлар, сарбадорлар ва темурий-

ларга бағишланган. Бу бобнинг учинчи ва тўртинчи жузв (қисм)ларидаги қимматли маълумотлар сирасига теурийлар, шайбонийлар, сафавийлар ва туркиялик усмонийлар даври тарихига оид маълумотлар кириб, жумладан, уларнинг Бобур подшоҳга бағишланган махсус бўлим ва зикр этилган бошқа ўринларда ҳам Бобур подшоҳнинг сиёсий-ижтимоий фаолияти борасида сўз юритилади. Тарихнавис Хондамирнинг бу маълумотлари шунчаки ахборот бўлмай, ўша пайтда элчи сифатида ва бошқа турли сабаблар билан тез-тез Бобур Мирзо билан учрашиб турган муаллиф бу теурийзода хислатларидаги «юрт олувчилик ва жаҳонбонлик» кирраларининг ҳам жонли тасвирини гавдалантириб, бу чизгиларга фактик материалларни илова қилиш орқали реаллик бағишлайди. Масалан, «Ҳабиб уссийар»да ёзилишича, кўчманчи ўзбеклар юриши сабабли давлати хавф остида қолган Ҳусайн Бойқаро шайбонийлар билан бир неча бор шиддатли жангларда тўқнаш келган Бобур Мирзога умид боғлаб, унга махсус мактуб жўнатади ва бу ёш теурийзодага қаттиқ ишонч билдириб, теурийлар салтанатини сақлаб қолишда ёрдам сўрайди. Ёки Ҳусайн Бойқаро давлати инқирозидан кейин энди Амир Темур асос солган қудратли салтанатнинг бошқа бир теурийзода қўлига ўтиб, шу туфайли бу сулола сақлаб қолинишини доно акли билан пайқаган Бобур Мирзонинг 1514 йили Табриздан, Шоҳ Исмоил олдидан қочиб келиб, қайтадан Хуросонни қўлга киритишга бел боғлаган Муҳаммад Замон бин Бадиуззамон Мирзо режаларининг аллақачон пуч халга айлангани, эндиликда Ҳусайн Бойқаро авлодлари даври ўтиб, бу каби шарафли вазифани Бо-

бур аллақачон ўз зиммасига олгани Хондамир қалами орқали очик баён этилган. Хондамирнинг Бобур Мирзога нисбатан бундай ишорасини ҳатто ёшгина Бобурнинг Шайбонийхонга қарши илк курашлари давридаги ҳикоялари асносида ҳам укиш мумкин бўлади. Албатта Бобур ўз «Бобурнома»сида бу янглиғ фикрларини ошкор айтишни такаббурлик ўрнида билиб, шу жиҳатдан Муҳаммад Замон Мирзо кабиларга муносабатини оддий бир яхшилик сифатида талкин этган бўлса, Хондамир баёни мазкур «яхшилик»нинг ўша 1514 – 1517 йиллари келажакдаги мақсадлари улкан Бобур томонидан амалга ошганига аниқлик киритувчи шарҳ вазифасини ўтамоқда.

Хондамирнинг, келажакдаги буюк подшоҳ, аммо, китоб ёзилаётган 1522 йиллардаги фақат Кобул ва Бадахшону Балх эгаси бўлмиш Бобурнинг Шоҳ Исмоил каби қудратли ҳукмдор билан Қандаҳорга эгалик қилиш масаласида ҳеч тап тортмай жаҳонгирларча муомалада бўлиши борасидаги ҳикоялари ҳам Бобур подшоҳ шахсиятидаги буюклик хусусиятини ифода этувчи маълумотлардир.

Тарихнавис айрим ўринларда Бобур Мирзонинг жанговарлик ва богирлик хислатларини Амир Темур ишларига киёслаб, Бобурни мазкур таърифлар орқали ҳам улуғлайди.

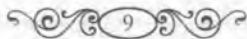
Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сийар»да ҳавола қилган яна қатор маълумотлари ҳам бобуршунослик учун жуда қимматли ҳисобланади.

Эслатиб ўтиш жоизки, Хондамир «Ҳабиб ус-сийар»да Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида махсус сўз юритиш мақсадида аввал темурий ҳукмдор Султон

Абу Саид хонадони вакиллари, жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо ҳақида алоҳида тўхталиб, кейинчалик, тахт тепасига чиққан Бобур Мирзонинг давлатчилик фаолиятига оид муфассал бўлимларни ҳавола қилади. Биламизки, бу маълумотлар жаҳон олимлари томонидан у ёки бу йўналишда тадқиқ ва таҳлил қилинган эса-да, «Ҳабиб ус-сийар» асари бошқа тиллар, жумладан, ўзбек тилига таржима қилинмаган. Шу жиҳатдан халқаро Бобур фонди бу муҳим тарихий манбани ўзбек тилига таржима қилиш ташаббуси билан чиқиб, асарнинг Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритувчи учинчи бобининг учинчи ва тўртинчи жузв (қисм)ларини ўзбек тилида нашрга тайёрламоқда. «Ҳабиб ус-сийар»нинг мазкур бобидати Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишланган бўлимларининг ўзбекчага таржимаси эса ушбу нашр орқали ўқувчиларни юқорида эслатилган ноёб маълумотлар билан тезроқ таништириш ва уларни махсус йўналишда илмий муомалага киритишга имкон яратиш ниятида кенг омма эътиборига ҳавола этилмоқда.

Ушбу форсчадан таржима «Ҳабиб ус-сийар»нинг 1984 йил Техрон нашри бўйича бажарилиб, изоҳларнинг барчаси таржимон томонидан амалга ошди. Ўрни-ўрни билан Техрон нашрида хато берилган киши исмлари, жой номлари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған қаламига мансуб «Мусаххар ал-билод»² асарларига қиёсланиб тўғриланди. Бу сайланма нашрдаги таржи-

² Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххар ал-билод. Форс тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар муаллифлари Исмоил Бекжонов ва Дилором Сангирова. —Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.

ма матни учун ўта зарур бўлмагани сабабли Техрон нашридаги саҳифалар изчил кўрсатилмай, улар фақат боблар боши ва охиридагина ушбу шаклдаги [...] қавс ичида қайд этилди. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, келажакда китоб тўла нашр этилишини кўзда тутиб, бу нашрда зарур изоҳларга кўп ўрин ажратилмади ҳамда Хондамир ва унинг ижоди, айниқса, «Ҳабиб ус-сийар» асари борасида маълумот берувчи кириш сўзи ҳам мухтасар сатрларда баён этилди. Бу ва илмий-ижодий жараёндаги бошқа камчиликлар учун китобхонлардан узр сўраймиз.

Ушбу ишнинг юзага чиқишида ўзининг қимматли тавсия ва маслаҳатларини аямаган филология фанлари доктори, профессор Саидбек Ҳасанов, тарих фанлари доктори, профессор Дилором Юсупова, олим ва таржимон Гулом Каримий ва нашр жараёнида ёрдам кўрсатган барча хайрихоҳларга чексиз миннатдорлик билдираман.

Ишонамизки, «Ҳабиб ус-сийар»нинг мазкур боблари таржимаси ҳам Бобур подшоҳ ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги тасаввуримизни янада бойитишга хизмат қилади.

Исмоил БЕКЖОНОВ,
филология фанлари номзоди.

**«ҲАБИБ УС-СИЙАР ФИ АХБОРИ АФРОДИ
БАШАР»ДАН:**

**МАҚТОВ ХИСЛАТЛИ СУЛТОН АБУ САИДНИНГ
ШОН-ШАВКАТЛИ ҲИЛЛАРИ АҲВОЛИНИНГ
ҚИСҚАЧА ЗИКРИ**

[94-б.] Қазову кадар девони Султон Абу Саиднинг ҳаёт дафтарига ғаразли тугалланиш рақамини битган вақтда ул жанобнинг ўн бир нафар бахт юлдузли ўғли бор эди ва улар номлари тартиби куйидагичадир: Мирзо Султон Аҳмад, Мирзо Султон Маҳмуд, Мирзо Султон Муҳаммад Мирзо, Шохрух Мирзо, Улуғбек Мирзо, Умаршайх Мирзо, Або Бакр Мирзо, Султон Мурод Мирзо, Султон Халил Мирзо, Султон Валад Мирзо, Султон Умар. Бу ўн тўрт шохзодадан эса тўрт нафари салтанат ва фармон беришлик мартабасига етишдилар. Ва уларнинг исмлари ушбудир: Мирзо Султон Аҳмад, Мирзо Маҳмуд, Мирзо Умаршайх, Мирзо Улуғбек. Бу тўрт нафар мақтов хислатли хусравлар ва Султон Саиднинг бошқа ўғиллари воқеалари тафсилоти ушбу сатрлар муаллифига унчалик маълум бўлмагани сабабли икки

³ Султон Абусаид Мирзо Диёрбакр ҳокими Амир Ҳасанбек бин Амир Али бин Амир Қаро Усмонга қарши амалга оширган Қорабоғ мавзесидаги урушда душманга асир тушиб, икки-уч кундан сўнг, яъни 873 йил 22 ражаби (1469 йил 6 феввали) ўша ерда ўлдирилган.

тилли калам уларнинг мухтасар аҳволини ёзмок билан чекланиб, қай бири салтанатга эришган бўлса, фақат ўшанисининг зикрига киришади.

Муиз ус-салтана вал-хилофа⁴ Мирзо Султон Аҳмад Султон Абу Саиднинг азиз ўғилларидан тўнғичи бўлиб, 855 йили⁵ доруссалтана Самарқандда Буғо Тархоннинг ёркин шариатга кўра ул саодат аломатли подшоҳ Султон Абу Саид никоҳига кирган кизидан дунёга келганди. Султон Абу Саид Хуросон фатҳидан сўнг хазрат соҳибкирон дорулмулки Самарқандга қарашли вилоят ва туманларни ўшал кўзининг нурига топшириб, Жони Бек ва Султон Бек Кошгарийнинг укаси Дўлдойни мазкур шоҳзоданинг отабеклик мансабига тайинлаб, қудрати байроғини Самарқанд ва Бухоро узра кўтарди. Ул соҳиб далил хусрав Султон Абу Саиднинг бутун умри давомида Мовароуннаҳрда сарафрозлик тахтида макон тутди. Раият ва кўшин аҳли билан тўла адолат ва эзгуликда муносабат қиларди. Қорабоғ воқеасидан кейин эса Хуросон вилоятларини эгаллаш учун Омўя дарёсидан ўтиб, Андхуд чегарасига етишгач, мансур хокон Султон Хусайн Мирзонинг истилоси хабарини эшитди ва шунга кўра қайтиш тизгинини Самарқанд сари бурди. Шундан кейин «ал-ауд аҳмад (қайтиш мактовлидир)» сўзи мактов хислатли бу подшоҳ ҳоли васфи учун инди. Мирзо Аҳмад ўзининг подшоҳлиги айёмида тўрт навбат мухолиф аҳли билан уруш қилди. Биринчиси, Неъмат исмли Шайх Жамол арғуннинг укаси билан Зомин

⁴ Муиз ус-салтана вал-хилофа – салтанат ва давлатга шараф бағишловчи.

⁵ 855 йил – 1451 йил.

навоҳисида тўқнашиб, ул жангда Султон Аҳмад Мирзо ғалаба қилди. Неъмат эса ўзининг неъматга куфрлиги балосига йўлиқиб, қочиш водийси сари ошиқди. Иккинчи марта ўзининг укаси Умаршайх Мирзо билан Шохрухия ва Ўратепа оралиғидаги Хавос қишлоғида уруш қилди. Ўша куниси ҳам фатҳ ва ғалаба нури ул ҳазрат байроғи туги сари инди. Учунчиси шуким, бир гал мўғуллар орасида танилган Султон Маҳмудхон бин Юнусхон Самарқандни олишни мақсад қилиб, Тошканд навоҳисини ўз лашкаргоҳига айлантирди ва мўғул кўшинлари Туркистон атрофи ва Мовароуннаҳр теғрасида қўлни ғорат ва талон-тарож учун чўздилар. Султон Аҳмад Мирзо эса Самарқанд шаҳридан уруш оловини алангалатмоққа жазм қилиб, ғалаба белгили байроқ ва тугларни баланд кўтарган кўйи душман сари юзланди. Айрим чопкунчи мўғулларнинг пўртал⁶ларини олиб, Султон Маҳмудхон черики кўнган Чир дарёси киргоғига етиб келгач, иккала кўшин қарама-қаршилиқ қуролларини ишга солмасдан ҳар тоифа ўз мамлакати сари қочиб қолишди. Тўртинчиси шуким, Ҳайдар Кўкалтош қадамини қаршилиқ водийси аро ташлаб, Ботирлик отини ғанимлиқ майдонида йўрттирди. Султон Аҳмад Мирзо эса довьорак кишилар тўдаси билан бирга уни йўқ қилмоқ ниятини кўнглига тугди ва оти жилловини исёнчининг аскаргоҳи сари буриб, Ёрйялоқ⁷ навоҳисида тарафлар тўқнаши юз берди. Урушда Ҳайдар енгилиб, Мирзо Султон Аҳмад музаффар бўлди ва ғалабага ёр ҳолда ўз мамлакати пойтахти

⁶ Пўртал – юк; мол ва буюм.

⁷ Бу топоним нашр матнида гоҳ “Ёзяйлоқ”, гоҳида “Ёрйялоқ” шаклида келган.

сари қайтди. 899 йил⁸да эса Мирзо Умаршайх Кўрагон муносабатларидан ўта безор бўлган Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Маҳмудхон бир-бири билан иттифок бўлиб, ул салтанат доираси марказининг иқбол ниҳоли томирини кўпориб ташламоққа қарор қилдилар ва Султон Маҳмудхон Хўжанд дарёсининг шимол томонидан, Султон Аҳмад Мирзо эса ул дарёнинг жануб тарафидан Андижон томонга юзландилар. Шу аснода ҳеч қутилмаган бир воқеа рўй берди ва ажал лочини Умаршайх Мирзоннинг руҳ қушини овламоқ ҳавосида парвозга киришиб, ул ҳазрат 899 йил муборақ рамазон ойининг тўртинчиси⁹да душанба куни Аҳси кабутархонаси тоmidан учиб, ардоқли жонининг лочини юксак жаннат покликларида уя қурди. Султон Аҳмад Мирзо бу хабарни эшитиб, Фарғона мамлакатини эгаллаш бобида яна ҳам қатъийлик ва тиришқоқлик кўрсатиб, Ўратепа, Хўжанд, Марғишонни қўлга киритди ва сўнг Андижоннинг тўрт фарсахлик ерида қўш ташлади. Аммо мазкур вилоят фатҳи унга муяссар бўлмади. Булар Худо хоҳласа ушбу варақларда ёзув ипига тизилажак. Хуллас, Султон Аҳмад Мирзо, отаси вафотидан кейин сарварлик тахтига ўтирган ҳазрат подшоҳ Заҳририддин Муҳаммад Бобур билан сулҳ тузиб, орқага қайтди. Икки-уч манзилни босиб ўтгач эса, шариф саломатлиги ўз меъёрий ҳолати йўлидан кучсизлик ва беҳоллик сари майл кўрсатиб, каттиқ ёндирувчи иситма ул адолатпарвар подшоҳнинг ҳаракат марказини заифлантирди ва мазкур йилнинг ўрталарида Ўратепа навоҳисида Оқсулот дарёси бўйида ҳаётининг шуъла-

⁸ 899 йил – бу ерда 1494 йил ёзи кўзда тутилмоқда.

⁹ 899 йил 4 рамазон – 1494 йил 8 июнь.

си тақдир ажалининг суви билан ўчирилди. Ул ҳазрат қирк тўрт йил давомида бу укубатли уйда умр кечирганди. Ва Султон Аҳмад Мирзо эътиқоди поклиги ва тариқат сулукида етуклиги билан васф этилган бўлиб, яширин намозлар адосида тиришқоқлик шартларини бажо келтирганча ҳеч қачон ибодатни тарк этмасди. Ҳамиша «ақд-битимларга вафо қилинг»¹⁰ ояти мазмунини ўзининг олий асарли мақсади қилиб олганди ва ҳеч қачон аҳду паймон масаласига қарама-қарши иш фикрини олий кўнгли сари йўлатмасди. Ва гарчи урушларда ўзи шахсан жанг қуролларини ишлатмаса-да, аммо ул жаҳонбонлик асослари қурувчисининг ҳаракатлари-ю, ўтириб-туришида шижоат ва баҳодирлик ҳамда паҳлавонлик белгиси юзага чиқарди. Ўқ отиш ва ковок чопиш¹¹ соҳасида замоннинг кўпчилик ўкчиларидан устун эди. Узокка отган ўқи кўпинча мақсад нишонига етиб, ҳеч хато кетмасди. Ва ул ҳазратнинг таъби қуввати шу даража эдики, агар истаса, бир кеча-кундуз давом этувчи шароб мажлисида гул юзли соқийлар қўлидан тотли бода қадахларини бемалол сипқориб ўтираверарди ва базм йиғинида ғоятда инсонийлик кўрсатар, яъни ҳеч қачон ул оқил ҳусрав томонидан ёқимсиз ишлар юзага чиқмасди. Сўзлашув чоғи гапни чўзиш ва сергапликни жоиз кўрмасди. Султон Аҳмад Мирзо ўз умри мобай-

¹⁰ Куръони карим, Моида (5) сураси 1-оятдан: Эй мўъминлар, ақдлар (ўзаро келишилган битимлар)га вафо қилингиз!

¹¹ Ковоқ чопмоқ — (матнда “кабақ тохтан”) тепалик ерда ўрнатилган хода учига ковок қўйиб, от чоптирганча келиб, камон ўқи билан шу ковокни уриб тушириш машини ва мусобақаси. Ғолибга соврин сифатида бериладиган тилло танга ёки олтин қуймасини шу ковок ичига ҳам қўйиб ўтказадиган бундай мусобақани “олтин ковок отиш” дейилган.

нида олти нафар аёлни ўз никоҳига киритди. Ва унга Худои субхона ва таоло етти нафар қиз ато қилди. Ул тахту тожни безовчининг хотинлари номи куйидаги тарзда ёзиб кўрсатилмоқда: Биринчиси Меҳр Нигорхоним бента Юнусхон; иккинчиси эса насаби Тархон амирларига уланувчи Тархонбегим; учинчиси Тархонбегимнинг кўкалтоши Қабақбегим эди. Тўртинчиси насаби Термиз хонзодаларига боғланувчи Хонзодабегим. Бешинчиси Латифбегим бинта Амир Аҳмад Ҳожи. Олтинчиси Султон Арғуннинг оғо-инисининг қизи бўлмиш Ҳабиба Султонбегим. Айтмоқ лозимки, Султон Аҳмад Мирзонинг ўғил фарзандлари икки нафар бўлиб, аммо уларнинг ҳар иккаласи ҳам кичикликда оламдан ўтишган. Ул олий шаъдли подшоҳнинг қизлари жумласидан тўрт нафари Қабақбегимдан вужуд оламига келган эдилар. Бир нафари эса Ҳабиба Султонбегимдан эди. Қабақбегим қизларидан энг тўнғичи Робиа Султонбегим бўлиб, уни Кароқўзбегим ҳам дер эдилар. Кароқўзбегим Султон Аҳмад Мирзо ҳаётигида Султон Маҳмудхоннинг никоҳига кирди. Султон Маҳмудхон шаҳидлик топгач, ул аъфифага шайбоний Жонибек Султон уйланди. Иккинчиси Солиҳа Султонбегим бўлиб, уни Окбегим ҳам дейишар эди. Окбегим отаси вафот этгач, ўз амакасининг ўғли Султон Масъуд Мирзонинг никоҳига кирди. Учунчиси Ойиша Султонбегим бўлиб, бир неча вақт Жамшид мартабали подшоҳ Захириддин Муҳаммад Бобур ҳарамида турди. Тўртинчиси Султонбегим бўлиб, Султон Али Мирзо Самарқанд салтанатида чоғи уни ўз никоҳига киритди. Бешинчиси Ҳабиба Султонбегимдан туғилган қизи бўлиб, исми Маъсума

Султонбегим эди. У халифатпанох хазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг ҳарами сари йўл топиб, бир неча вақтдан сўнг битта киз туғди. Ушанда онаси вафот этиб, қизга онасининг исми қўйилди.

Султон Маҳмуд Мирзонинг дунёга келиши ҳижрий 857 йили¹² рўй берган. Ул хазрат Султон Абу Саиднинг азиз ўғилларидан каттаси ва Султон Аҳмад Мирзонинг ота бир, она бошқа укаси эди. Шижоат ва мардоналик сифати билан васф этилган, донолик ва саховату тангилик бобида танилган, яхши хулқ ва чиройли одоб эгаси, адолат ва инсоф пойдеворини мустаҳкамлаш, зулм ва ноҳақлик қоидаларини вайрон этишда султонлар устунига бошчилик киларди. Ўткир киличи уруш пайти дину¹ давлат душманларининг иқбол дарахтини чопар, қон окизувчи найзаси жанг майдонида мулку миллат аъло байроғининг энг баланди эди. Шунингдек, оламни безовчи ақли хуршид каби машриқдан нур сочувчи-ю, ёғдулик қони, тўғри тадбири қоронғи кечадаги ўн тўрт қунлик ой мисоли ёруғлик манбаси, пок қўнгли маоний ҳақиқатларини англовчи ва ўткир зеҳни нуктадонлик ҳикматлари тўплами, сахий қўли фозиллар турмушининг қафолати ва инъомининг кўзи олимлар ҳаётининг шарофати эди.

Назм:

Гашт мулк аз адолаташ маъмур,
Зулм шуд аз сиёсаташ мастур.
Зоги у буд зейби тахту сарир,
Нури рояш чу меҳр оламгир.

¹² 857 йил — 1453 йил.

Кафи жудаш чу абри гуҳарбор,
Жавҳари табъи у неку осор.

Мазмуни:

Бўлди юрт адолатидан маъмур,
Зулм сиёсатидан кўркиб яширинди.
Зоти тахтни безовчи эди,
Акли нури қуёшдек оламни олгувчи.
Саховатли қўли гавҳар сочувчи булутдек,
Таъби жавҳари яхши аломатли.

Ва ул олий зотли шоҳзода отаси ўлим домига гирифтор бўлган пайтда ҳазрат парвардигор ҳимояси кафолати остида Хуросон томонга йўналди ва 873 йил муборак рамазон ойининг иккинчиси¹³ да пайшанба куни соғ-омон доруссалтана Ҳиротга етиб келиб, қўшин ва халқ аҳволига қараш ишлари билан машғул бўлди. Мазкур ойнинг учинчисида жума куни¹⁴ ул фоҳира шаҳарнинг жоме масжидида ҳазрат соҳибқирон Амир Темури Кўрагон ва Мирзо Султон Абу Саид ва Мирзо Султон Аҳмад ва Мирзо Султон Маҳмуд номига хутба ўқидилар ва шу тарика Султон Абу Саиднинг жонни қўйдирувчи воқеаси хабари маълум бўлиб, хос ва авом кишилари тоифасининг бари йиғи ва нола товушларини зангори фалакка етказдилар.

Байт:

Бигардид олам зи ойини хеш,
Ки омад ажаб мушкили саъб пеш.

¹³ 873 йил 2 рамазон – 1469 йил 16 март.

¹⁴ 873 йил 3 рамазон – 1469 йил 17 март кўзда тутилмоқда.

Мазмуни:

Олам ўз коидасидан чиқди,
Чун ажаб оғир бир иш рўй берди.

Ойнинг тўртинчисида шанба куни¹⁵ тонги эса Ихтиёриддин қалъасининг кутвол¹⁶и исён кўтарди ва халқ гуруҳ-гуруҳ Султон Ҳусайн Мирзо¹⁷га тарафдорлик ширини илғари суриб, иш тадбир доирасидан ташқари чиқди. Шунга кўра куёш тепада вақти Султон Маҳмуд Мирзо амир Ёр мўғул ва амир Қанбар Али ҳамда бирдамлик йўлининг солиқларидан бир тўдаси билан биргаликда Хеш дарвозасидан ташқари чиқиб, йўналиш юзини Самарқанд сари қаратдилар ва ул жаннатга менгзир шаҳарга етишгач, Мирзо Султон Аҳмад лутфу марҳамат эшикларини укаси юзи томон очди ва бир неча вақт ака-укалар ўртасида келишув йўллари сакланиб, ниҳоят Мирзо Султон Маҳмуд бир куни шикор баҳонаси билан шаҳардан ташқари чиқди ва Аҳмад Муштоқ Саййид Бадр ва Хусравшоҳ ва саройга якин яна айрим кишилар иғвоси бўйича Ҳисори Шодмон тарафга кетди ва мақсад-манзилга етишгач, ўша пайтда ул шаҳарда ҳоким бўлиб ўтирган Амир Қанбар Али Мирзо Султон Маҳмудни салтанат узра кўтарди ва ул ҳазрат Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Баклон, Бадахшон вилоятларида то Ҳиндукуш довоғигача салтанат байроғини кўтарди. Ва Мирзо Султон Маҳмуд фар-

¹⁵ 873 йил 4 рамазон – 1469 йил 18 март кўзда тутилмоқда.

¹⁶ *Кутвол* – қалъабег; қалъа комендант.

¹⁷ *Султон Ҳусайн Мирзо* – Хондамир ушбу китобда кейинчалик «хоқони мансур» деб тилга олувчи Султон Ҳусайн Бойқаро (1470 – 1506) кўзда тутилмоқда.

монфармо¹⁸лиги замонида бир неча навбат Катвар ва Сиёхпушон тоғи томонга қўшин тортди ва ул диёрнинг кофирларига қарши ғазовот ва жиход ишларини амалга оширди. Шу сабабли «ғозий» лакабига эришди ва ўз фармонлари туғросини «Султон Маҳмуд Ғозий» деб ёзадиган бўлди. Ул ҳазрат ўз салтанати замонида Султон Ҳусайн Мирзо билан қайта-қайта уруш ва яраш қилиб юрди. Келажак воқеалари баёни асносида икки тилли қалам ул ҳолатлар борасида ҳам тил очажак. Ва саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил шавволи¹⁹да Мирзо Султон Аҳмад Самарқандда вафот этгач, Султон Маҳмуд Мирзо амирларнинг улуглари талабига мувофиқ Ҳисордан Самарқанд сари ошиқди ва иқболи кавкаби камол даражасига етишиб, ҳазрат соҳибкирон Амир Темурнинг дорулмулкида мақсади ҳосиллик тахтига қадам қўйди. Амирлар ва давлат устунларини ўз тарафига оғдиришга киришиб, айшу ишрат эшикларини очди. Ўзининг куёви ва Султон Абу Саид Мирзонинг акаси Манучеҳр Мирзонинг ўғли бўлмиш ва мустақил ҳукм юргизиш пайида юрган Мирзо Малик Муҳаммадни бошқа бир неча теурий шохзодалар билан бирга туғиб, қатлга етказди. Халқни ҳамиша ҳокимлар зулмидан ўз ҳимояси сояси остида омон сақлашда кафил бўлиб келадиган валийлик паноҳи ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг қариндош ва яқин кишиларига нисбатан ҳам қўпол муомалада бўла бошлади. Ҳатто унинг зулми аломати касофати мазкур ҳазрат хожанинг иззатли ўғилларига ҳам тегмай қолмади.

¹⁸ *Фармонфармо* – ҳам ҳоким, ҳам ҳарбий қўмондон; генерал-губернатор.

¹⁹ 899 йил шаввол ойи – 1494 йил 16 июль – 14 август.

Султон Маҳмуд Мирзо маҳрамлар билан ўтиришда жуда ботирлиги ва силлиқ юзли ўғлонлар ҳамда куёш чехрали ёшлар суҳбатида жасорат кўргузгани учун давлатининг устунлари ҳам турли-туман фиску фасод ишлари билан булғанар эдилар. Султон Аҳмад Мирзонинг адолати соясида йигирма беш йилга яқин даврни эркинлик билан ўтказган самарқандликлар бу янглиғ қилмишларни кўриб, изтироб чеккан кўйи ўзини эмин-эркин сезувчи бу подшоҳнинг иқбол офтоби сўнишини қудратда тенгсиз ҳазрати эгамдан тилай бошладилар ва қарангки, дуо ўқи ижобат нишонига тегиб, 900 йилнинг рабиулохир ойи²⁰ Маҳмуд Мирзо охират олами сари кетди. Ул ғалаба туғли подшоҳ қирк уч йил фонилик уйида умр кечирди. Ул ҳазратнинг садрлиги ишини олийжаноб, саховатпеша, улуғлар сарвари мавлоно Асомиддин Довуд Хофий бажариб келди. Мирзо Султон Маҳмуд давлатининг вазирлиги унинг салтанати айёмида кўп вақт ушбу варақлар қораловчиси²¹нинг отаси хожа Ҳумомиддин Муҳаммад бин хожа Жалолиддин Муҳаммад бин хожа Бурҳониддин Муҳаммад Шерозийнинг тўғри йўлдан юрувчи ақлига топширилган эди.

Мирзо Султон Маҳмуднинг беш ўғли ва ўн бир қизи бор эди. Ул мақсади ҳосил подшоҳнинг тўнғич ўғли Султон Масъуд Мирзо эди. Унинг онаси Бузург Термизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Иккинчиси Бойсунқур Мирзо бўлиб, у Пуштбегимдан туғилганди. Учинчиси

²⁰ 900 йил рабиулохир ойи – 1494 йил 9 январь – 7 февраль.

²¹ Яъни ушбу «Ҳабиб ус-сийар» китоби муаллифи Ғиёсиддин Хондамир кўзда тутилмоқда.

²² Мўғуллар босқинидан кейин Жужихон бин Чингизхоннинг невараси Ўзбекхон (XIV аср) бошқарган ҳудуднинг катта қисми «ўзбек улуси» деб аталиб, ўша даврда ҳозирги Шаркий Туркистон (Хитой Халқ Республикаси) ўлкасидан то Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудигача ерлар эса Чигатой улуси дейилгани учун ўзаги битта туркий халқларнинг бу ҳудудлари аҳолиси «ўзбек» ва «чигатой» номи остида танилган. 1498 йилдан дашти қипчоқлик ўзбек улуси хонлари вакили Муҳаммад Шайбонийхон ҳозирги Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Хуросон ерларида ўз хукмронлигини ўрнатгач ва ўзбек улуси халқидан анча қисми Дашти Қипчоқдан келиб ўтроклашиб, Ўрта Осиёнинг айрим ўлкалари (Бухоро, Хива)да шайбоний, аштархоний, манкит, қўнғирот ва минг каби бир нечта ўзбек хонлари давлати 1920 йил қузигача ҳукм сургани сабабли бу давлатларга барҳам берган шўролар ҳукумати 1924 йилда ҳозирги Ўзбекистон Республикасини мазкур «ўзбек улуси» халқлари номи билан аташ қарорини қабул қилди. Шундан сўнг мўғуллар босқинидан кейин «чигатой» улуси таркибиға қирган ҳудуднинг илгари қўп минг йиллик давлатчилик ва маданият тарихига эга халқлари вакиллари ягона «ўзбек миллагии» номини олди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Шаркий Туркистондаги чингизий насабли турк хонлари авлоди, масалан, Бобурнинг Тошкент, Туркистон шаҳарларини ҳам эгаллаган она томондан бобоси Юнусхон Қошғарий қабила, «мўғуллар» номи остида тилга олинган. Ҳозирги кунда Афғонистон шимолида ҳам асли дашти қипчоқлик ўзбеклар ва ўзларини халигача (норасмий равишда) мўғул, чигатой, теурий деб атовчи аҳоли ҳаёт кечиради. Ўрта аср тарихчилари асарларида шу сабабли юқоридаги ҳудудлар аҳолиси чигатой, ўзбек, мўғул ҳамда кам сонли уруғ-аймоқлар номи остида эсланган. Демак, «Бобурнома», «Ҳабиб ус-сийар»да «ўзбеклар» дейилганда, бугунги тушунчамиздаги ўзбек халқи эмас, балки ўша даврларда Дашти Қипчоқда яшаётган ёки Ўрта Осиё, Хуросонга кириб келган кам сонли ўзбек улуси вакиллари кўзда тутилган. Яна эслатиш жоизки, чигатой (жумладан теурийлар, бобурийлар) ва мўғул деб аталган улуснинг ҳозирги кунгача Ҳиндистон, Афғонистонда яшаб келаётган вакиллари ўзларини чигатой, мўғул деб аташади ва бу тарихий қонуният тақозосидир. Бундай ҳол 1924 йилгача Ўрта Осиёда ҳам давом этиб, Муҳис, Оғахий, Аваз Аттор Хўқандий ва ўрта осийлик бошқа муаррихлар ҳамда рус ва ғарбий европалик Ҳ. Вамбери сингари олимлар хотираларида ёзиллишича, айрим сиёсий арбоблар доимо ўзларининг «чигатой»лигини таъкидлаб туришган. Ёки жадидлар

суб Зухрабеги Оғодир. Тўртинчи Султон Хусайн Мирзо бўлиб, онаси мазкур Амир Бузургнинг набираси Хонзодабегим эди ва бу Султон Хусайн Мирзо отаси хаёт пайти улуғ Аллоҳ мағфирати қабтолига етишди. Бешинчиси «Хон Мирзо» номи билан танилган Султон Увайс Мирзо бўлиб, Хон Мирзонинг онаси Султон Нигорхонимдир.

Умаршайх Мирзо. Бу саодатманд шоҳзоданинг дунёга келиши доруссалтана Самарқандда 856 йил²³и рўй берди. Султоннинг калби салтанатнинг бу нурийдасини вужуд оламида кўришдан қувончу шодликларга тўлиб, тўй ва зиёфат эшикларини очди. Ул оқибат мактовли фарзанд халифалик ва мақсади ҳосиллик бешиги, ғамхўрлик ва меҳрибонлик ҳужрасида парвариш топиб, балоғат ва етуклик сарҳадига қадам босгач, ўзига Кобул ва Ғазнин шаҳарлари атрофидаги туманлар топширилиши билан ифтихор бошини юқори кўтариб, сарбаландлик топди ва бузруквор отаси билан хайрлашиб, йўл сари юзланди. Дарагаз манзили ғалаба оятли байроғининг марказига айлангач, аъло тахт поясидан олий ўрдуга бир чопар етишиб, ҳамма бажариши шарт бўлган фармон желтирди. Унинг мазмуни қуйидагича эди: «Ушбу фурсатларда олий шаънли фарзандларнинг хагна суннатлари учун тўй ва байрам маросимлари адо

ишлатган «чиғатой гурунги», «чиғатой адабиёти» атамаларини эсланг. Бу каби атамалардан ажабсиниш (айниқса, шўро даврида мазкур холга жинойи иш сифатида қаралганки, бунинг сиёсий замини ҳаммага яхши аён) хато бўлиб чет эллардаги умрида бирон марта ўзини «ўзбек» атамаси билан сифатламаган миллатдош жигарларимиз, жумладан, асрлар оша ўзларини қонуний равишда гоҳ чиғатой, гоҳ мўғул деб атаб келаётган бобурий авлодга «туркий» атамасини нисбат бериш тўғри ҳисобланади.

²³ 856 йил – 1452 йил 23 январь – 1453 йил 11 январь.

этилажак. Нурли қалб шунга йўналганким, салтанатнинг ул кўз қорачуғи шодлик ва хурсандчилик айёмида жаннат мартабали суҳбатда бўлса». Ана шу фармонга биноан Умаршайх Мирзо улуғвор олий бўсағага кайтди. Хурсандчилик ва кўнгил очишлик кунлари тугагач, исмлар ўхшашлиги муносабатидан келиб чиқиб, Султон Абу Саиднинг аёло ва шариф кўнглидан кечдиким «Ҳазрат соҳибқирон амир Темур Кўрагон Андижон ва унга тобе ерлардан ташкил топган Фарғона мамлакати ҳукуматини ўзининг иккинчи ўғли Умаршайхга иноят қилган эдилар. Муносиби шуким, биз ҳам ул вилоят туманларини унинг отдоши Умаршайх Мирзога берсак». Шу сабабли жаҳон бўйсунувчи фармон чиқарилиб, ул кишвар олувчилик қутисининг дури отабеклиги Амир Худойберди Темуртошга тааллуқ топди ва соҳиб давлат шоҳзода тизгинида давлат ва иқбол ҳамроҳ бўлиб, еттига обод ва фаровон қасабадан ташкил топган Фарғона мамлакати сари ошиқиб, илгари замонда номи афтидан «Ахси сакат» бўлиб, замонлар ўтиши билан эса товушлар сони қисқариб ва талаффузи бузилиши натижасида ҳозирда «Ахси» шаклига келган Ахсини ўз мулкининг пойтахти қилди. Мақсади ҳосил мактовли хислати шеvasидан билиниб турганидек адолат ва раиятпарварлик байроғини ҳилпиратди. Ҳар қасабага бир инсофли доруға тайинлади. Иши тушиб келганларнинг илтимосларини ижобат этишда иноят ва илтифот лавозимларини бажо келтирди.

Байт:

Ба раҳмат чораи бечорагон шуд,
Муроди хотири оворагон шуд.

Мазмуни:

Раҳмаги ила бечораларга чора бўлди,
Оворалар кўнглининг муроди бўлди.

Ва Мирзо Умаршайх Кўрагон жаннатмакон ота-сининг тириклик айёми ниҳоясига етгач, ҳиммати юксажлиги орқасида Андижон вилояти тушумига қаноат қилмасдан, доимо юрт олишлик ўй-фикрида Султон Аҳмад Мирзонинг мамлакатига қўл чўзиб, низо эшиқларини очиб юрди. Худди шу каби баъзида Мўғулистон томонга ҳам кўшин тортар ва ул диёр аҳолисининг тинч турмушига халақит бериб, зиён-захмаг етказарди. Шу жиҳатдан ул ҳазрат билан Юнусхон ўртасида нифоқ чанги кўтариларди ва қаршилик, душманлик алангаси мўғулларнинг ички ўчоғига ўт ташларди. Аммо шунга қарамай, бир неча бор Юнусхон ота-белалик сабаби ҳуқуқи мулоҳазасига кўра Мирзо Умаршайх Кўрагонни ўз олдига чақирди ва инсонийлик расмини тутиб, бир нечта жойни ул ҳазратнинг меросий ўлкасига кўшиб берди. Аммо Умаршайх Мирзонинг муддаоси бундан ҳам ортиқроқ бўлгани учун бу янглиғ инъом ва бахшиш туфайли уруш ва қон тўкишлик олови сўниш сифатини топмади. Ул ҳазрат уч навбат яқинлари ва бегоналар билан тўқнаш келди. Биринчиси мухтарам ҳарамининг олий отаси Юнусхон билан Андижон қасабасининг шимол томонида Сайхун дарёсининг кирғоғида. Ул жангда Умаршайх Мирзодан ғоятда жасурлик ва баҳодирлик юзага чиккан бўлса-да, аммо Аллоҳнинг тақдири билан фатҳу зафар насими Юнусхоннинг байроғи сари эсди. Айрим лашкар бошлиқлари ул эҳсон осмонининг қуёшини олиб бо-

риб, хон олдига элтдилар. Ул хазратнинг оталик нисбаги шафқати қони жўшиб, меҳрибонлик ва мурувват йўлини тутди ва Мирзо Умаршайх Қўрагонни ўз илтифот ва иноятига сазовор қилиб, ўз вилоятига қайтариб юборди. Яна бири шуким, бир гал дашти қипчоқлик ўзбекнинг қиёмат нишонли лапқаридан бир тўдаси Самарқанд атрофидаги ерларни боскин-чопкин қилиб, сон-саноксиз молни қўлга киритганча ўз манзиллари сари қайтиб кетдилар. Бу хабар ул шижоат сийратли хусрав кулогига етишиб, адоват ойинли шижоатлилар ва темир совутли баҳодирларнинг бир гуруҳи билан ўзбекларни қувлаш сари юзланди ва Амраш дарёсидан муз устидан ўтиб, муҳолифларга яқинлашди. Ул жамоат эса олий маркаб чангини кўрганларидан сўнг жиловни жанг майдони сари бурдилар ва дарё бўйида икки гомон ўртасида уруш-саваш олови аланга олиб, шамол асарли ҳамла елидан диловар кишилардан кўпларининг қомати дарахти ҳалоқат тупроғи узра қулади. Жон олувчи найзалар учи-ю, ўқ пайкони ҳамда ўлим юришли санчқилар паҳлавонларнинг кўзу дилидан қон олови булоғини очди. Ниҳоят, зафар ва ғалабанинг анбар тароватли насими ул сарварлик осмонининг куёши байроғи сари эсишга тушди ва ўзбаклар тор-мор бўлиб, нусрат нишонли мавкаб²⁴ мулозимлари самарқандликларнинг босқинчилар тортиб олган барча молларини қайтариб олдилар ва ҳеч зиён-заҳмат етказмасдан бенуқсон ҳолатда эгаларига келтириб бердилар. Учинчиси шуким, бир гал Мирзо Султон Аҳмад ёмғир томчилари сонли қўшин билан Самарқанддан Фарғона

²⁴ Мавкаб — ҳукмдорлар минган от. Ҳукмдорнинг хос мансабдорлари қуршовида юришига ишора.

тарафга юзланди. Мирзо Умаршайх ҳам лашкар билан урушга азму жазм қилиб, укаси олдига чиқиб, Шохрухия ва Ҷратепа оралиғида жойлашган Хавос қишлоғида томонлар бир-бири билан тўқнаш келдилар. Жанг ва уруш-саваш чангини тўзғитганларидан сўнг Мирзо Султон Аҳмаднинг туғи ойчаси зафарнинг саодат аломатли юлдузига яқинлашди, Умаршайх Мирзо Кўрагон эса қайтиш тизгинини ўз мамлакати пойтахти сари бурди.

Байт:

Ченин аст ойини гардун сипехр,
Гаҳе кина варзад ба кас, гоҳ меҳр.

Мазмуни:

Шундайдир осмони фалак қоидаси,
Гоҳ адоват кўрсатар одамга, гоҳ меҳр.

Ва илгари айтиб ўтганимиз кўринишда Умаршайх Мирзонинг баракатли руҳи қуши Аҳсидаги кабутархона тоmidан йиқилиб тушиши натижасида 899 йил 4 рамазон²⁵да душанба куни жаннат боғлари сари парвоз қилди. Азиз умри муддати ўттиз тўққиз йил бўлди. Ул ҳазратдан уч нафар олий зотли ўғил ва беш нафар яхши юлдузли қиз ёдгор қолди. Энг катта ўғли суву куруклик подшоҳи Заҳририддин Муҳаммад Бобур гозий бўлиб, у Юнусхоннинг қизи Қутлуғ Нигорхонимдан туғилган. Иккинчиси бу мустақил ҳукмли подшоҳдан икки яшар кичикрок бўлмиш Муизиддин Жаҳонгир Мирзо эди ва унинг онаси Мўғулистон туманидаги амирлардан би-

²⁵ 899 йил 4 рамазон – 1494 йил 8 июнь.

рининг қизлари сирасидан бўлиб, исми Фотима Султондир. Учинчи ўғил Султон Носир Мирзо бўлиб, онаси Андижондан, исми Умид эди. Мирзо Умаршайхнинг энг катта кизи Хонзодабегим бўлиб, мамлакат олувчи ҳазрат Муҳаммад Бобур подшоҳнинг бир онадан туғилган опасидир. Иккинчи кизи Меҳрбону бегим бўлиб, у Султон Носир Мирзонинг онасидан туғилган эди. Учинчиси Шаҳрбону бегим бўлиб, у ҳам Султон Носир Мирзо билан бир онадан туғилган сингил эди. Тўртинчи Ёдгор Султон бегим бўлиб, онаси Оғо Султон исмли кўнжи эди. Бешинчи Рукия Султон бегимдир. Бу кейинги икки киз фарзанд Умаршайх Мирзо вафотидан сўнг туғилганлар.

Ва Мирзо Умаршайхнинг бу айтилганлардан бошқаникоҳида яна бошқа аёл ва канизак хотинлари ҳам бор эди. Бу завжалари жумласидан бири Улус Оғо бинта Хожабек эди. Яна бири Карокўзбегим бўлиб, у ўзини Мирзо Манучеҳрнинг кизи дерди. Яна бири мўғуллар наслидан саналган Кумонун Султон эди.

Мирзо Улуғбек Кўрагон донгдор отаси тириклигида Кобул, Ғазнин ва унинг ён-атроф худудларига эгалик қилиш фаҳри-ю, сарафрозлигини топган эди. Давлати айёми анча чўзилиб, кўп вақт ўта адолат ва раиятпарварлик билан ул вилоятларда ҳукуматга машғул бўлди. Ҳижрий сана 900 йил²⁶дан ўтгач, ул инсоф-диёнат қоидали хусрав жаннат боғлари сари юзланди ва ўғли Мирзо Абдураззоқ отаси ўрнига ўтирди. Аммо кичик ёшдалиги ва амирлару давлат устунларининг қарама-қаршиликлари сабабли ул вилоятларни бошқаришнинг

²⁶ 900 йил – 1494 йил 12 октябрь – 1495 йил 20 сентябрь.

уддасидан чиқа олмади. Натижада Шужоиддин амир Зуннун Арғуннинг ўғли Мирзо Муқим Қандаҳордан Қобул устига лашқар тортди ва шоҳзодани қочириб, бир неча кун ул шаҳарни ўз жавлонгоҳига айлантирди. Ниҳоят, кейинчалик, ҳазрат салтанатпаноҳий дин ва халифалик ҳимоячиси Муҳаммад Бобур Мирзо бин Мирзо Умаршайх Баҳодирхон бин Султон Абу Саид Мирзо иқбол ва осмоний саодатга тизгиндош бўлиб, Қобул томонга ошиқди ва ул ҳудудни сулҳ билан Мирзо Муқимдан олиб, адолати нурлари зиёсини Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг вилоятлари ён-тевараги узра таратди.

Байт:

Мулки Маҳмуд Ғазнавий набавий,
Шуд зи адлаш чу Ясриби набавий.

Мазмуни:

Маҳмуд Ғазнавий ғозийнинг юрти,
Адолатидан бўлди набининг Ясриби мисол.

Ва ҳижрий 929 йил муборак рамазон ойи охири²⁷га етишган ҳозирги давргача ул адолат қоидали хусрав Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ шу мамлакатнинг давлат ва эркин ҳукмронлик ўриндиғида ўтирибди. Бу подшоҳнинг султонлар паноҳи бўлмиш шоҳлик даргоҳи ходимларига нисбатан яхши ўй ва эзгу ниятлилиги ҳаддан зиёдлиги туфайли султонлар ҳам ихлос ва давлатхоҳлик кўрсатадилар. Чунончи, Мирзо Муизиддин Жаҳонгир ва Султон Носир Мирзо бу акасига доимо итоатда эрурлар.

²⁷ 929 йил рамазон ойи охири – 1523 йил 14 август.

Мирзо Султонмухаммад ва Мирзо Шоҳрух ҳазрат султонликнинг мағлубияти куни Амир Ҳасанбек²⁸нинг мулозимлари қўлига тушдилар ва анча вақт Озарбайжондаги қалъаларда тутқунликда сақланиб, ниҳоят ҳалослик топдилар. Аммо ёмон ҳолат ва паришонликда умр кечирдилар ва 899 йил²⁹и Мирзо Шоҳрух доруссалтана Ҳирот сари йўлга тушиб, Сори вилоятига етиб келган чоғда Аллоҳи таолонинг мағфирати қабтолига кўчиб ўтди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро унинг наъшини Ҳиротга келтириш учун Сорий шахрига одам жўнатди. Жасад олиб келинган эса, султонлар қондаси бўйича Маҳд Улё Гавҳаршод Оғо мадрасасига элтдилар ва анъана тарикасига кўра дафн қилдилар. Мирзо Султонмухаммад укаси вафотидан сўнг ҳам то оламдан ўтунига қадар ўша мамлакатда бўлди.

Мирзо Або Бакр Султон Абу Саид ўғилларининг энг шижоатлиси эди ва отаси ҳаёт пайти Бадахшон мамлакатида фармон берувчилик ишига мансуб турди. Ул ҳазрат шаҳид бўлган, дастлаб Мирзо Султон Ҳусайнга нисбатан ихлосмандлик йўлини тутиб юрди, кейинчалик эса қаршилик байроғини ҳилпирашиб, бир неча вақт ҳужум ва қочиш ишларини амалга ошириб турди. 884 йилнинг ражаб ойи охири³⁰да Астро-бод ҳудудида қўлга тушиб, сиёсат қўли унинг ҳаёти кўч-кўронини йиғиштирди. Бу ҳикоят тафсили Султон Ҳусайн Мирзо давлати айёми воқеалари асносида чечанлик қалами билан рақам қилинажак.

²⁸ Амир Абунаср Музаффариддин бин Амир Алибек бин Амир Қаро Усмон кўзда тутилмоқда.

²⁹ 899 йил – 1493 йил 12 октябрь – 1494 йил 1 октябрь.

³⁰ 884 йил ражаб ойи охири – 1479 йил 17 октябрь.

Мирзо Султон Мурод отаси хукмронлиги даврида Гармсер ва Қандаҳор вилоятида ҳукумат тахтига оёқ кўйди ва ул мамлакатнинг ихтиёр эгаси бўлмиш Амир Низомиддин Аҳмад Барлос шоҳзода хизматида камар боғлаб, итоат ва ихлос эшикларини ланг очди. Султон Абу Саид Мирзо Ҳиротдан чиқиб, Озарбайжон вилоятига кириб борган вақтда қутлуғ буйруқ чиқарилиб, унга кўра Мирзо Султон Муроднинг Кермон томонга кетиши айтилди ва шоҳзода ўша томонга йўналиб, аммо йўл асносида отасининг қайғули воқеаси хабарини эшитди ва совуқ бир оҳ чекиб, оти жиловини Гармсер томонга бурди. Ҳирманд дарёси бўйида эса, Юсуф Тархон исён қилиб, Мирзо Султон Муроднинг ёнидаги кимматбаҳо буюм ва ашёларини талон-тарож елига со-вурди. Ноилож шоҳзода Ҳирот сари кетиб, бир неча кун салтанат ва халифалик шарафли Султон Ҳусайн Мирзо хизматида турди. Шундан сўнг олий шонли султон уни Мовароуннаҳрга ака-укалари олдида жўнатди. Мирзо Султон Мурод оға-иниларидан шафкатсизлик рўй беришини англаб, яна қайтиб Хуросон томон юз тутди. Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро эса шоҳзодани 880 йил³¹и Тирагу қалъасига юборди. **Мисра:** Дигар хабаре аз у ба мардум нарасид – Шундан сўнг халққа у ҳақда ҳеч бир хабар келмади.

Мирзо Султон Халил Султон Абу Саид Озарбайжонга юриш қилган вақтда Ҳирот шаҳрида отаси ўрнига қолган эди. Бу шаҳар юрт олувчи подшоҳ Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан эгаллангач, султон уни Самарқандга юборганди. Шоҳзода ўша шаҳарда исёнчи сифатида бош кўтариб чиқди ва нати-

³¹ 880 йил – 1475 йил 7 май – 1476 йил 25 апрель.

жада Султон Аҳмад Мирзо амирларидан бири қўлида катлга етди.

Мирзо Султон Валад отаси фармонига биноан *арлот* амирлари орасида яшаб юрди. Султон Абу Саид воқеасидан кейин кўп ўтмай ҳалокатнинг ёқимсиз аччиқ шарбатини татиди.

Мирзо Султон Умар отаси шаҳид бўлган пайти Самарканд шаҳрида эди. Ўша воқеадан бир оз вақт ўтгач эса Мирзо Султон Аҳмад укасининг ҳаракат ва юриб-туришидан муҳолифат аломатларини сезиб, уни шаҳардан ҳайдаб чиқаришларига буйруқ берди. Шохзода Мирзо Або Бакрга қўшилиб, Мирзо Або Бакр Марв навоҳисида олий мартабали подшоҳ қўшини ҳужумидан шикаст топган маҳалда эса, Мирзо Султон Умар Нисо ва Обивард тарафларга бориб қолди ва ўша вилоятда амирлардан бири уни ушлаб, Ҳиротга юборди. Султон Ҳусайн Мирзо бўлса, шохзодани дастлаб Ихтиёриддин калъасида ҳибсда саклаб, 883 йилнинг ражаб ойи³²да Тирату калъасига жўнатди. Шундан сўнг ундан ҳеч хабар бўлмади [102-б.].

МАҒФИРАТЛИ СУЛТОН АБУ САИДГА ЗАМОНДОШ БЎЛГАН УЛУҒ САЙЙИД, МАШОЙИХ ВА УЛАМОДАН АЙРИМЛАРИНИНГ ЗИКРИ

[109-б.] **Хожа Носириддин Убайдуллоҳ** Туркистон машойихи ва Мовароуннаҳр улуғларининг барчасидан мартабаю шавкати юксаклиги ва тобеларию молмулкининг кўплиги билан устун ва тенгсиз эди. Замон султонлари ва фармони нуфузли ҳоконлар Туркистон

³² 883 йил ражаб ойи – 1478 йил 28 сентябрь – 27 октябрь.

шаҳарлари бошидан то Ироқ ва Озарбайжон шаҳару
Ўлкалари охиригача ул жанобга нисбатан тўла иро-
даг ва ихлосли эдилар. Ва алардан қай бир сўз эшит-
салар, ноёб дур каби ҳуш қулоқларига безак қилиб,
тўғрилиқни кўрсатувчи раъйига хилоф ишни ўзларига
раво кўрмасдилар. Айниқса, Султон Абу Саид мулку
миллат ишларини тартибга солишда ҳамиша ҳазрат
хожа билан машварат қиларди ва ўта эътиқоди орқасида
гоҳо пойи пиёда хожа минган от билан тенг юриб, иро-
даг етуклиги маросимини бажарарди. Ул ҳазрат султон-
нинг мажид ўғиллари ҳам ўз бузруквор оталари анъа-
насига эргашиб, ҳазрат хожага итоат қилиш йўлидан
ташқари чиқишни жоиз билмас эдилар ва доимо олия
ҳимматларини алар шаъни улуғлиги ва макони юксак-
лиги сари қаратар эдилар. Бир ҳикоят халқ орасида
машҳур ва ишончли кишилар тилида мазкурким, бир
навбат Умаршаъх Мирзо ва Султон Маҳмуд Мирзо
бир-бирлари билан иттифок бўлиб, Самарканд устига
қўшин тортадилар. Султон Аҳмад Мирзо ҳам шаҳардан
ташқари чиқиб, ога-инилари билан тўкнашиш ва уруш
қилиш учун белига ҳиммат камарини боғлайди. Ҳар
икки қўшин бир-бири рўпарасида уруш сафини тузган
қуниси тўсатдан «хожа Носириддин Убайдуллоҳ жанг
майдони сари келмоқдалар» деган хабар етишади. Уча-
ла подшоҳ ул ҳазрат ҳурмати учун жиловни орқага тор-
тиб, хожанинг келишига нима сабаб бўлганини билмоқ
мақсадида қўлларини уруш асбобларини ишлатмоқ
сари чўзмай турадилар. Ўша лаҳзада хожа Убайдуллоҳ
ул ерга етишиб, панду насихат суви билан уруш ва
саваш оловини ўчиради. Ҳар учала подшоҳни ярашу
тинчликка қўндириб, майдонда бир чодир тикишлари-

ни буюради. Мирзо Султон Аҳмад ва Мирзо Султон Маҳмуд ва Мирзо Умаршайх ўз лашкари сафларидан айрилиб чикиб, ул чодир сари кетадилар. Чодирга киргач, ҳар учови бир гиламда ўтириб, хожа хузурида «бундан сўнг бир-бирови билан келишув мақомида бўлиб, нифок яқинига йўламаслик» борасидаги аҳду паймон сўзларини ўртага соладилар. Шундан сўнг ҳар кайси ўз кўшинига кўшилиб, ўз вилоятларига кетишади ва то умрлари охиригача келишув йўлида собитлик билан қадам ташлайдилар.

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ 896 йил³³и Самарқандда вафот этди. Бу хожанинг ўлиmidан сўнг кўп ўтмай, Мовароуннаҳр халқининг бирлиги тарқоклик ва аҳволи паришонликка дучор бўлиб, неча турлук машаққат ва нотинчликни бошидан кечирдилар.

Ҳазрат Султоннинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер Навоий мазкур Хожа Убайдуллоҳнинг вафоти тарихида эса демишлар:

Қитъа:

Хожаи хожагон Убайдуллоҳ,
Муршиди соликони роҳи яқин.
Шуд ба хулд барин ки дар фавташ.
Соли таърих гашт «хулд барин».

Мазмуни:

Хожалар хожаси Убайдуллоҳ,
Эътиқод йўли издошлари муршиди.
Юксак жаннатга кетди, вафоти учун,
Тарих санаси «хулд барин»³⁴ бўлди.

³³ 896 йил – 1490 йил 14 ноябрь – 1491 йил 3 ноябрь.

³⁴ Хулд барин – энг юксак жаннат.

Ҳазрат хожа Убайдуллоҳдан икки нафар ҳидоят сийрагли ўғил ёдгор қолди: Хожако лақаби билан машҳур Хожа Муҳаммад Убайдуллоҳ ва Хожа Қутбиддин Яҳё.

Имкони келиб, сўзларни ракам этгувчи қалам муваффақ бўлса, Мовароуннаҳр султонлари ахборида ул икки мақтов сифатли улуғлар аҳволидан бир бўлагини ҳам турмуш воқеалари саҳифалари узра битажакдир. **Тушунтириш.** Мақтов рақамли қалам сиёҳ томчилари ёрдамида Мирзо Султон Абу Саид ва ул шаҳид хусравнинг етук ўғиллари аҳволини айрим машҳур саййидлар ва машойих ва уламо ва фозиллар зикри билан бирга безаган экан, энди мақсади ҳосил ҳокони мансур ва қудрат далилли, Жамшид ҳашаматли, Фаридун лашкарли, Искандар ҳимматли, Қисро марҳаматли султон, салтанат ва халифалик шарафи Аби-ал-ғози Султон Ҳусайн Мирзонинг ахбори гулзори тароватидан фазлу камол боғлари мустаншиқлари димоғини муаттар айлағай ва ул адолат либосли подшоҳнинг бадое атвор белгилари насимларидан бу лағофат сифот саҳифаларнинг роҳат орттирувчи фазосини тароват ва сафода аъло осмоннинг фирдавс рангли саҳнига етказгай.

Байт:

Кунад ганже аз кони идрок пур,
Чу феруза феруз ва дурре чу дур [110-б.].

Мазмуни:

Ганжни тўлдиран идрок конидан,
Ферузадек ферузни, дурни дурдек.

САОДАТЛИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
ПОДШОҲ ХАЁТИДА АЛАРНИНГ ТУҒИЛИШ
ВАҚТИДАН ТО САМАРҚАНД ШАҲРИ ТОМОНГА
ЮРИШ ҚИЛИШИ ЗАМОНИГАЧА СОДИР БЎЛГАН
ВОҚЕАЛАР БАЁНИ

[225-б.] Фарғона мамлакатининг ён-атрофи доно подшоҳ Умаршайх Кўрагоннинг адолати шарофатидан жаннат боғлари рашкини оширувчи бўлиб турган 888 йил муҳаррам ойининг олтинчиси³⁵да салтанат ва донгдорлик тизимига нур сочувчи бир дур тизилди ва куёш ёғдули бир гавҳар халифалик ва мақсади ҳосиллик уфқидан порлаб чиқди. Балким, соҳибкиронлик осмонидан бир офтоб бани башар аҳли ҳаёти юзи сари чарақлаб боқдиким, мамлакат олувчилик чўккилари сари кўтарилувчилар умид кўзини ёруғлантирди ва бир мақсади ҳосил инсон йўқлик қаъридан вужуд бўстонсаройига кадам кўйдиким. лутфу карам соясини бани одам тойифаси боши узра гашлади.

Назм:

Ба файзи кирдигори лоязолий,
Дурре афзуд дар ақди лоолий.
Падид омад ажаб фархунда фоле,
Жамолаш офтоби безаволий.
Вужудаш нурбахши чашми умид,
Зухураш бар ҳасби иқболи жовид.

Мазмуни:

Заволсиз яратувчи файзидан.
Гавҳар тизимига бир дур кўшилди.

³⁵ 888 йил 6 муҳаррам – 1483 йил 14 февраль.

Юзага чикди ажиб бир бахтли фол,
Жамоли заволсизлик офтоби.
Вужуди умид кўзининг нур бағишловчиси,
Пайдо бўлишти мангу иқбол ҳукми билан раво.

Яъни Мирзо Умаршайх бин Мирзо Абу Саид бин Мирзо Султон Муҳаммад бин Мирзо Мироншоҳ бин жаҳон олувчи соҳибкирони Амир Темур Кўрагонга атолар бахш этувчи ҳазрат хотини Нигорхоним бинта Юнусхондан бир ўғил каромат қилдиким, ҳам болалик айёми бошидан давлат ва иқбол нурлари ҳоли жамолидан ялтирар, ҳам ўсиб-улғайиш замони аввалидан шавкат ва истиқлол аломати бахт келажакли манглайидан билиниб турарди. Куёш нурли чехраси зиёси субҳи содиқ нури сингари хабар берардики, тез орада давлат ва мамлакат олувчилик офтоби соҳибкиронлик хонадонининг бу самараси умид машриқидан инсонлар боши ҳаёти сафҳаларига балқижакдир ва куёш асарли юзи сафоси саҳарий юлдуздек порлаганча шу маънода даракчилик қилардиким, у тез орада олам мазлумларининг қоронғу туни халифалик ва жаҳонбонликнинг бу аён покизаси ёғдусидан шодлик ва қувонч кунига айланажак.

Назм:

Бале, бесухан субҳи гитифуруз,
Бувад мухбир аз рўшаной рўз.
Шавад зохир аз нури иқболи меҳр,
Ки созад мунаввар тамоми сипеҳр.

Мазмуни:

Ҳа, оламини ёритувчи тонг сўзсиз,
Хабар берар бўлажак ёғдули кундан.

Зоҳир бўлур қуёш икболи нуридан,
Қилгали бутун осмонни мунаввар.

Ва илоҳий иноят жаннати насимиға кўра подшоҳлик боғи ғунчаси Мирзо Умаршайх Қурагоннинг умид гулшанида очилгач ва икбол башоратчаси ул олий зотли ўғилнинг қувонч аломатли туғилиш хабарини жон қулоғига айтгач, чексиз шодлик ва севинч билан тўй ва хурсандчилик асбобларини тайёрлашга буйруқ берди ва бир неча кун нишот палосини ёйиб, тотли шароб қадахларини лола юзлик соқийлар қўлидан сипқорди ва ул дилбанд фарзанднинг ном ва лақаби Заҳириддин Муҳаммад Бобурга қарор топди. Бир неча Зухра³⁶ пешонали энагалар ул саодатга ёр чақалоқни эмизиш ва қаровчилик ишига тайинланди. Шоҳзода балоғат ёшига етган ва оқ-қорани ажрата биладиган давр бошигача иззат ва ғамхўрлик бешиги, меҳрибонлик ва қомронлик тарбияси остида парвариш топган айёмда Андижон ўлкаси ноҳияларини бошқариш ишига тайинланиб, ўша сарзаминда истикомат қила бошлади. Бир неча йил давомида ул олий шарафли шоҳзоданинг саодат аломатли умри Андижонда шоду хуррамлик оғушида орзу-умидларига етишган қўйи тинч-осойишталикда кечди. Умри ҳаёт бекатларидан ўн иккинчи манзилни босиб ўтган чоғда эса, Мирзо Умаршайхнинг даҳшатли ҳодиса ва мусибатли воқеаси хабарини эшгиди. Ўшанда амирлар ва давлат устунлари, вилоятнинг каттақон ва аъёнлари ул ҳазратни отаси ўрнига подшоҳликка кўтардилар ва итоат бошини бажарили-

³⁶ Зухра – ялтироқ Зухра (Венера) юлдузи кўзда тутилган.

ши шарт бўлган фармони хати сари эгиб, хизматкорлик байроғини хилпиратдилар. Юкорида ёзиб ўтганимиз сабабга кўра ўша айёмда Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмад Мирзо икки томондан Фарғона мамлакатини эгаллаш сари йўналган эдилар ва қаршилик ва низо туғларини баланд кўтариб, ул ўлканинг қалъаларини фатҳ этишда кўлларидан келганча саъй-ҳаракат қилардилар. Амир Ширам Тағой кишваристонлик авжининг ул гавҳар-дурини отга мингаштириб, «мабодо вилоятлар ҳокимлари вафосизлик йўлини тутиб, Мирзо Султон Аҳмадга тарафдорлик шиорини кўрсатсалар ва Мирзо Умаршайх Кўрагоннинг тарбиятлари ҳаққи устига унутиш чизиғини тортиб, муҳолифат байроғини кўтарсалар, Бобур Мирзо ҳазрат Илоҳнинг ҳимоят лашкари паноҳида пасткашлик соликлари зиён-заҳматида омон қолгай» деган ўйда ул ҳазратни Ўзганд тоғи этагига олиб боришни ният қилди. Насаби ота томондан шайх Бурҳониддин Қиличга уланувчи, она тарафдан эса Султон Илик Мозийга боғланувчи ва илгари замонлардан бери хонадони улуғлари Андижонда шайхулислом бўлиб келаётган ҳамда шаҳарнинг шариф кишилари ва каттаконлари қозилик ишларини ҳал этишда аларга мурожаат қилиб, одамлар бошига тушган мушкуллари ни ечишда ёрдам олувчи сулола вакили хожа Мавлоно қози амир Ширамнинг бу режасидан хабар топиб, Умаршайх Мирзо инояти остида Мирзо учун кийим-кечак тикиш бўйича тарбият топган хожа Муҳаммад тикувчини ҳазрат подшоҳ ва амир Ширам Тағой олдига юборди ва бундай жўнаб кетишни манъ қилди. Хожа Мавлоно Қозининг сўзи розилик қулоғи билан тингланиб, олий мавкаб Ийдгоҳ мавзесиданок

оркага қайтди ва Андижон қўрғони ул олий шаънли подшоҳнинг қадами шарофатидан жаннат боғларининг рашк этадиган жойига айланиб, амирлар ва аъёнлар қалъа буржу борасини тузатиш ва қалъа усти йўлак ва дарвозаларни мустаҳкамлашга киришдилар. Шу ҳол асносида илғор йўскни билан Марғинов тарафга кетган Ҳасан Ёқуб, амир Қосим қавчин ва бошқа амирлардан айримлари Андижонга қайтиб келиб, ҳазрат подшоҳ давлати тарафдорлиги юзасидан тўла ихлос изҳорини билдирдилар.

Султон Аҳмад Мирзо Уратепа, Хўжанд ва Марғиновни эгаллагандан сўнг Андижонга тўрт фарсах³⁷лик ергача етиб келиб, истикомат чодирини тиклади ва камал мақомида маҳкам қадам босиб, низо ва тўкнашув байроқларини хилпиратди. Ўша аснода саодат насабли подшоҳ Андижон вилояти арбобларидан бўлмиш Дарвиш Гов лақабли биттасини мухлифат қоришиқ сўзларни айтиб юргани сабабидан қатлга буюрди. Бундай сиёсат эса бошқа андижонликларнинг қўрқинчига сабаб бўлиб, айримларнинг попути пасайди ва ул шаҳарнинг барча хос ва авоми ўз кўнгилларини фақат шаҳар ва қалъани сақлаш ишларига қаратдилар. Шунда олий мартабали подшоҳ хожа Мавлоно қози ва Узун Ҳасанхожани элчилик расми билан Мирзо Султон Аҳмад ёнига жўнатиб, адаб тариқасига риоя қилган кўйи «Ул ҳазрат Самарқандни кўйиб, Андижондек ерда истикомат тутишга мойил бўлмажаклари жуда аниқ гап. Давлатчилик ишига лойиқ кўрилмоқдаким, бу вилоят ҳукуматини менга

³⁷ 1 фарсах (фарсанг) – 6 – 7 км. масофа.

топширсалар ва нифоқу қарама-қаршилик эшикларини бекитиб, дўстлик ва тинч-тотувлик эшикларини очсалар, то Сиз мақсади ҳосил наввоб жанобларининг фарзанди ўрнида бўлмиш бу мухлиснинг бутун умри давомида навқарлик ва итоатнинг тўғри йўлида бўлиб, хилоф ва низо яқинига йўламаса» деган мазмундаги номани йўллади. Хийласиз зоти мурувват ва инсонийлик сифати билан яратилган Султон Аҳмад Мирзо юборилган бу пайғом-хабарни эшитгач, қаттиқ таъсирланиб, сулҳ ишини кўнглига тугса-да, бироқ яраш битими тузишни раво кўрмай, элчиларнинг мазмундор сўзлари жавобида пойинтар-сойинтар гапларни тилга олган кўйи кўчиб шаҳар яқинига бориб, ўша ерда манзил тутди. Шу аснода пок ва улуғ Аллоҳ иродасига биноан бир неча воқеа рўй бердики, уларнинг юзага чиқиши подшоҳ давлати қувватига боис, Мирзо Султон Аҳмаднинг эса толеси заифлашувига сабаб бўлди. Биринчиси шуким, Самарқанд қўшини Андижонга яқин ерда жойлашган Сияҳоб дарёсидан ўтиш чоғи хос ва авомнинг издиҳоми натижасида кўплаб от ва туя Сияҳобга чўкиб, йўқлик ўтлоқзори сари юзланди. Иккинчиси шуким, айна ўша айёмда самарқандликлар лашкаргоҳида от вабоси рўй бериб, лашкар аҳлининг уюр-уюр юк ташувчи ҳайвонлари ҳалок бўлди. Яна бири эса шуким, кундан-кунга Андижон халқидан каттаю кичигининг ҳазрат подшоҳга нисбатан ихлос ва бирдамлиги олдингидан кўпроқ бўлиб, улардан қай бирининг дилида озгина журъати бўлса оёғини уруш майдони ва самарқандликларга қарши мудофаа кураши сари ташлаб, жонларидан кеча бошладилар. Шунга кўра Султон Аҳмад Мирзо ярашувга талабгор бўлди

ва ҳоли юзидаги хол бўлмиш Дарвиш Муҳаммад Тархонни Андижоннинг бир фарсахлик еридан ул юмушни бажариш учун жўнатди. Амир Дарвиш Муҳаммад Ийдгоҳ сари ошиқди ва ҳазрат подшоҳ Ҳасан Яъқубни унинг мулокоти учун буюрди ва ул икки амир мазкур мавзеда бир-бирини кўришди. Улуғвор амаки ва олий мартабали жияннинг келишуви борасидаги бир неча сўз ўртага солиниб, ҳар бири ўз жойларига қайтдилар. Шундан сўнг Султон Аҳмад Мирзо Самарқанд тарафга қайтиш учун йўналди. Аммо юқорида ёзганимиздек, йўл давомида табиий ажал егишгани сабабли оламдан ўтди.

Фарғонани қўлга киритиш учун бошқа томондан йўналган Султон Маҳмудхон эса Аҳси сари юриш уюштириб, камал хаёлини кўнглига тугди. Ўша вақтда Жаҳонгир Мирзо Аҳси қалъасида турарди ва амирлардан Али Дарвиш ва Мирзоқули кўкалтош ва Муҳаммад Боқир, Шайх Абдуллоҳ эшиқоғо, Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағой ул фармонфармолик буржининг дури хизматида эдилар. Султон Маҳмудхон яқинлашиб қолгач, амирлар ва нўёнларнинг чидам пойдеворини ваҳима ва қўрқув сели тагидан қўпориб, Аҳсидан Вайс Лоғарийнинг ўлкаси бўлмиш Косонга кетдилар. Ўша вақтда Султон Носир Мирзо мазкур Вайснинг унга атка бўлгани муносабаги билан мазкур қалъада яшарди. Султон Маҳмудхон бу ишдан хабар топгач, ул томонга ошиқди ва мазкур жамоат итоат изҳор этиб, Косонни мақсади ҳосил хоқон даргоҳининг эгаси ихтиёрига топширдилар ва Мир Ғиёс тағой ул даргоҳ хизмати исирғасини кулоғига осиб, Вайс Лоғарий эса Султон Носир Мирзо ёнида Султон Аҳмад Мир-

зо ўрдусига кетди ва ул ҳазрат Муҳаммад Мазид Тархонии шоҳзодани саклаш ишига буюрди. Султон Маҳмудхон Косонни эгаллагач, Ахси атрофига келиб, бир неча навбат уруш оловини аланга олдириш билан машғул бўлди. Аммо иши ҳеч олдинга силжимади ва танасига ёпишган бир хасталик сабабли ўз вилояти томон йўл олди.

Шу воқеалар асносида сарварлик иддаосини қилиб, ҳеч бир тахту тож эгаси олдида бош индирмай юрган ва Кошғару Хўтанда ҳукумат юргизиб ўтирган Абобакр Кошғарий Ўзганд худудига лашкар тортди ва бир калта қуриш тарҳини қилиб, мусулмонларга озор етказиш, шаҳарларни бузишга машғул бўлди. Хожа Қози ва қўпчилик амирлар уни йўқотиш ишига буюрилгач, Абобакр уларга қарши марди майдон бўлиб тура олмаслигини англади ва хожа Қозини восита қилиб, турлитуман алдов сўзлари билан қўшин бошлиқларини ярашувга кўндирди ва қайтиш байроғини Кошғар томонга кўтарди. Подшоҳнинг ойдин кўнгли бундай ишлардан тинчигач, Фарғона ишларини тартибга солиш учун юзланиб, Андижон ҳукумати ва мамлақату молиявий ишлар бошқаруви мансабини Ҳасан Яъқубга берди, Ўш вилояти бошқарув ихтиёрини Амир Қосим қавчиннинг қудратли қўлига топширди. Ахси ва Марғинон амирлигига Узун Ҳасан ва Али Дўст Тағой тайинланди. Шунингдек, бошқа амирлар ва ичкилар ҳам муносиб мансаблар билан ифтихор ва мағрурланиш бошини баланд кўтардилар.

Бу воқеалар юз бериб турган вақтда акаси вафотидан кейин пойтахт Самарқандга келган ва Султон Аҳмад Мирзонинг кизи Окбегимни Султон Масъуд

Мирзонинг никохи тизимига киритган Султон Махмуд Мирзо Абдулқуддус Маржий ва Отога кўшиб, олий зотли подшоҳ хузурига сочки юборди ва меҳрибонлик, дўстона сўзларга тула нома жўнатди. У билан Ҳасан бин Яъқуб ўртасида қариндошлик бўлгани сабабли Абдулқуддус яширинча Ҳасан бин Яъқубни Султон Махмуд Мирзонинг лутфу иноятдан умидвор қилди ва ҳазрат подшоҳ давлатига тарафдорлик йўлидан воз кечирди. Қайтиб келгандан сўнг Абдулқуддус беш-олти ойча таҳсинга сазовор яхши хулқини ўзгартириб, куфрони неъмат шиори изҳорига тиришди ва Мирзо Жаҳонгирни салтанатга ўтқазиб, наввоби комёб подшоҳ Бобурни Андижондан қайси тарафга кетишни истаса, ўша ёсқа чиқариб юборишни ният қилди. Шунга кўра Хожа Қози, Амир Қосим *қавчин*, Али Дўст *тағой*, Узун Ҳасан ва замон подшоҳининг мухлисларидан яна бир нечтаси ул ҳазратнинг бувиси Эсан Давлатбегимнинг маъқулловига кўра Ҳасан Яъқубни ихтиёрсиз қилиб, қандай йўсинда мумкин бўлса, ўша тарзда унинг касофатли ўйини йўққа чиқаришга қарор қилдилар. Шу ўй билан олий мартабали подшоҳ ҳамроҳлигида Ҳасаннинг маскани бўлмиш Арк сари йўналдилар. Ҳасан бу пайтда далага чиқиб кетиб, ов қушлари учир-иш билан машғул эди. У ҳодиса кайфиятидан хабар топиб, Самарқанд томонга равона бўлди. Кандибодомга етгач, бузуки хаёл ва фасод ўйи билан йўналиш тизгинини Аҳси тарафга бурди. Ҳазрат подшоҳ унинг қайтганидан огоҳлик топиб, амирлардан бир нечтаси музаффар туғли аскардан бир гуруҳи ҳамроҳлигида уни йўқ қилиш сари юзландилар. Бу кичик қўшиндан бир тўпи манқилой расми билан олдинроқ юриб кетган

бўлиб, Ҳасан сафёра аскарларнинг муқаддима қисми келаётганидан воқиф бўлди ва ярим кечаси улар устига хужум қиларкан, навкарлари ўқ отишга тушиб, улардан бирининг ўқи Ҳасаннинг жон чиқар жойига тегди ва у ўзининг қора қилмишига яраша жазо топиб, ўша яраланиш оқибатида ўлим топди.

Мазкур воқеалар рўй бериб турган вақтда *минглик* қавмидан бўлмиш ва Умаршайх Мирзодан тарбиятлар топиб, аммо бир гуноҳ содир этгани натижасида саройдан қувилган Иброҳим сору Ашира қалъасига кириб, Бойсунқур Мирзо номига хутба ўқитди. Ҳазрат подшоҳ бу ишдан хабар топиб, мазкур йилнинг шабон ойи³⁸да ғалабага ёр мавкаб Ашира томон ошиқди. Иброҳим сору эса қалъанинг буржу борасини мустаҳкамлашга киришаркан, етиб келган зафар аломатли аскарлар камал ва уруш-саваш ишига ҳозир бўдилар ва қўлларини уруш аслаҳалари сари чўзиб, қонли жанг ва ҳалокатли тўқнашув эшикларини қалъадагиларнинг ҳол юзи сари очдилар. Камал муддати кирқ кун давомида шу янглик кечди. Иброҳим Сорунинг аҳвол юзида ожизлик ва тушкунлик ҳолаги намоён бўлди. Ноилож, Хожа Қозини ўз гуноҳларига шафе қилиб, омонлик сўради, подшоҳ эса унинг гуноҳидан кечди. Иброҳим бўйнига қилич осиб ва қўлида кафанлик тутган кўйи қалъадан ташқари чиқди. Шундан сўнг зафарпаноҳ байроқлар Хўжанд томонга йўналди ва ул қалъада сокин турган Амир Мўғул Бин Абдулвахҳоб шиғовул подшоҳлик мавкаби яқинлашгач ва етиб келгач, истиқбол лавозимини

³⁸ 899 йил шабон ойи – 1494 йил 7 май – 7 июнь кўзда тутилган.

бажаришга шошилиб, ихлос маросимини бажо келтирди ва итоат занжирини елкасига ташлаб, шаҳар ва кўрғон қалитларини мақсади ҳосил наввоб подшоҳга топширди. Ўша пайтда исломпаноҳ подшоҳ Султон Маҳмудхон Шоҳрухияни ўзининг кутлуғ тушиш иззатига мушарраф қилганини эшитди ва оидин кўнглини илгариги кина-кудуратларни йўқотмоқ учун улуғвор тоғаси мулоқотига мойил бўлиб, Шоҳрухияга қараб кетди. Хон ул олий шонли хоконларнинг кўзлари нури яқинлашгани ва етиб келаётганидан шоду хурам бўлди. Подшоҳ кўрунушхонага киргач, таъзим ва қутлов лавозимига риоя қилиб, ўрнидан турди ва ул ҳазрат ҳам адаб маросимига амал қилиб, тиззаси билан чўккалади. Сўнг олий мансабли хон исломпаноҳ подшоҳни меҳрибонлик ва ғамхўрлик оғушига тортиб, шафкат онлари ва кўнгил сўраш лаҳзаларидан бир сонияни ҳам холи қолдирмади. Мақтов хислатли подшоҳ икки-уч кун тоғаси суҳбатида қувонч ва хурсандлик билан вақт ўтказди. Шундан сўнг эса давлатининг қароргоҳи томон йўналиш байроғини ҳилпиратди.

Шунингдек, ўша йилда халифалик ва истиқлол дуржининг гавҳари ботир кишиларидан бир гуруҳи ҳамроҳлигида Ўратепани эгаллашга йўналди. Ўтган ҳикояларимиз мазмунидан англашиниб турганидек, Ўратепа неча йиллар давомида Мирзо Умаршайх Кўрагон девони доқрасида бўлиб, тилга олаётганимиз вақтларда Бойсункур Мирзонинг гумашталари тасарруфига кирган бўлиб, у ерда Султон Али Мирзо ҳукумат юргизарди. Султон Али Мирзо юрт олувчи подшоҳ кўшини келаётганидан хабар топгач, Шайх Зуннунни қалъа муҳофизатига тайинлаб, ўзи эса Фалғар ва Масчо

кухистони томонга ошиқди. Саодатманд подшоҳ қанча манзилларни бо сиб ўтгач, Хўжанддан ўтди ва Султон Али Мирзонинг қочганидан вокиф бўлиб, ҳазрат султоннинг якин кишиси Амир Низомиддин Али Халифа ва Мир Усмонни элчилик расми билан Шайх Зуннун олдига юборди. Шайх эса бахти қайтганлик ва толе пастлик тақозосига кўра Амир Халифани ушлаб, ул жанобнинг ҳаёти пойдеворини бузмокчи бўлди. Ул яхши хислатли амир эса ҳазрат малики мутаол инояти билан қочиш иложини топиб, икки-уч кундан сўнг пиёда юрганча зафар насабли мавқабга етиб келди. Ўратепа ташқарисида қаъба мартабали боргоҳ ўрнатилгач ва ул худудда ғалла топилмаслиги ва дон-дун ноёб экани маълум бўлгач, амирлар ва давлат устунлари юртга қайтиб кетишни маъкул кўриб ва ҳазрат подшоҳ давлатхоҳлик тариқининг солиқлари маслаҳатига амал қилиб, оти жоловини Андижон томонга бурди.

Шунингдек, ўша вақтда Султон Маҳмудхон Ўратепага чексиз сонли лашкар юбориб, Шайх Зуннун эса қочиб кетди ва Ўратепа хоннинг мулозимлари тасарруфига кириб, ул ноҳия ҳукумати Муҳаммад Хусайн Кўрагонга тааллуқ топди. Ўша санадан то 908 йил³⁹гача унинг Ўратепада сардорлик айёми давом этди.

Султон Хусайн Мирзо Ҳисор вилоятига етишган пайтда Султон Масъуд Мирзодан ажраб чиққан Ҳамза султон ва ўғли Мамоқ султон ва Маҳди султон ва Муҳаммад Дуғлот 901 йилнинг муборак рамазон ойи⁴⁰да Андижон қасабасида жаҳон аҳли подшоши Бобур Мирзонинг иқбол ошиёнли даргоҳига

³⁹ 908 йил – 1502 йил 7 июль – 1503 йил 25 июнь.

⁴⁰ 901 йил рамазон ойи – 1496 йил 14 май – 13 июнь.

келдилар. Ул ҳазрат султонлар иззат-хурматини тутиб, кўрпачадан пастга тушди ва зиёфат лавозими ва меҳмондорчилик вазифасини адо этди. Ҷша йилнинг шавволида Султон Махмуд Мирзо ўғилларининг мухолифати ва Султон Масъуд Мирзо ва Султон Али Мирзонинг доруссалтана Самарқандни камал қилгани хабари Андижонга етишди. Олий мартабали подшоҳ ҳам ул ўлкани эгаллаш истаги билан ғалабага элгувчи байроқни ҳилпиратди. Ота-бобосининг салтанат пойтахти Самарқанд шаҳри яқинига етишгач, шижот вужудли кўшинни камал ва уруш ишига буюрди. Уч-тўрт ой давомида шаҳарнинг уч томонидан шараф дуржининг уч дури самарқандликларни қаттиқ сиқувга олиш учун тиришдилар. Шаҳарликлар ҳам шаҳарни саклашда қўлларидан келгунча саъй-ҳаракат кўргузиб, даъвогарларга қарши мудофаа курашида мардоналикнинг юксак намунасини намоён этдилар. Шу аснода олийжаноб ҳидоят насабли хожа Яхё Султон Али Мирзо олдидан зафар байроқли подшоҳ Бобур ҳузурига ошикиб, бирдамликка келишиш сўзларини арзга етказди ва ул мушфикона гаплар қабул қулоғига йўл топиб, подшоҳнинг олий мавкаби жаноб иршодпаноҳнинг илтимосига кўра Самарқанд ташқарисидан Суғд томонга икки-уч фарсах қуйроқка кетиб тушди. Ул тарафдан Мирзо Султон Али ҳам ўша ноҳияга келди ва кўшинни Қухак дарёси бўйидаги қулай мавзегга тушириб, хос кишиларидан тўрт-беш нафари билан подшоҳ мулоқотига етиш учун юрди. Ул ҳазрат хос ёронларидан тўрт-беш киши ҳамроҳлигида Қухак дарёсидан ўтиб, от устида турганча томонлар ўртасидаги мулоқот рўй берди ва мулкни эгаллаш чора-тадбири борасида-

ги сўзлар орага солиниб, ўша қиш ул олий шавкатли шохзодалардан ҳар бири ўз давлат қароргоҳига қайтиб кетиш ва райҳону гул-чечакларнинг униб чиқиш мавсуми бўлмиш баҳор фасли бошида эса яна қайтадан Самарқандга юриш қилишга қарор қилинди. Шундан сўнг исломпаноҳ подшоҳ Андижон сари юзланди. Султон Али Мирзо Бухорога кетиб, ўша ерда қишламиш қилди. Амир Шайх Абдуллоҳ барлоснинг қизи мулоқотига ошифта бўлган Мирзо Султон Масъуд эса бу суюқлисини ўз никоҳига киритиб, Ҳисор томонга қайтиб кетди.

Мамлакат олғувчи подшоҳнинг байроғи маҳчаси Қосон манзилига етишганда, Маҳди султон нусрат аломатли ўрдудан қочиб, Самарқандга кетди. Ҳамза султон рухсат сўраб, у ҳам ўша шаҳар сари йўл олди. Бироқ бир неча ойдан кейин Самарқандда Мирзо Бойсункурнинг меҳрибонлиги ва эъзозига эришган бу иккала султон ул ҳазратдан ҳам юз ўгириб, ўзларини Муҳаммадхон Шайбонийнинг байроғи сояси остига олдилар [230-6].

**МАМЛАКАТ ОЛУВЧИЛИК ОСМОНИ
ДОРО⁴¹СИНИНГ САМАРҚАНД ТОМОНГА
ИККИНЧИ МАРТА ЮЗЛАНГАНИ ВА УЛ
ШАҲАРНИНГ СУЛАЙМОН МАКОНЛИ ҲАЗРАТ
ПОДШОҲ [БОБУР] ҚЎЛИГА КИРГАНИ**

[231-б.] Осмоний мамлакатлар подшоси⁴² қишки бурждаги тўхтов чўзилишидан юраги сиқилган ҳамда ўз шараф уйи сари йўналиб, феруз рангли қалъа ичидагиларни сиқувга олишга тиришган кўйи жаҳон олувчилик шартларини бажо келтирган баҳор фасли бошида Султон Али Мирзо шаҳарлар фахри Бухоро шаҳридан ғалаба насабли байроқни Самарқанд сари кўтарди ва неча бир манзил-бекатларни босиб ўтиб, Хожа Кордзан мавзесини лашқаргоҳ қилди. Мирзо Бойсунқур ҳам жанговар кишилардан иборат қўшинни шаҳардан ташқарига чиқарди ва Саригулни лашқаргоҳга айлантириб, иниси тўғрисида ўз чодирини куббасини баланд кўтарди. Исломпаноҳ ҳазрат подшоҳ ҳам муборак рамазон ойи⁴³да Андижон шаҳридан ул тарафга равона бўлди ва довюрак сипоҳ билан манзил-бекатларни босиб ўтиб, Ёзъялоқда осмон аломатли даргоҳ чодирини куббасини қайвон айвонидан ўтқарди. Шу мавзеда Бойсунқур Мирзонинг Самарқанддан ташқари чиққани ва иниси рўпарасига келиб жойлашгани Бобур подшоҳнинг арз қулоғига етишди ва Тўлунхожа

⁴¹ Доро — қатта ҳудудга ҳукмдорлик қилган Эрон подшоси номига ишора: Дороник қилиш «эгаллик қилиш» маъносини ҳам беради. Бу ерда Бобур Мирзо кўзда тутилмоқда.

⁴² Куёшга ишора қилинган.

⁴³ 902 йил рамазон ойи боши /1497 йил 3 май/ кўзда тутилмоқда.

мўғулни ботир казоқ халкидан уч юзга якин киши билан бирга олдинроқ юборди. Подшоҳлик мавкабининг яқин етишгани хабари Бойсунқур Мирзонинг маҳкам туриш ва барқарорлик пойдеворига ларза солгач, бузилган кўйи Самарқанд томонга ошиқди. Тўлунхожа эса ўзига тобе кишилар билан тунда тўсатдан Бойсунқур Мирзо лашкаргоҳига етиб олиб, самарқандликлардан кўпини ўлим якунли камон ўқи ярасидан майибмажруҳ ва бежону берух қилдилар ҳамда мўл-қўл ўлжа олиб, соғ-саломат қайтиш байроғини хилпиратдилар. Ҳазрат подшоҳ давлат тарафдорлиги тариқатининг ул солиқларини соврин ва инъомлар билан сийлаб, қалбларига фахру сарафрозлик бағишлагач, юзни мақсад сари қаратди. Мақсади ҳосиллик ва боши баландлик билан Шерозга етиб келиб, ул қасаба кўрғонини камал қилишга қарор берди. Ўша вақтда Шероз Қосим Дўлдойга қарашли ўлка бўлиб, ул диёр қалъасини Қосим Дўлдойнинг навкарларидан бири кўриқлаб ўтирарди. Мазкур ойнинг сўнгги куни⁴⁴ фалакка тегувчи байроқнинг ойчаси Шероз атрофи узра етишув нурини сочди. Қосим Дўлдой қўйган одамнинг эса қалъани сақлашга кучи етмай, пок қалбли подшоҳга нисбатан бўйсунуш ва қуллуқ этиш шиорини юзага чиқарди ва қалъа калитларини осмон иқтидорли даргоҳ эгаси наввоб Бобур подшоҳга топшириб, омонлик тилагач, унинг ҳаққида подшоҳона лутф амалга ошди. Шероз қалъаси кутволлиги Иброҳим соруға топширилди. Илоҳий бахт эгаси бўлмиш Бобур подшоҳ эса эртасига ҳайит намозини ўқигач ва ул саид айёмнинг бошқа во-

⁴⁴ 902 йил 30 рамазон – 1497 йил 2 июнь.

жиботу анъаналарини бажаргач, Самарқанд атрофига йўл олди ва Обёр кўруғига бориб тушди. Ўша куниси Қосим Дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс тўрт юзга яқин киши билан Самарқанд гарафдан келиб, подшоҳ мавқабига қўшилдилар. Уларнинг сўзи шу бўлди: Бойсункур Мирзо Сарипулдан кўчиб, шаҳар сари юзланган вақтда биз ҳазрат подшоҳ давлатхоҳлиги учун унинг ўрдусидан ажралиб, бу томонга келганмиз.

Бир-икки кундан сўнг аниқ ва ойдин бўлишича, ул жамоат аслида Шерозни мудофаа қилиш максатида Бойсункур Мирзодан рухсат сўраб, бу томонга шошилган эканлар. Аммо ул қалъанинг кишвар олувчи Бобур подшоҳ тасарруфи доирасига кирганини эшитгач, ноилложлик қадамини мулозимат йўли бўйлаб босишга мажбур бўлишган.

Алқисса, олам подшоҳи Обёр манзилдан Қаробулок сари кўзгалди ва бир-икки кундан сўнг у ердан кўчди ва дарёдан ўтиб, Ём тўғрисидаги мавзе ғалабага ёр қўшин чодирлари устуни тикилган жойга айланди. Ўша куниси жасурлардан бир гуруҳи Хиёбон йўли бошида Мирзо Бойсункур аскарларидан бир тўпига дуч келиб, қахрамонлик отини кураш майдони сари чоптирдилар ва ҳамла ели билан жанг оловини алангалатиб, бир-бирининг қони билан уруш майдони тупроғини лойга айлантирдилар. Ўша аснода жон олувчи бир ўк Хожа Калонбекнинг акаси Хожагий Мавлоно Садрнинг бўйнига тегиб, ўша лаҳзадаёқ оёқдан қолиб, жаннат боғи сари юзланди. Хожагий Мавлоно Садр бир неча муддат илм ўрганиб, луғат ва ҳисоб-китоб фанидан соҳиби вокиф бўлган эди. Мактубларни ҳам яхши

иншо килур эди ва бир неча муддат Умаршайх Мирзонинг мухрдорлик вазифасини бажарганди.

Бойсункур Мирзога нисбатан душман сифатида келиб, Хожа Кордзан мавзесида манзил тутган Султон Али Мирзо эса бир-икки навбат мухориба майдонининг довуракларидан бир тўдаси билан бирга Самарқанд якинига юриш қилди. У билан шаҳардан чиқиб келган баҳодирлар ўртасида тўқнашув ва уруш-саваш олови аланга олиб, бироқ кўзлангани шаклида бирор иши илгари силжимоди. Султон Али Мирзо ул жаннат аломатли шаҳар ташқарисида натижасиз узок ушланиб қолганидан умидсизланиб, Бухорога қайтиб кетди. Ҳазрат подшоҳ эса Ёмда бир неча кун турган пайтида Самарқанд камалига киришиб, сўнг ул манзилдан кўчган кўйи шаҳаргача тахмин бўйича бир фарсах масофа бўлмиш Хон юрти мавзесини улуғворлик чодирларига макон айлади ва ўша ерда эллик кунгача тўхтаб турди. Ўша кунларда бир неча навбат бобурий лашкарнинг довураклари билан бойсунқурий кўшиннинг жасурлари ўртасида тўқнаш юз берди. Бу урушларнинг айримларида Амир Иброҳим Бекчик, Абулқосим Кухбўр, Амир Шоҳ қавчин ўта шижоат ва чексиз баҳодирлик намунасини кўрсатдилар. Самарқанд ахлидан бир тўдасини мажруҳ ва берух килиб, устунлик байроғини кўтардилар. Хиёбон бошида мардлик майдони аро жавлон уришган куни Амир Иброҳим Бекчик юзидан яраланди ва шу жиҳатдан кейинчалик «Иброҳим чопук» лақабини олди.

Ўша манзилдан яширин ғалабалар далили бўлмиш подшоҳ айрим самарқандликлар олдига битта чопар юборди ва уларни итоат ва бўйсунишга чакириб,

иноят коришиқ сўзларни етказди. Ул жамоат эса ул сўзлар қабулида тилни баёнга чоғлаб «Бобур подшоҳ мавкаби тунда Ғори Ошикон томондан шаҳар сари йўналиши лозим, ўшанда хизмат камарини жон белига боғланса, максуддаги нарса кўлга киради» дедилар. Шунга кўра бир окшоми комрон подшоҳ кутлуғ оёғини узангига кўйиб, Пули Мағокка ошиқди. Бир нечта жасурлик аломатли пиёда ва отликни олдинроқ жўнатди. Шаҳар халки бу ишдан хабар топиб, бирданига ботир аскарлардан бир тўпи қаршилиқ оёғига қалқди. Бир неча муддатдан бери соҳиби далил подшоҳ Бобур Мирзо хизматида умр ўтказаётган Ҳожи пиёда ва Махмуд пиёдани ушлаб, ўткир қиличга гирифтор қилдилар. Мақтов хислатли подшоҳ чор-ночор зафар асарли лашқаргоҳга қайтди. Хон юрти мавзеси ғалаба аломатли байроқлар ойчаси ёғдуси туфайли жаннат ўтлоқларидан ҳам ёруғроқ бўлган вақтда ул ҳудуддаги қалъа ва кишлоқлар халкининг бариси салтанат ошиён даргоҳга чопарлар юбориб, итоат ва фармон бажарувчилик изҳорини қилдилар ҳамда тортик йўсини билан қимматбахо совғалар жўнатиб, шу орқали ўз ҳаётлари сари тинчлик ва осойишталик эшиқларини очдилар. Шунингдек, Самарқанднинг хунарманду қосиб ва савдогар аҳлидан жуда кўп кишилар ғалаба шиорли ўрдуга келдилар ва ўрду бозор худди шаҳар каби фаровон ва ободончилик қасб этди. Ўша аснода аъло ашраф қулоғига Шовдор тоғининг этагида Ургут деб аталувчи бир қалъа бўлиб, бир тўда кишилар ул қалъани беркитиб, бўйинларини подшоҳга итоат занжири сари эгмай ўтирибдилар, деган хабар етишди. Осмон хашамамли даргоҳ эгаси ул жамоатнинг таъзирини бериб қўйиш

учун ўша томонга йўналди. Ул калъанинг атрофида зафар шиорли байроқ моҳчаси ёришиб чикқач, кўрғон аҳолиси тавба-газарру ва ожизлик эшиги орқали чикиб, Хожа Қозини восита қилиб, гуноҳларидан ўтишни сўраб, ялиниб-ёлворишга тушдилар. Ул тойифа ҳаққида подшоҳона кечирим амалга ошди. Шундан сўнг зафар аломатли байроқ Самарқанд сари йўналди ва Боғи Майдон навоҳи сидаги Қулба ўлангига бориб тушилди. Ўша орада Самарқанд аҳолиси ва сипоҳидан кўплаб киши шаҳардан ташқари чикиб, подшоҳ лашкаргоҳига яқин ердаги Пули Муҳаммад чап кўпригигача жиловни кўлдан чиқармай, ҳамла йўсини билан кела етишдилар. Ваҳолонки, подшоҳлик мавкабининг мулозимлари бул фурсатда ғофил ўлтирган бўлиб, уруш асбобларини ишлатишга тайёр эмас эдилар. Ноилож озгина шикаст рўй бериб, самарқандликлар Султонқули ва Бобоқулини асир олиб, қалъага элтдилар. Эртаси куни мақтов хулқли подшоҳ ул манзилдан кўзғалиб, Куҳак дарёси яқинидаги Қулба сайхонлигининг боши зафар насабли кўшин чодирларининг тикланиш жойи бўлди. Самарқандликлар эса «жасоратга тўла Бобур подшоҳ кайтиб кетиш учун ул манзилни ихтиёр этган» деган тасаввурда бўлиб, шу сабабли кўплаб кишилар Шайхзода дарвозасидан чикиб, нусрат нишонли ўрду сари юрдилар ва Муҳаммад чап кўпригигача етиб келиб, жанг сафларини туздилар. Подшоҳ кўшини ҳам жасурлик отининг уруш-саваш маҳмизини қаттиқ ниқтаб, душман устига от қўйдилар ва фитна кўзғовчи найзалару қон окизувчи камон ўқлари захми билан қиёмат куни аломатини юзага чиқардилар. Жанг майдонининг чанги тез айланувчи фалак авжига етди ва қуёш

чеҳрасини қора парда билан тўсди. Қиличу шамширлар шуъласи темир совут йиртувчи баҳодирлар кўзини хира қилиб «чақмоғининг ёруғлиги кўзларни кетказгудек бўлур»⁴⁵ ояти маъносини юзага чиқарди. Ниҳоят фатҳу нусратнинг иси подшоҳлик мавқабининг йигит-яланлари димоғини муаттар қилиб, Самарқанд қўшини отлари жиловини шаҳар сари бурди. Улардан катта бир тўдаси бахтиқаролик арқонига илиниб, қолганлари не бир хийла-найранг ва эпчиллик орқасида қутулиб кочдилар. Қўлга тушганлар жумласидан бири Ҳофиз Дўлдодий ўғли Муҳаммад мискин ва яна бири Муҳаммад Қосим набиранинг укаси Ҳасан набира эди. Шунингдек, тагин Самарқанднинг ятим ва лавандлари сарбадорларидан бўлмиш Девона жомабоф ва Қал қошук ҳам ўша кун тақдир сарпанжасига асир тушиб, Ҳожи пиёда ва Маҳмуд пиёда қасоси учун ўлдирилдилар. Бу енгилишдан сўнг қайтиб Самарқанд лашкари шаҳар қалъаси деворидан ташқари чиқа олмадилар. Подшоҳ аскарлари эса дадилланиб, хандаққача борадиган ва шаҳарликларнинг ташқарида ишлаб юрган қулларию канизакларини ўлжа олиб қайтадиган бўлдилар. Ўша аснода оламини безовчи офтоб Мезон буржидан чиқди ва куз душмани совуқлик дамани уриб, қўлини боғу бўстон талон-тарожи сари чўзди. Подшоҳ амирлар ва қўшин бошлиқларига қишлоқ юрти борасида маслаҳат солиб, барчасининг кўнгли ушбу қиш Хожа Дийдор кўрғонида яшаб турмоққа, баҳор фасли бошида яна бир бор Самарқандга келиб, қалъа олувчилик шартларини амалга оширмоққа қарор топди. Шундан сўнг

⁴⁵ Қуръони карим, Нур (24) сураси, 43-оятдан.

кўчиб, мазкур кўрғонга уланган сайхонлик кутлуғ кўш ташлаш шарофатидан гардун кўкламзорининг рашк этадиган жойига айланди ва кўрғон ичида уй ва қапа куриш борасида барча бажариши шарт фармон берилди. Фармон ижрочилари буйруқ бўйича амал қилиб, ишлар битказилгач, подшоҳ ва амирлару кўшин аҳли Хожа Дийдор қалъасига кирдилар.

Оламни ёритувчи байроқ ойчаси мазкур манзилдан Хожа Дийдор қалъаси буржига кўчиб ўтган куниси Муҳаммадхон Шайбоний Бойсунқур Мирзо сўровига биноан Туркистондан илғор қилиб чиққан пахлавонлик сулуқининг соликларидан бир гуруҳи ҳамроҳлигида ўша сайхонликка етишди. Ҳазрат сулаймонмакон Бобур подшоҳнинг субҳоний тавфиқликда ўша куниси қалъага кирганини билгач, ҳайрон қолган кўйи афсус-надоматлар чекди. Ўша вақтда жаҳон аҳли подшоҳи ўз хизматида озгина одами бўлишига карамай, тўқнаш ва уруш асбобини тайёрлашга киришиб, қалъадан ташқари чиқишга қарор қилди. Аммо бахтли тақдир Шайбонийхоннинг уруш майдонига тушмоғига йўл бермай, хон у ердан кўчиб, Самарқанд томонга йўналди. Бойсунқур Мирзонинг хондан қутган муддаоси ҳосил бўлмагач, унчалик ҳол-аҳволини сўрамади, Шайбонийхон умидсизлик ва ҳайронлик билан йўналиш байроғини Туркистон сари ҳилпиратди.

Шундан сўнг етти ой давомида қалъа атрофидаги сиқувда қолиб, қаттиқ қийинчилик билан кун кечирган ва юзи сари шайбоний хонидан мақсади ҳосиллик эшиклари очилмаган Бойсунқур Мирзо ўз кўшинидан икки юз-уч юз киши билан бирга Хусравшоҳ мулоқоти томон йўналди. Термиз кечувига бориб тушгач, Султон

Масъуд Мирзога яқин қариндошлик нисбати бўлмиш ва ул шаҳарда бошқарув байроғини хилпиратиб ўтирган Саййид Хусайн Акбар боскин-чопқин учун Бойсунқур Мирзонинг ўрдуси томон юзланди. Бироқ Бойсунқур Мирзо дарёдан кечиб ўтиб, ортда қолган озгина одам устига бостириб келди ва Мирзо Бойсунқурнинг чухраси Муҳаммад Тоҳирни қўлга туширишга муваффақ бўлди. Аскарлари эса озгина пўргални олиб, орқага қайтиб кетишди. Бойсунқур Мирзонинг олий мавқаби Қундуз атрофига қўш ташлагач, Хусравшоҳ кутиб олиш маросими ва ниёзу нисор лавозимини бажо келтириб, томонлар ўртасида чиройли бир тарздаги учрашув рўй берди.

Бойсунқур Мирзо давлат марказини бўш қолдирган ўша маҳалда саодатга ёр Бобур подшоҳ бу воқеадан хабар топиб, зафар эпкишли байроқни Самарқанд томон хилпиратди. Каттаконлар ва аҳоли олий мавқаб келаётганидан воқиф бўлишгач, тўп-тўп бир-бири кетидан ва орқама-орқа истикболга ошиқдилар ҳамда олий палосни ўпиш шарафига эришгач, қимматбаҳо тухфа ва муносиб тансуқотларни тортиқ қилиб, подшоҳликнинг турли-туман сийлов ва илтифоти билан сарафроз бўлдилар. Ва ул ҳазрат 903 йил рабиулаввал ойи охири⁴⁶да ота-бобосининг дорулмулкни қутлуғ талъат бахти билан гардун гулшани рашк этадиган жойга айлангириб, Самарқанд қалъасининг Бўстонсаройига қўш ташлади ва мағфират паноҳ соҳибқирон Амир Темур тахтгоҳига саодатли қадами шарофати билан Эрам бўстонидек ям-яшиллик ва тоза-

⁴⁶ 903 йил рабиулаввал охири – 1497 йил 27 ноябрь – 26 декабрь.

лик бағишлади. Барча ашроф ва каттаконларни Аллох улуғворлиги сояси остида ходисалар офтоби куйдиришидан омон бўлажакларига ишонтирди. Азоб-уқубат тагида эзилган, турлук меҳнату заҳмат курбони бўлган бечора фукарога адолат ёйиш ва дод сўраш билан умид бағишлаб, золимлар ва зўравонларнинг зулм сарпанжасини уларнинг арз этагига етмас қилди. Бобурий амирларга ҳам имкон борича ғамхўрлик кўрсатди. Шу зайл кудрат байроғи уруш майдони узра омонлик билан кўтарилган кўйи юз кун давомида Самарқанд шаҳри саодагманд подшоҳнинг адолату эҳсони нуридан фирдавсмонанд бўлди. Шундан сўнг, хали куйида баён этмокчи бўлган имиз ишлар сабабли, самарқандликлар бундай бахт давлатидан маҳрум бўлиб, нусрат нишонли мавкаб Андижон томонга юзланди. Чунончи, тез орада ул ҳикоят ҳолати ўқувчи арзига етажак ва ширин сўзли калам бу қисқача баён тафсили борасида саъй-ҳаракат этажакдир [234-6].

МИРЗО БОЙСУНҚУР ВА АМИР ХУСРАВШОҲНИНГ ҲИСОРИ ШОДМОН ТОМОНГА КЎШИН ТОРТГАНИ ВА СУЛТОН МАСЪУД МИРЗОНИНГ ОЖИЗЛИК БИЛАН ЎТА ҚАЙГУДА ХУРОСОН САРИ ҚОЧГАНИ ЗИКРИ

[235-6.] Мирзо Бойсунқур бир неча кун Қундузда истикомат қилгач, Амир Хусравшоҳ ёмғир томчилари микдоридаги кўшин ва кўп сонли сипоҳ билан ул ҳазрат хизматида Ҳисорни эгаллаш учун юзланди. Омуя дарёсидан кечиб ўтиб, Чағониёнга етгандан кейин Султон Масъуд Мирзо олдига гапга чечан

қосидлар юбориб, ҳар хил баҳона ва алдов тили билан «давлат ишида шуниси муносиб кўринмоқдаки, Сиз ҳазрат калъадан ташқари чикиб, бу тарафга ташриф буюр сангиз ва укангиз билан бирга Самарканд фатҳини юксак ҳимматингиз ниятига айлантурсангиз. Шуниси аниқким, ул дилга ёқар ўлка эгаллангач, оға-инидан бири мазкур шарафли шаҳарда ўрнашса, яна бирови эса Ҳисорда бошқарув туғини хилпиратса» деган мазмундаги хабарни етказди. Султон Масъуд Мирзо бу сўзларни эшитиб, бундай таклифни рад этиш ё қабул қилиш қарори ўртасида тараддуланиб, душманнинг макру алдовидан ғофил қолган кўйи бу воқеа оқибати борасида ўйга толди. Ўша аснода не қилишини билмай қолган бу шоҳзоданинг амир Шайх Абдуллоҳ Барлосни ўз давлатида тўла ихтиёр эгаси этиб, обрў-эътиборини оширганидан кўнгли қолиб юрган амирлар ва ичкилар бир-бир, икки-икки Мирзо Бойсунқур ўрдуси сари кета бошладилар. Бойсунқур Мирзо эса буни бўлажак фатҳу зафар аломати англаб, Амир Хусравшоҳ жиловида Чағониёндан Ҳисор томонга илғор солди ва сахар ноқораси чалинадиган вақтда ул калъанинг атрофини ўраб олиб, қамалга киришди. Ўша тунда Султон Масъуд Мирзо отаси қурдирган Давлатсарой деб аталувчи бинода ётар экан, воқеа нелигидан хабар топгач, қайнотаси Амир Шайх Абдуллоҳ билан бирга қочишга қарор қилиб, Амударёнинг ўмж кечувидан ўтди. Илгар и зикр этганимиз Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро билан Бадиуззамон Мирзо уруши содир бўлиб турган пайтда Нишин сайхонлигига етиб, шафқат кўзи диққатига сазовор бўлди.

Хусравшоҳ эса Мирзо Бойсунқурни Ҳисорда

салтанат ўриндиғига ўтказиб, Хатлонни ўз укаси Амир Валига берди. Бир неча кундан сўнг Балхни кўлга киритиш ўйида оёғини узангига кўйиб, Назар Баҳодирни манғлой йўсини билан олдинроқ жўнатди. Бу ҳикоянинг тафсилоти эса ўз ўрнида зикр этилажак, иншооллоҳи таоло [235-6.].

**САМАРҚАНДНИНГ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД
БОБУР ПОДШОҲ ДЕВОНИ ТАСАРРУФИДАН
ЧИҚҚАНИ ЗИКРИ ВА МИРЗО ЖАҲОНГИРНИНГ
САРОЙДАГИ АЙРИМ АМИРЛАР ИҒВОСИГА УЧИБ,
ШУ ҚУТҚУ ОРҚАСИДА ҚАРШИЛИК КЎРСАТГАНИ
БАЁНИ**

[259-6.] Назм:

Салотине ки кишвар мекушоянд,
Зи ихвон гуйи давлат мерубоянд.
Набошад аз хилофи зулмкийшон,
Ба як минвол доим ҳоли ийшон.
Ба як наҳзат гаҳе мулк ситонанд,
Гаҳе дар кори худ ҳайрон бимонанд.
Самар нушанд гоҳе дар Самарқанд,
Замоне не самар ёбанд, не қанд.
Ченин бошад дар аввал ҳоли ийшон,
Бувад дар ўфту хез икболи ийшон.
Вале ёбанд охир сарафрозий,
Чу султони жаҳон ҳокони ғозий.
Заҳириддин Муҳаммад подшоҳе,
Ки монандаш набуда динпаноҳе.
Ҳадиве комрони пур таҳаввур,
Малози мулку миллат Шох Бобур.

Мазмуни:

Мамлакат олувчи султонлар,
Оғо-инидан давлат тўпин олиб кочарлар.
Бўлмас зулм мазҳабдилар қаршилигидан,
Ҳоллари ҳеч қачон бир хил.
Бир юриш билан гоҳо юрт олишар,
Гоҳида ўз ишларида хайрон қолишар.
Гоҳи самар-мева ерлар Самарқандда,
Бошқа вақт на самар топишар, на қанд.
Бошида бўлар ҳоллари уларнинг шундай,
Иқболлари доимо юрар уриниб-суриниб.
Лекин топишар охирида сарафрозлик,
Мисоли жаҳон султони ғозий ҳокондек.
Заҳириддин Муҳаммад подшоҳдир у,
Унингдек бўлмаган ҳеч бир динпаноҳ.
Мақсади ҳосил жасоратга тўла дили,
Юрту халқ бошпанаси Шох Бобур.

Ва хўжаста сифатли ул саодатманд подшоҳнинг аҳволі кайфияти Самарқандни олгандан сўнг ушбу сингари бўлди: Камал кунлари чўзилавергач, уруш ва тўқнашувлар ҳаддан ошавергач, самарқандликлар ўта даражада қашшоқлашиб ва камбағаллашиб қолган эдилар. Улардан кўпчилигининг ўзи уруғ экадиган бўнакка зор ва ҳар нарса учун қарз кўтаришга тайёр эдилар. Шу сабабли ул жаннат аломатли ўлканинг бу барча аҳолиси ва деҳқонларидан фармони вожиб подшоҳнинг амирлари ва қўшин аҳли кўлига бирон нарса тегиши амри маҳол бўлиб қолганди. Ён-атрофдан ўлжа қилиб келинган арзимас моллар эса озгина вақт ичида сарфланиб, бутун бошлиқ қўшинга етадиган бирон нарса қолмаганди.

Барча бажариши лозим бўлган фармонга биноан Ахсида ҳоким бўлиб қолган ва ҳамиша ёвуз феъллиги зиёдалиги сабабидан фитна кўзғаш режасини қалби саҳифасига ёзиб юрган Узун Ҳасан зафар насабли мавқаб мулозимлари аҳволи ёмонлашганидан хабар топиб, яширинча равишда Самарқандга чопарлар юбориб, амирлар ва сипоҳиларни Жаҳонгир Мирзо салтанати сари ундаган кўйи макру тузоқ эшикларини очди. Ул тоифнинг кўч ва яқинлари Фарғонада бўлгани ҳамда бу каби қашшоқлик сабабли Самарқандда туриш табиатларига мос тушмаганидан ихлос ипини вафосизлик қайчиси билан қирққанча бир-бир, икки-икки Андижон томон юзланиб, Самарқандни ташлаб қочдилар. Хонқули, Баёнқули, Иброҳим Бекчик, Султон Аҳмад Танбал қабилар ана шулар жумласидан эдилар. Умуман, барча мўғуллар бу жамоат билан келишиб, қочмоқ қарорини ихтиёр этишди. Мақтов хислагли подшоҳ аҳволни бу янглиғ кўргач, рўй берган бузғунчиликни бостиришга биргалашиб ҳаракат қилишлари ва қочганларни Самарқандга қайтариб, айрим ўжарларининг эса адабини бериб қўйишлари мақсадида Узун Ҳасан эътиқод қилувчи Хожа Қозини Ахси томонга юборди. Хожа Қози мақсад-манзилга етгач ва келгани сабабини Узун Ҳасан қулоғига етказгач, Узун Ҳасан ул халқ жамоасига йиғилиш борасида буйруқ берди ва кўпчилиги йиғилгандан сўнг Султон Аҳмад Танбал билан келишган ҳолда подшоҳга нисбатан қаршилик шиорини намоён қилиб ва Мирзо Жаҳонгирни салтанатга тайинлаб, бир чопарни олий тахт пойига жўнатиб, у орқали жасорат тили билан «Доруссалтана Самарқанд саодатманд подшоҳнинг

эгаллаш доирасига кирган ушбу айёмда Андижон шахрининг Жаҳонгир Мирзо девонига гааллук топиши муносиброқ кўринади» деган мазмунда хат юбордилар. Қилни кирк ёрувчи ақли ва доно подшоҳ бу илтимосни икки жиҳатдан қабул қилмади: Биринчиси шуким, ўша пайтда Султон Маҳмудхон ҳам Андижонга кўз тикиб юрар, аммо унинг сўрови Бобур Мирзо томонидан рад этилганди. Шу сабабдан ҳам бу гап сира-сира макбул тушмасди. Иккинчидан, Султон Аҳмад Танбал ва осмонга етувчи даргоҳнинг кўпчилиқ мулозимлари Самарқанддан Андижонга қочиб кетган маҳалда бу душманларнинг илтимоси қабуллик даражасини топса, узок-яқиндаги халқу эл ва турку тожик буни салтанат саройи ва истиклол эгасининг аҳволи ожизлигига йўйишлари турган гап эди.

Фарғона амирларининг чопари изига қайтиб кетгач, эшитган жавобини бориб уларга етказар экан мухолиф гуруҳларнинг барчаси Жаҳонгир Мирзонинг иззат қароргоҳи бўлмиш Аҳсида тўпланиб, ёғийлик ва исён усулида тугён ясаб, подшоҳга қарши бош кўтарган кўйи Андижон кўшинини юриш сари бошлаб, подшоҳнинг фармони бўйича Андижон томон келаётган Тўлунхожа мўғул устига бир илғор гуруҳини юбордилар. Ул исёнчи тоифа Дуоб ўртасида тўсатдан Тўлунхожа устига етиб келиб, уни ушлаб олганча Узун Ҳасан олдига олиб бордилар ва Тўлунхожа шу онда қатлга етди. Алқисса, Андижон чети Жаҳонгир Мирзонинг ходимлари ва тобе кишиларнинг чодирлари устунлари қокилган жойга айлангач, кишвар очувчи ҳазрат Бобур подшоҳнинг фармонига биноан ул ўлканинг ҳокими бўлиб ўтирган Али Дўст Тағой қалъа

атрофини беркитиб, халқ кўнглига тасалли бериш мақсадида қалъа сакловчилик ишлари ва уруш асбобларини тартибга солиш ҳаракатига тушди. Хожа Мавлоно ўша кезде қарамоғидаги хос чорва молларидан ўн саккиз минг бошга яқин қўйни уларнинг лашкари ва тобе кишилари орасида тақсимлаб берди. Қамал кунлари узокка чўзилгач ва Узун Ҳасан, Султон Аҳмад Танбал бузғунчилигининг олови надомат ва пушаймонлик суви билан пасаявермагач, Хожа Мавлоно Қози ва ҳазрат Бобур подшоҳнинг онаси ва бувиси кетма-кет ва тўхтовсиз равишда Самарқандга чопару хат-хабар юбордилар ва ҳаддан ташқари равишда жуда ўтинч ила ғалабага ёр лашқарни бу ёкка жўнатишини илтимос қилиб, ўзларининг ночор ва аянчли аҳволда қолганликларини етказдилар. Шу аснода бузғунчи моддалар замон подшоси баданини қуршовга олиб, тожу тахт эгасининг табиати ўз меъёридан ошиб, оғир бир касаллик фасод эшикларини очди, табиат султони эса мудофаа мақомида собитқадамлик қилиб, беш-олти кундан сўнг ул касаллик пасайиш сари юзланди. Аммо соғайиш айёмида парҳезсизлик рўй бериб, хасталик яна қайталана бошлади ва бу қайталаниш чоғи аҳвол шу даражага бориб етдики, халқнинг ул нури дийдасида гапиришга ҳам мажол қолмади ва касалга қараб ўтирганларнинг ул ҳазратнинг соғайиши умидида лабларига сув томизишдан бошқа имконлари бўлмади. Абдийликка уланган давлат устунлари эса подшоҳ бошидан ўтириб, Самарқанд фуқароларига садақа ва сийловлар улашдилар. Масиҳо нафасли табиблар парҳез ичимлик ва овқат, дору дармон аралашма тайёрлаш билан машғул бўлдилар ва Хизр қадамли солиҳлар тазар-

рую эҳтиёж билан олий мутлақ ҳақимдан подшоҳнинг хўжаста сифот зоти сиҳат-соғлигини тиладилар. Худого шукр ўша бир неча кундан сўнг казо доруш-шифосидан шифо етиб, ер юзи подшоҳининг меъёр коидали мазожи соғайиш сари юзланди, каттик дард эса ул лутфу қарам конининг латиф жисмидан узоклик истаб, мамлакат олувчи ҳазрат даргоҳининг яқин кишиларининг шодлик шовқини қайвон айвонидан ўтиб кетди. Ва ўша айёмда яна қайта Али Дўст Тағой ва Ҳожа Қозининг муҳолифлар жамоаси ҳақида битилган ва зафар аломатли кўшинни сўраб ёзилган хатлари етишди. Шунга кўра мақсади ҳосил подшоҳ юз кун давомида Самарқанд улқасини оламни безовчи талъати шарофатидан Наврўз фаслидан ҳам хуррамрок бир равишда яшнатиб тургандан сўнг йўналиш юзини Андижон томонга қаратди ва мазкур йилнинг ражаб ойи⁴⁷га дахлдор бир шанба куниси ғалаба аломатли байроқларни хилпиратди ва сешанба куни Хўжанд касабаси саодатманд подшоҳнинг хузури бахтидан жаннати аъло равнақини топди. Ўша онда эса Андижондан бир чопар ҳам келиб қолиб, арз шарафига «бундан етти кун олдин Али Дўст Тағой муҳолифлар билан келишувга эришиб, Андижон дарвозасини уларга очиб берди» деган хабарни етказди. Бу воқеанинг рўй бериш ҳолати шундай эдиким, жаҳон аҳли подшоҳининг касали ўта кучайган пайтида Узун Ҳасан навкарларидан биттаси элчилик йўсини билан олампаноҳ даргоҳга келган бўлиб, амирлар ва давлат устунлари ул ҳазрат соғаймасдан бурун мазкур элчига қайтиш учун

⁴⁷ 903 йил ражаб ойи – 1498 йил 23 февраль – 25 март оралиғи.

рухсат берган эдилар. Ул шахс эса замон подшоҳи касалининг ўта авж олгани хабарини Узун Ҳасанга етказди, Узун Ҳасан эса уни Али Дўст Тағой олдига юборди. Халиги одам бориб, воқеани бориचा айтиб берди. Шунга кўра, Дўст Али Тағойнинг чидам ва қарор устунлари ларзага келиб, ярашишга мойил бўлди ва муҳолифлардан бир нечасини Андижон дарвозаси ёнига чорлаб, ўртага қасам билан аҳду паймон сўзини солгач, қалъа ва шаҳар калитларини топширди. Мирзо Жаҳонгир ва ул ҳазратнинг тобеларига Андижонни эгаллаш муяссар бўлгач ва подшоҳликнинг зафар гавдали соябони Хўжандга етишгани хабари тарқалгач, Абдуллоҳ исмли ва илгариги дастур бўйича ҳазрат подшоҳ давлати тарафдорлигига тиришиб турган хожа Мавлоно Қозини Арк дарвозаси олдида шаҳид қилиб, ул жанобга қарашли барча яқинлари ва навкарларини туттириб, мол-мулкларини талон-тарож қилиб, золимлик туғини кўтардилар. Ваҳоланки, Хожа Мавлоно Қози валийлик паноҳи ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг тарбия қилган муридлари жумласидан бўлиб, жаноб жаллол Ҳақ июнятига бўлган ишончга кўра хавф-хатарга кон кураш майдонларида ҳам ўта журъат ва довюраклик кўрсатарди. Алкисса, бу қайғули ахбор олий рутбали подшоҳ арзига етишгач, ғаддор замонанинг носоз ишларидан ва жаноб шариат шиорнинг шаҳид этилганидан кўп қайғуриб, неча бир афсус-надомат чеккан кўйи Султон Маҳмудхондан ёрдам сўраш, балки бу султонни чексиз лашкар билан Андижон тарафга юришга ундаш илинжида Амир Қосим қавчинни Тошкандга жўнатди. Амир Қосим қавчин Султон Маҳмудхон мулозиматига мушарраф бўлгач ва ул

ҳазратнинг илтимосини арзга етказгач, хон бу илтимосни ижобат шарафига яқин тутиб, исёнчи мухолифларни йўқотиш сари юзланди. Кишвар олувчи ҳазрат подшоҳ эса хоннинг олий мавкаби юришга отланганидан хабар топиб, кутиб олиш маросимини адо этиш мақсадида Хужанддан чиқиб, истиқбол учун Оҳангарон сайҳонлигида манзил тутмоқ сари ошиқди ва ўша ерда икки бахт юлдузининг бирга порлаб чиқиши рўй бериб, ҳар икки тарафдан бирдамлик ва муҳаббат шартлари амалга ошди. Мухолифлар бу воқеадан воқиф бўлишгач, Аҳсида йиғилиб, хонлик тахти пойига элчи ва хат юбордилар ва шойиста хизматлар адо этмоқ мажбуриятини бўйинларига олиб, яраш ва сулҳ талабгори бўлдилар. Хон эса Оҳангарон текислигидан Аҳси тарафга равона бўлиб, улуғлар йўлбошчиси Хожа Абулмакорим ва Султон Аҳмад Танбалнинг акаси Иброҳимни элчилик расми билан Узун Ҳасаннинг ёнига юбориб, исёнчиларни келишиш йўли сулуки сари чақирди. Улар эса хон давлатига кўра ихлос изҳорини қилиб, ёлғон қоришиқли сўзларни тилга олдилар ва хонлик қўшинининг орқага қайтишини илтимос қилдилар. Султон Маҳмудхон ғоятда содда кўнгил киши бўлгани сабабли душманларнинг ясама сўзларига лаққа учиб ва агар яна бир манзил Аҳси сари олдинга кадам босганида ғалаба муяссар бўлиб турган бир маҳалда ёлғон сўзларни қабул қулоғи билан тинглаган кўйи Тошкент томон юзланди. Шунда, подшоҳликнинг олий мавкабидаги кўч ва яқинлари Андижонда қолган мулозимлар ул шаҳар эгалланиши орзусидан умид узиб, тушқин кайфиятда олти юз нафарга яқин киши ул ҳазратдан ажралдилар. Али Дарвишбек, Али Мазид

кавчин, Муҳаммад Бокир, Шайх Абдуллоҳ эшикоғоси, Мирам Лоғарий ана шулар жумласидан эдилар. Аммо амир Қосим кавчин, Вайс Лоғарий, Иброҳим Сору, Ширам Тағой, саййид Қаро, Амир Шоҳ қавчин, саййид Қосим эшикоғо, Қосим Ажаб, Али Дўст Тағой ўғли Муҳаммад Дўст, Муҳаммад Али мубашшир, Худойберди тўқчи мўғул, Ёрак Тағой, султон Али Бобо, Пир Дарвиш, Шайх Вайс, Ёр Али Биллол, Қосим Мир охур, Хайдар рикобдор эса икки юздан кўпроқ киши билан улуғлик ва саховат денгизи бўлмиш Бобур подшоҳ хизматида собиткадамлик қилдилар. Ул ҳазрат қўл остидаги мазкур кишилар билан ҳамжиҳатликда Хўжанд томонга қайтиб келди ва шу зайл бир неча кун вақти жуда ҳам паришонликда кечди. 904 йил⁴⁸и ҳазрат подшоҳ Ўратепа ҳокими бўлмиш Муҳаммад Хусайн Кўрагон олдига бир чопар юбориб «Хўжанд жуда тор жой бўлгани учун олий мавкаб ходимлари чексиз даражада сиқилиб қолишлари турган гап. Истагимиз шуким, бу киш Соғарж кишлоғида кишлов килинса» деган хабарни етказдилар. Муҳаммад Хусайн бу ишни жоиз кўриб, зафар гавдали байроқ етишув нуруни Соғарж узра сочди. Бир неча кундан кейин Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий, Ширам Тағой кўшиндан бир гуруҳи билан фармонга биноан ҳар калай ул диёрни эгаллаш хаёлида Ёзьялоқ сари юзландилар. Ўша вақтда Саййид Юсуф Ўғлокчининг акасининг ўғли Аҳмад Юсуф ўз амакисидан бурунроқ ул тарафларнинг волийси бўлган эди.

Алқисса, олий мартабали подшоҳнинг амирлари ва қўшини ўша кишда Ёзьялоқ диёрида ниҳоятда саъй-

⁴⁸904 йил – 1498 йил 19 август – 1499 йил 7 август.

харакатлар килиб, баъзи бир қалъаларни қилич зарби, айримларини эса ақлу тадбир ишлатиш билан тасарруф доирасига киритдилар. Бу хабар Самарқандга етишгач, хазрат подшоҳнинг Хўжанд сари йўналганидан сўнг ул фирдавмонанд шаҳарни истило қилишга эришган Мирзо Султон Али Саййид Юсуфни яширинча равишда қудрат фармонли подшоҳ тарафдорлари қаторида тартиб топган бўлса керак деган гумон тасаввурида Хуросон томонга жўнатди. Совуқ мавсуми ва киш фасли охирига етишгач ва «бас сиз Аллоҳнинг раҳмати – ёмғирнинг изларига қаранг: – У қандай қилиб ерни ўлгандан кейин тирилтиради-я!»⁴⁹ оятининг ҳақиқати кўриниш бергач, Султон Али Мирзо хидоят насабли жаноб хожа Қутбиддин Яҳёдан Соғаржга боришларини ва яхши сийратли подшоҳдан яраш сулҳномасини тузишни сўрашни илтимос қилди. Хожа ул илтимосни қабул қилиб ва олий ҳимматни ярашиш қоидаларини тузиш сари йўналтириб, Соғаржга ташриф буюрди. Пок эътиқодли подшоҳ эса етуклик ва муршидлар асҳоби бошлиғининг шариф қадамини ғанимат санаб, таъзим ва эъзоз пайидан бўлди. Хожа сулҳ ва сафо бобида хожа нимани аъло кулоққа етказган бўлса, қабул иззатига сазовор қилди. Хожа Яҳё муваффақиятга эришиб, Самарқандга қайтиб кетди. Олий мақомли подшоҳ эса Ўратепанинг жануб томонида жойлашган бир яйлоқзорда манзил тутди ва мулкни эгаллаш тадбири борасида боши қоғиб, мақсадларни бериши мумкин бўлган бирон тарафга бориш хаёли иқбол аломатли кўнгли сари йўл топмас ва бул ноҳияда ўтиришдан ҳам

⁴⁹ Куръони карим, Рум (30) сураси, 50-оятдан.

муваффақиятга етишув эшиклари хурматли ходимлар рўзғори юзи сари очилмас эди. **Мисра:** Не ройи сафар кардан ва не руйи иқомат – На сафар қилмоқ қарори бор, на ўтиришга тоқат; Шу аснода подшоҳ давлати тарафдорлари каторида турган улуғлар ифтихори хожа Абулмақорим нусрат аломатли лашкаргоҳга келди ва асл зотли подшоҳ мулоқоти шарафини топиб, жоҳу жалол мавкаби мулозимлари бузилиб кетгани сабабидан кайфияти юзига малол чанги ўтириб ва соф кўнгилли подшоҳнинг фатҳу нусрати ниятини қилиб, баракатли фотиҳа сўзларини тилида айлантиргач, кетишга рухсат сўради. Ўша куннинг охирида Али Дўст Тағой олдидан мамлакат олувчи Бобур подшоҳ хузурига бир қосид келиб, мақсади ҳосил наввобга: – Али Дўст душман тўдаси билан тил бириктириб, Рустам шижоатли Бобур подшоҳга эса қарши чиққанидан ниҳоятда пуншаймондир. Шу сабабли «осмон асосли даргоҳ эгаси ўзининг чексиз лутфи орқасида гуноҳларим ёзуви устига кечирим чизигини тортиб, Марғинон тарафга тапширф буюрсалар, мен эсам хизматкорлик қадамлари билан шахриёрлик мавкабини кутиб олиб, бундан сўнг куллик ва итоат йўлидан ташқари қадам босмай, дея илтимос қилмоқда, – деди. Бу сўзлар сўз мағзини англовчи подшоҳ қулоғига етишгач, кун ботиши пайтида тез суръат ва шитоб билан Марғинон сари йўналди. Йигирма беш фарсахлик масофани икки кеча ва бир кундузда босиб ўтиб, оламни безовчи куёшнинг оқ нурли байроғи машриқ уфқидан кўриниб, умидсизлик бурчагида илҳақ ўтирганларнинг меҳнат тунини қувонч ва хурсандчилик кунига айлантирган тонг чоғи подшоҳлик равнақи зафар байрогининг ойчаси

етишув партавини Марғинон дарвозаси узра таратди ва кўрғон дарвозасининг ички томонида унинг қутлуғ қадамияни интизорлик билан кутаётган Али Дўст аҳду паймон қондалари амалга ошгач, дарвозани давлат ва иқбол эшиклари каби жоҳу жалол мавкабининг мулозимлари юзи сари ланг очиб, халифа насабли узангини ўпиш шарафини топиб, подшоҳлик иноятига эришди. Подшоҳу амирлар ва кўшин йўл ҳордикларидан тинчигач, барча бажариши лозим бўлган фармонга бинотан амир Қосим қавчин зафар ойинли лашкардан бир гуруҳи билан бирга Андижоннинг жанубидаги тоғлик халқини қаршилиқ саҳросидан дўстликнинг катта йўлига солиш учун ўша томонга йўналди. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сайди қаро лашкарнинг яна бир гуруҳи билан бирга Аҳси сари кетдилар. Уларнинг мақсади Хўжанд дарёсидан ўтиб, ул тарафнинг тоғ халқини итоатга киритиб, бош кўтаришга йўл қўймаслик эди. Амирлар кетганидан сўнг бир неча кун ўтиб, Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал фурсатни ғанимат билиб ва Андижон, Аҳси лашкарини йиғиб, Жаҳонгир Мирзонинг узангисида отлари жиловини Марғинон тарафга бурдилар. Ул қасабанинг бир фарсахлик ерига етишгач, Марғиноннинг шарқий қисмида жойлашган Себиён кишлоғида манзил тутдилар ва қалъа олишлиқ асбобларини тартибга солгач, бир-икки кундан сўнг қалъа сари юзландилар.

Шижоат паноҳли подшоҳ довьюраклардан бир бўлагини муҳолифларга қарши курашиш учун тайинлади ва ул жамоат шаҳардан ташқари отилиб чикиб, ўк отмоқ ва қилич солмоқ сари билан шимарганча душманларнинг қалъага яқинлашишига йўл қўймадилар.

Андижон жанубидаги тоглик ерларга кетган амир Қосим қавчин ва жангчилар гуруҳи у ерларнинг аймоқ-қавмларини тўлалигича эл ва итоатга киритдилар. Аҳси томонга кетган Иброҳим Сору ва унинг дўстлари Поп қалъаси ва яна бир-икки қалъани олиб, ғалаба байроғини ҳилпиратдилар.

Фарғона шаҳри халқининг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал каби иккита кофир мазҳабли золим ҳукуматидан безор бўлган хоҳ таниш, хоҳ нотаниш кишилари уларга нисбатан юракларига ҳаддан зиёд нафрат ҳиссини тугиб, осмон ғуломли подшоҳнинг аъзам амирлари Аҳси ҳудудида ғалаба аломатли байроқларни баланд кўтариб, қалъа ва кўрғонларни эгаллаш сари киришганларида, Аҳсининг каттақонларидан бири Ҳасан ва Такча номли авбош ва ятимлардан бир тўдасини йиғиб, Аҳсининг тоғдек тош қалъасини беркитиб, Иброҳим Сору ва Вайс Лоғарий, Сайдий Қаро бошлиқ подшоҳ кўшинини ўша ерга киритди. Шу вақт яхши бир тасодиф рўй бериб, ўша вақтда Ҳайдар Али кўкалтошнинг ўғли Банда Али ва Ҳожи ғози *мангит* Султон Маҳмудхоннинг жаҳон аҳли подшоҳи учун ёрдамга юборган лашкари билан бирга Аҳси яқинига етишдилар ва бу хабар Мирзо Жаҳонгир ўрдусида миш-миш бўлиб, Узун Ҳасан маънос тортиб, қайғуга ботган кўйи шижоат касбли ишончли кишилари ва уруш истовчи довюраклардан бир тўдасини Аҳси қалъаси ёрдамига жўнатди. Ул жамоат тоғ пайти, аслида эса ўзларининг бахтсизлик туни чоғи, дарё қирғоғига етишиб, подшоҳ амирлари ва кўшини ҳамда олий мартабали хоннинг нўён ва лашкари қандайлигидан огоҳлик топиб, саросимага туш-

ганча бир бўлаги дарёдан кечиб ўтиш хаёлида яшинга ўхшаш отларга миндилар, яна бир бўлаги эса кема ичига кирдилар. Аммо жанг денгизининг наҳанглари, яъни музаффар туғли подшоҳнинг давлатхоҳлари уларга кемани дарё қирғоғи сари юкорига тортиб, сувдан чиқиб олишлари учун фурсат бермай, балки ул зафар киришимли кўшин яланғоч отларга миниб, тўп-тўп ҳолда худди гўлқиндек дарё суви юзида душман томон сузиб кетдилар. Кема ичида ўтирган душман жамоасининг бундай вазиятда жанг оловини алангалата олишга ҳеч иложлари йўқ эди. Кўлидан келган бир ишлари шу бўлдиким, Қаро Бўғоч бахши хийла йўли билан мўғул амирлари автодидан бирини кўлга тушириб ўлдирди. Бу ҳаракат сабабли мўғуллар ул гуруҳни йўқ қилиш бобида олдингидан ҳам кўпроқ равишда ҳаракат қилиб, Узун Ҳасаннинг кўплаб навкарларини қатл балосига дучор қилдилар. Шунинг учун етмиш нафарга яқин довюрак жангчидан фақат беш-олти кишигина қутулиб қола олди, ҳолос. Бу хабар Узун Ҳасанга етишиб, шу заҳоти Марғишон ташқарисидан кўчиб, Андижон сари юзланди. Жаҳонгир Мирзо фармониға биноан ул ўлка волийси бўлиб ўтирган Носирбек воқеа ҳолатини бу янглиғ эшитгач, ул жамоат биносининг ўргимчак уясидан ҳам заифроқ, Сулаймон ҳашаматли подшоҳ давлатининг пойдевори эса Искандар туғонидан ҳам мустаҳкамроқ эканини англаб етди. Ноилож ул ҳазратга қуллик шиорини кўрсатиб, Андижон қалъасини беркитди ва бу ҳолни билдириш учун олампаноҳ даргоҳға бир қосид жўнатди. Бу хабар муҳолифлар қулоғиға етишиб, Узун Ҳасан Аҳси сари юриш бошлади. Султон Аҳмад Танбал эса ўзига тааллуқли бўлган Ўш томонга

кўчиб кетди. Мирзо Жаҳонгир ҳам ўша томонга равона бўлди. Носирбекнинг элчиси осмонга баробар тахт поясига етишгандан сўнг олий мартабали подшоҳ эртаси тонг маҳали — ок байрокли жамшид, яъни юлдуз хашамли куюш шарк уфқидан ғарб диёрига юзланган чоғда Марғинондан оти жиловини Андижон томон буриб, пешин намози пайти мақсаддаги манзилга етишди. Носирбек ва унинг улуғ ўғиллари Дўстбек ва Мирамбек кутиб олиш ишларини бажариш учун ошикиб, эҳтиёж ва сочики сочиш маросимини бекаму кўст адо этдилар. Ўзлари ҳам турли-туман подшоҳона лутф ва эъзозлар топиб, ифтихор ва ғурур бошини самовот авжигача кўтардилар. Анча муддатдан бери доно подшоҳ тасарруфидан чиққан дорулмулк Фарғона шаҳри кайтадан ул ҳазратнинг девони доирасига кирди. Бу ойдин фатҳ эса пайгамбарлар охиргиси ҳижратининг 904 йили зулкаъда ойи⁵⁰ да муяссарлик сифатини топди.

Жаҳонгир Мирзо жиловида Ўш томонга кетган Султон Аҳмад Танбал ул ҳудудга етишгач, қизилоёқ халки ҳужум килиб, уларни қалъага киритмадилар. Чорасиз қолиб, кўрқув ва умидсизлик билан кайтиб, Ўзганд кўргонига кирдилар. Узун Ҳасан эса Аҳси қалъасига бориб, шу кўрғонни беркитди. Музаффар туғли подшоҳ ул томонга кўшин тортди. Узун Ҳасан душманни янчувчи хусравга қарши курашдан ожиз келиб, Рустам сифатли амирлар воситасида омонлик тилади. Унинг илтимоси ижобат шарафини топиб, қалъа қалитларини кўтарган кўйи мулозиматга ошиқди. Олий мартабали подшоҳ бир неча кун Аҳсида тўхтади ва ул

⁵⁰ 904 йил зулкаъда ойи — 1499 йил 10 июнь — 8 июль

касаба ҳамда Косон касабаси ишларини бутқариб, тартибу назм бергач, мўғул амирларини инъом ва эҳсонлар билан сийлаб, кетишларига рухсат берди. Сўнг Қосим Ажибни Аҳси доруғалигига тайинлади. **Мисра:** Зафар хаминан, нусрат аз пай равон – Зафар жиловдош, ғалаба эса ортда эргашувчи; бўлиб, йўналиш байрогини Андижон сари кўтарди. Узун Ҳасан рухсат олишга муваффақ бўлган кўйи кўчи ва яқинлари билан бирга Ҳисори Шодмон тарафга кетди. Навқарларидан кўпчилиги эса ушбу байт мазмунига, **байт:** Зи бедавлат гурезон бош чун тир, Ватан дар кўйи соҳиб давлатон гир – Бедавлатлардан ўқдек узоклаш, Давлату бахт эгаллари кўчасида ватан тут; мазмунига амал қилиб, Узун Ҳасандан айрилдилар ва подшоҳликнинг олий мавқабига кўшилдилар. Шунда амирлар ва ичкилардан бир тўпи жаҳон аҳли подшоси арзига қуйидагича сўзларни етказдилар: - Бу фатаротда Хожа Мавлоно Қозини зулм ва раҳмсизлик қиличидан ўтказган ва подшоҳнинг хос яқинлари молу ашёларини галон-гарожга учратганлар ушбу туз кўр қилгур жамоат бўлади. Улар кимга хизмат учун кўшилган бўлишса, бирор баҳона билан вафо ва аҳду паймон ипини албатта узган ва қулай фурсат топган заҳоти мурувватсизлик оёғини макр йўлига қўйган кўйи қочиб қолганлар. Булардан ихлос ва садоқат кутмоқ донолар одадига хилоф ва булар дили даласига яқин тутиш уруғини сочиш одоб аҳли табиатига номуносибдир.

Байт:

Зи бадахд чашми беҳий доштан,
Бувад хок дар дида анбоштан.

Мазмуни:

Вафосиздан яхшилик кутмоқ,
Гўё ўз кўзига тупроқ сочмоқ.

Агар бугун подшоҳ илгариги аҳду паймонга риюя қилиш фикрида бу тоифанинг қатлу ғоратига рухсат бермасалар, у ҳолда тўғрироғи шуким, олий фармон чиқиб, ҳақиқий жослардан қай бири улар тасарруфига кирган ўз молидан қанчасини топса, қайтариб олсин!

Шунга кўра ҳукм бўлгач, бу масаладан огоҳлик топган мўғуллар эса яна бир бор адашганлик йўлига кириб, Работак манзилидан Ўзганд тарафга кетдилар ва Танбал олдига бир чопар юбориб, унга ўзларининг подшоҳга қарши ёғийлик ва исёни борасида хабар бердилар. Саодатга ёр подшоҳ ул тутруқи йўқ жамоанинг қаршилик йўлига кирганини кўргач, улуғ амирлар маслаҳатига биноан Амир Қосим қавчинни сафга безак берувчи кўшиндан бир бўлаги билан бирга ул ёғийлар ёмонлигини орадан аритиш учун тайинлади. Аммо Амир Қосим мўғуллар устига етиб бормасдан олдин Султон Аҳмад Танбал мўғулларга кўшилди. Эртаси куни икки кўшин Кандиобда бир-бирига тўкнаш келиб, уруш ва саваш олови аланга олди ва улуғ тангри тақдири билан Султон Аҳмад Танбал кучлилик қилиб, Амир Қосим қавчин, Али Дўст Тағой, Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий, Сайди қаро ва яна ичкилар ва амирлардан тўрт-беш киши жанг майдонидан худо лутфи билан қутулиб чиқдилар. Бошқа амирлар эса тақдир сарпанжасига асир бўлдилар. Али Дарвишбек, Мирам Лоғарий, Амир Гавқа ва Тағойбек, Муҳаммад Дўст ва Али Дўст, Амир Шоҳ қавчин, Мирам девона ўша қўлга тушганлар сирасидан эдилар.

Султон Аҳмад Танбал бу иш рўй берганидан яна ҳам дадил бўлиб ва юраги гурурга тўлиб, Жаҳонгир Мирзо ҳузурига Андижон атрофига кетди ва Пуштаи Айш мавзесига уланган ва шаҳаргача бир фарсах масофадан узоқ бўлмаган сайҳонликка кўш ташлади. Сўнг бир-икки марта уруш сафини ясаб, айш этагида енгилтаклик бошлаган кўйи жанг хаёлида жавлон урди. Андижон ботирлари ҳам душманларнинг жон торларини қирқиш мақсадида шаҳар ташқарисидаги кўча боғлардан ва маҳаллалардан дашту далазорларга чиқдилар ва ёт қўшин аскарларининг Фарғона ўлкаси пойтахти Андижон қалъаси сари яқин келишга йўл қўймадилар. Танбал бир ойга яқин ўша атроф ноҳияда туриб, асир тушган бояги амирлардан Тавқа ва Мирам Лоғарийни ҳаёт ўлкасидан маҳрум қилган кўйи жўналиш байроғини Ўш томонга кўтарди. Бу пайтда Ўшда Иброҳим Сору навкарларидан бири волий бўлиб, ул шахс мухолифлар келаётгани хабарини эшитиб, қалъани мустаҳкамлаш ва беркитишга саъй-ҳаракат қилди. Олий мартабали подшоҳ эса шавкат дастгоҳли қўшинни бир ерга йиғгандан сўнг 905 йил муҳаррам ойининг ўн саккизинчиси⁵¹да Андижондан юриш билан чиқиб, Ҳофизбек чаҳорбоғи муқаррам қадам шарофатидан Эрам гулистонининг рашк ва ғайирлигини оширадиган жойга айланди. Бир-икки кун ўша ерда тўхтаб туриш иши амалга ошиб, ғалаба шийорли қўшиннинг кўл, буронғор, жувонғори уруш ўрмони шерлари билан мустаҳкамлангач, зафар аломатли байроқлар Ўш сари кўзғалди. Бир манзил йўл

⁵¹ 905 йил 18 муҳаррам – 1499 йил 18 август.

юригач, саодат эшитишлик кулокка «касоскор муху-
лифлар Ўш ташқарисидан кўзғалиб, Сарҳанг работи
сари юрдилар» деган хабар етишди. Ақлу ҳушга кон
подшоҳ жавшан кийган баҳодирлар билан бирга Ўш
ҳудудида жойлашган Лот қишлоғиданоқ оти жиловини
душманларни қувлаш сари бурди. Шу қувлаш мобай-
нида ул исёнчи и ғанимларнинг Андижон томонга қараб
кетганлари маълум бўлди. Ғалаба аломатли туғ Ўзганд
атрофига оши қиб, мансур черик аскарлари ул ҳудудда
нимани кўрсалар, барчасини таладилар. Шундан сўнг
доврук истакли подшоҳ юзини Моду қалъаси томон
қаратди. Бу қалъа ғоятда метиндек мустаҳкам ва усти-
вору маҳкамликда машҳур, пишиқ ва баландлигидан
тилларда достгон бўлиб, қуш девори тепасигача учиш-
дан толиқар, қамон ўқи чўққисигача етишдан ожизлик
қилар, ўткир чангалли хаёл арқони васфи қунгурасига
ташланишга қалталиқ этар, осмонидаги қушлар Тойир
юлдузига сирдош ва чуқур хандаки балиқлари ерни
кўтариб турган хўкиз билан ҳамнафас эди.

Назм:

Ҳисоре дар бўландий рашки афлок,
Ба бемислий мисли дар хитгаи хок.
Забони қунгураш ҳамрози анжум,
В-зи у қосир каманди ваҳми мардум.

Мазмуни:

Баландликда фалақлар рашкини келтирувчи
бир қўрғон,
Тенгсизликда тупроқ ўлкасида гўё дурри ятим
мисол.

Девори чўккиларининг тили юлдузлар билан
сирдош,
Инсон зоти хаёлининг арқони калталиқ қилар
унга етишдан.

Ва ўша айёмда Султон Аҳмад Танбалнинг Халил исмли кичик укаси икки юз эллиқ нафарга яқин тенгсиз курашчан мардлар билан бирга ул қалъада маскан тутган ва қалъа сакловчилик асбобидан канчаси зарур бўлса, шунча микдорда тайёр қилиб қўйганди. Алқисса, Моду қалъасининг ташқариси жанг истовчи қўшин чодирларнинг маконига айлангач, қўрғондагилар қалъа минораси ва девори шинақларидан ўқу тош оғишга киришдилар. Зафар асарли қўшин довураклари калконларни бошлари узра тутиб, хандак ва хоқрез томон йўналдилар. Бу томондан ўқларнинг чийиллаган товуши мустажоб дуо каби юқори олам томон ўрлади. Ул тарафдан ҳам ўлим юришли тошлар феруз савашли подшоҳ муҳолифлари иши сингари кия пастлиги сари юзланиб, «каттиқ коккувчи, у каттиқ коккувчи недур»⁵² маъносини баён қилди. Али Билол ва Ботир кишилардан яна бир гуруҳи ажал ўртоғи тоши остида янчилган эса, қалъа халқидан бир тудаси ҳам сина сандиғини тақдир ўқига нишон қилиб, жондан кечдилар. Қуёш феруза ишли осмон қалъасини эгалламоқ учун йўналган тонг маҳалидан то томошабин юлдузлар зангори ранг пардаси ортидан ул уруш воқеасига кўзлари тушгунга қадар чокқача

⁵² Қуръони карим, Ал-қориа (101) сураси, 1 ва 2-оятлардан: (Ўз даҳшатлари билан кишилар қалбини) каттиқ коккувчи (Қиёмат)! У каттиқ коккувчи недур?!

уруш-саваш ва қамал жанги олови гуруллаб ёнди. Эртаси куни Халил ва унга тобе кишилар кўрар кўз билан ўз ишларида ожизлик ва тушкунлик аломатларини мушоҳада қилиб, омонлик сўрадилар. Тўғри аҳду паймонли подшоҳ уларнинг ночорлик ҳолларига раҳм қилганча қамалдагилар конини тўкишдан кечди. Аммо Халилни саксон нафар шижоат аломатли кишиси билан бирга зафар гавдали мавқабнинг душманлар асир олган бир бўлак ходимларга алмаштириш мақсадида қўл-оёқларини боғлаб, бир гуруҳ ишончли кишиларга қўшган кўйи эҳтиёт билан сақлаш учун Андижонга юборди. Шундан сўнг Ўш қишлоқларидан бири саналган Обжутава қишлоғи шовкин-суронли аскарлар чодир тикилган ерга айланди.

Андижон томонга кетган Аҳмад Танбал кечаси ўғрилар тариқи Бўйича иш тутуб, шаҳар қалъаси тепасига нарвон ташлаб, хийла аркони билан шаҳарга кирмокни мақсад қилди. Андижонликлар эса хоинларнинг бу каби ўй-фикридан воқиф бўлиб, қаршилиқ оёғига қалқдилар. Танбал маънос ва умидсизлик билан Андижондан қайтиб, Сарҳанг работига қаршлиқ қишлоқ ерларидан саналган Оби хон манзилини ўзига лашқаргоҳ қилди. Оби хон эса олий мартабали подшоҳ лашқаргоҳидан бир фарсахлик жой эди. Қирқ кун давомида икки қўшин бир-бири қаршисида ўтира туриб, ҳеч қайсиниси бирор томондан жавлон уриб чиқишга истак билдиришмади. Албатта гоҳида икки тараф аскарларининг ғалла ва сомон учун у ёқ-бу ёққа ўтиб-қайтиш чоғи бир-бирига тўқнаш келиб, уруш асбобларини ишлатиш сари қўл чўзганларини хисобга олмаганда. Бир куни Сайдибек Тағой ана

шундай тўқнаш пайти Танбалнинг одамлари кўлига тушди. Бирок подшоҳнинг шу бекдан бўлак бошка кишисига бирор зиён-заҳмат етмади. Мазкур манзилда Қўчбекнинг отаси бўлмиш ва Мирзо Бойсункур воқеасидан кейин укаларию ўзига қарашли кўч билан Қаротегиндан зафарга ёр ўрду сари йўлга тушган Амир Сулгон Аҳмад Қаровул етиб келиб, подшоҳ палосини ўпиш бахтига муяссар бўлди.

Шу гаплар бўлиб турган пайтда касаллик арзи учун Ўшга кетган Амир Қанбар Али ҳам қайтиб келди ва бу икки нафар шижоат паноҳли амир етишгани орқасида шоху сипоҳнинг ёрдамга умид елкаси бақувват бўлиб, шарқ қуёши юлдузлар кўшинига зарба бериш учун нилуфар осмон фазоси узра юриш қилган тонг маҳали ул сарварлик осмони офтобининг зафар табиатли туғи йўналиш юзини муҳолифлар лашкаргоҳи сари қаратди.

Жаҳонгир Мирзо ва Танбал эса жангу жадалга киришдан тийиниб, ниҳоятда шошилинич тезликда кўчиб кетдилар. Шу сабабли уларга қарашли чодир ва пўрталлардан бир нечтаси нусрат аломатли кўшин тасарруфига кирди ва ул паришон ҳолли жамоа ташлаб кетган лашкаргоҳ олий маконли подшоҳ келиши шарофатидан жаннат боғлари равнақини топди. Ўша кечаси Мирзо Жаҳонгирнинг Танбал билан подшоҳ турган мавзедан уч фарсах Андижон томон наридаги Хунон қишлоғида манзил тутгани хабари етиб келди. Эртаси кун шарқ қуёши зафар гавдали байроқни машрик уфқидан кўтариб чиққан ва зарҳал қилич зарби билан юлдузлар лашкарини тор-мор қилиб, фатҳу ферузлик садосини олам аро янграган чоғда, яъни:

Назм:

Субҳ зада хусрави анжум ҳашам,
Бар уфқи торами хазар алам.
Қард барун теғи зафар аз ниём,
Ғашт равон жониби хайли зуллом.

Мазмуни:

Тонгда юлдуз ҳашаматли подшоҳ,
Зангори осмон уфқиға байроқ тикди.
Зафар қиличини кинидан суғурди,
Зулмкор тўда сари бўлди юриб равон.

Олампаҳо подшоҳ зафар дастгоҳли сипоҳни уруш-га тайёрлаш учун юзланиб, бурунғорға Али Дўст Тағой ва мамлакат олишлик ўрмонининг шерлари бўлмиш тобеларини тайин қилди. Жувонғорда Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий, Сайди Қаро Муҳаммад Алишер ва Хожа Калоннинг укаси Кичикбеклар шижоат байроғини кўтаришди. Баҳром асарли лашкарнинг ҳировули Мир Қанбар Али бўлиб, у бирдамлик денгизи наҳангларидан бир тўпи билан бу хатарли вазифани ихтиёр қилганди. Кишвар очувчи подшоҳ байроғининг ойчаси эса қўшиннинг қўл томон уфқида порлади. Амир Қосим қавчин дарғазаб ва қасоскор баҳодирлардан бир тўпи ҳамроҳлигида ул иқбол қоидали туғ остида душманни несту нобуд қилиш учун юзланиб, равнақ хуршидининг санжоғи шу тартиб ва қоида билан ғанимлар устига равона бўлди. Душман ҳам уруш сафини тузди ва зафарға ёр сипоҳ олдидан чиқиш учун йўлга отланиб, жаннат хаёлини қўрқоқлик ҳашаки билан безадилар. Ул икки лашкар Хунон кишлоғининг шарқ ва жану-

би Оралиғидаги Сако деган мавзеда бир-бирига тўқнаш келдилар ва жасурлик самандини ниқтадилар. Қилич ва ўк зарби, найзаву шамшир захмидан қон хумлари чил-чил синиб, сахро юзини лолазор қилди. Кичикбек жувонғордан душман бурунғори томон чопкин уюштирди ва Хунон кишлоғи атрофини ул дашт гўзаллари қонидан кизил рангга бўяди. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам Кичикбек кетича ҳамла қилди ва найза учи билан бир тўда кишининг вужуди нақшини борлик саҳифасидан учирди.

Мирзо Жаҳонгир ва Танбал сипоҳи баҳодирлари ҳам қўлдан келгунча ўлдириш ва қон оқизиш ишида тиришиб, уруш чангини тез айланувчи фалак авжига етказган кўйи куёш ойнасини қора қилдилар. Аммо иқбол хушxabарчиси бобурий мавкаб дилбарларини «хақиқатдан ёрдам беражакмиз» хитоби билан сийлаб ва умид бошқарувчиси ул сарварлик осмони куёшини зафар ва устунлик авжига етказган кўйи душман устидан ғолиб қилди. Мирзо Жаҳонгир ва ёвуз ниятли Танбал ўта ўқинч билан қочмок қарорини ихтиёр қилдилар ва уларнинг қўшинидан жуда кўпи асир тушиб, қочиш уйи сари юзландилар. Ўша куни Хунон кишлоғи дил ўғирлашда мақсади ҳосил подшоҳ нузули шарофатидан гўзаллар юзидан ҳам неча чандон файз топиб, юрт олувчи хазрат у ердан Андижон сари ошиқиб, бир неча кун йўл азобидан етган чарчоғини ёзди. Шундан сўнг ул исломпаноҳ подшоҳ олий мансабли амирлар маслаҳатига кўра, Ўзгандга кетган муҳолифлар озлигини зафар аломатли назарда тутиб, Дармиён ва Нўшон атрофида жойлашган Работ мавзесига қараб юрди. Ўша ерда кишламиш режасини тузиб, мансур черикни душ-

манлар мавзеларини босқин-чопқин қилиш ишига тайинлади. Душман эса музаффар туғли кўшинга қарши чиқишга ожиз келиб, ўша маҳалда лашкар яроқи юзасидан бошқа амирлардан юқори рутбага эга бўлмиш Амир Қанбар Али ҳаддан ташқари равишда кетишга рўхсат тилади ва ўлкаси саналган Хўжанд томонга юзланди. Амирлар ва лашкардан яна икки киши Қанбар Алига таклид қилиб, ўз уйларига кетишга майл билдирдилар. Макс ади ҳосил наввоб подшоҳ ҳам Андижонга қайтиб келиб, бир неча кунни роҳату фароғатда ўтказди.

Шу воқеалар асносида Султон Аҳмад Танбал бир неча бор Султон Маҳмудхон саройига элчилар юбориб, мадад сўради. Танбалнинг хон даргоҳи олий бўсағасида ҳожиблик мансабида турган акаси Бектелба ҳамда уларга қариндош ва хоннинг ўғли Султон Муҳаммад Хониканинг акаси бўлмиш Аҳмадбек иғво қилиб, Султон Маҳмудхонни шу даражага етказдиларки, Султон Муҳаммадга қўшиб Аҳмадбекни беш-олти минг ханжар санчувчи мўғул билан бирга Танбалга ёрдам бериш учун тайинланади ва улар Арчакент йўлидан Косон атрофига ошиқиб, қамал ва уруш байроғини кўтардилар. Бу хабар Андижонга етиб, жаҳон аҳли подшоси совуқ шиддатидан еру осмон орасида ёмғир томчилари уммон дурру гавхарлари сингари қотиб қоладиган ва ўрдак қўлидан келса ўзини кабоблик қуш каби бир сизга тортиб, жон матоҳидан кечадиган киш ўртасида Косон сари кўзғалди ва туни билан совуқ ва машаққат ичида йўл юриб, эртаси тонгда Ахсига қўш ташлади. Ул манзилда озгина дам олиб, Косон томонга қараб кетди. Нусрат аломатли байроқ ойчаси ёғдуси

етишиш нурларини ул шахарнинг бир фарсахлик еридан сочган вақт «мўғул қўшини подшоҳлик мавкаби келаятганидан вокиф бўлиб, қайтиш тизгинини ўз вилояти сари бурдилар» деган хабар етишди.

Танбал Косон қамалига қиришилган ва мақсади ҳо сил подшоҳнинг йўналиш байроғи Андижон томондан ҳилпирашга тушган кунни ўша вақтда қароргоҳи бўлган Янгисавордан Косон томонга илғор солди ва куннинг икки намоз оралиғи пайти подшоҳ ўрдусига яқин келиб, нима воқеа рўй бергани ва ул жанг майдонининг сардорлари ким эканини билиб, хайрон бўлиб қолди. Чунки, совуқ шиддати ва йўл қийинчилигига қарамай шундай қиш пайтида олий мартабали подшоҳнинг катта қўшин билан бирга орадаги узок масофани босиб, бу каби тезликда етиб кела олишини тасаввур ҳам қилмаганди. Подшоҳнинг муборак кўзи Танбалнинг мавкабига тушгач, давлат амирларини чақириб, илҳом тили билан «ганимни карим яратгувчи бу ерга етказди, дарҳол устига бостириб боришимиз лозим ва ишини исталган йўсинда бир ёқлик қилсак» деди. Вайс Лоғарий ва амирлардан айримлари «кун кеч бўлди, худо хоҳласа, эрта тонгда икбол байроғини кўтарамиз ва душманнинг икбол дарахтини таг-томири билан кўпориш учун етук саъй-ҳаракатлар қиламиз» дея арзга етказдилар. Подшоҳ ул яхши тилакли гуруҳ сўзини қабул қилоғи билан эшитди. Аммо ўша тунда Танбал Архиён калъаси томонга қочиб қолди. Эртаси кунни шижоат сийратли подшоҳ уни қувлаб бориб, Архиённинг бир фарсахлик еридаги Ғазнани Намангон манзилини лашкаргоҳ қилди ва қирқ кунга яқин ул манзил подшоҳ чодирининг тикланиш жойи бўлиб

турди. Танбал Архиенда оёғини маҳкам тираб, хаёлига келишув ва итоат сўзини сира келтирмади. Шу аснода эса мажам халқининг боши ва хайлу ҳашами ва динору дирами кўплиги воситасида ул кавмнинг калонтари мансабидан оёғини сарварлик тахтига кўйиб, амирлик ва ҳукумат муддаосида юрган Саййид Юсуф дегани Танбал ёнига чопар юборди ва у билан келишув тариқида қадам босмоқчи экани-ю ҳозир Архиён томон йўлга тушгани борасидаги хушхабарни етказди. Диёнатли ва адолатли подшоҳ бу ёзишмадан хабар топиб, Саййид Юсуфнинг Танбалга ёрдам беришига йўл қўймаслик учун Саййид Юсуф ўтирган манзил сари кўзгалди ва Архиённинг бир фарсахлик еридан ўртада бир кеча ўтказиб, Пуштихоронга бориб, нурли кўнгил ул қалъани эгалламоққа юзланди. Аммо бу иш амалга ошмасдан бурунроқ Султон Аҳмад Танбал Мирзо Жаҳонгир билан бирга келиб, ушбу кўрғонга кирганди. Подшоҳ қалъа олиш асбобларини тайёрлаш ва тартибга келтириш борасида фармон берди. Ўша аснода Али Дўст ва Қанбар Али Саллоҳ музаффар байрокли подшоҳ кўнглида йўқ фикрга қарши ўлароқ қалъага чопарлар юбориб, яраш сўзини орага солдилар. Мирзо Жаҳонгир ва Танбал бу икки амирдан чиққан ташаббусни эшитиб, жуда хурсанд бўлган кўйи сулҳ иши тайёргарлигига киришдилар. Ғалаба далолатли подшоҳнинг ақл нури тешда ул икки амир иши узра сочилса-да, лекин ичдан улар тақлиф этаётган қуйидагилардан иборат тадбирга бутунлай қарши эди. Аммо юзаки бўлса-да, уларнинг илтимосини ижобат билан шараф топтирди. Чунки Али Дўст ва Қанбар Али шу даража эътибор ва қувват топган эдиларки, шу

жиҳатдан айни тобда подшоҳнинг бу икки амир таклиф этаётган гапини қабул қилиши вақт талаби саналарди. Бу сулҳ битими шартлари тубандаги йўсинда тузилганди: Хўжанд дарёсидан то Аҳсига қадар ерлар Жаҳонгир мирзога тегади. Андижон шаҳри билан бирга унга қарашли еру музофотлар мактов сифатли Бобур подшоҳ девонига тааллуқ топади. Танбал ва унга тобелар ўз кўчларини Ўзганддан олиб чиққанларидан сўнг ул шаҳарни ҳам мақсади ҳосил наввоб подшоҳ тасаруфига қолдирадилар. Фарғонадаги ерларнинг олиш-топшириш ва яқину бегонани ўзлари томон огдириш ишлари битгач эса, ака-укалар биргалик ва бирдамликда Самарқанд сари қўшин тортадилар. Ул фирдавмонанд шаҳарни эгаллашса, юрт олувчи подшоҳ ўша ерда халифалик тахтига ўтириб, Фарғона вилояти бутунлигича Мирзо Жаҳонгирга берилади.

Шундан сўнг Мирзо Жаҳонгир ва Танбал қалъадан ташқарига ошиқиб, юксак маконли подшоҳ мулозиматини топдилар ва подшоҳнинг турлича лутфу ҳар хил меҳрибонлиги билан ифтихор бошини баланд кўтариб, йўналиш жиловини Аҳси томон бурдилар. Подшоҳ худди юрак қутисига киргувчи жон жавҳари каби Андижон сари юриб кетди. Кела солиб, Танбалнинг укаси Халил ва бошқа маҳбусларни банддан қутқарди ва қимматли тўнлар кийгизиб, Жаҳонгир мирзо олдига юборди. Жаҳонгир мирзо ҳам маҳбусликда ушлаб турган Тағойбек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст ва подшоҳлик мавқабининг қолган ходимларига тўнлар иноят қилиб, озодлик руҳсатини берди.

Андижонга келгандан сўнг Али Дўст хайлу ҳашами-ю, навқару ходимлари кўплигига мағрур бўлиб,

манманлик ва жабр туғини баланд кўтариб, такаббурлиги ва ҳаволаниши ҳаддан ошиб, давлат ишларини наввоб подшоҳга айтиб ўтирмасдан ҳал қиладиган одат чиқарди. Ҳатто ул ҳазратнинг яқин кишиларини мақтов сифатли подшоҳ ризосига қарши равишда қайси тарафга кетсангиз тўрт томонингиз қибла деб, рухсат бериб юборди. Иброҳим Сору, Вайс Лоғарийни ҳеч бир сабабсиз талаб ва мусодара қилиб, уларнинг ҳам халифа аломатлик даргоҳда турмасликларига буйруқ берди. Бу гаплар жаҳонбонлик пойдевори қурувчисининг ёгдули қалбига ғоятда оғир келди. Аммо замон талабига кўра бу чоғларда Али Дўстнинг таъзирини бериб қўйишга имкон йўқлиги сабабли бир неча кун сабрли ва чидамли бўлишига тўғри келди.

Назм:

Бесабр гушод кори кам жўй,
Ҳар кор ба сабр мегушояд.
Мақсуд ки рух нахуфт аз халк,
Рухсор ба сабр мегушояд.

Мазмуни:

Сабрсиз очган ишда фойда кам,
Иш фойдаси сабрдан унар ҳар дам.
Инсондан юзини бекитган мақсуд,
Чеҳрасини сабрли кишига очар [270-б.].

МУҲАММАД МАЗИД ТАРХОННИНГ СУЛТОН АЛИ МИРЗО БИЛАН ЁВЛАШГАНИ ВА СУЛТОН ВАЙСНИНГ САМАРҚАНДУ БУХОРО ТОМОНЛАРГА ҚАЙТГАНИ ЗИКРИ

[270-б.] Олий шаънли Бобур подшоҳ Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал ёвлашгани сабабли худо хитмоясидаги Самарқанд шаҳрини саклашдан қўл тортиб, жаҳон олувчи байроқни Андижон томон қўтарган пайтда Бухорода айни шундай кунни орзиқиб кутаётган Султон Али Мирзо Муҳаммад Боқи Тархонга ул ўлка бошқарувини топшириб, ўзи Самарқандга юзланди ва ота-бобоси давлатининг пойтахтига етишгач, салтанат ишлари бошқарувини Муҳаммад Мазид Тархоннинг ихтиёр кафтига қўйди. Шундан Тархон амирлари мўъжаз низомли «дарҳақиқат (кофир) инсон ўзини бо'й-беҳожат кўргач, албатта тугёнга тушар – хаддидан ошар»⁵³ субҳоний каломдагидек, жуда эркинлик ва дабада билан бошқарув ўриндигидан жой олишди. Муҳаммад Боқи Тархон Бухоро шаҳри ва музофот молмулки хирожидан бир динор ва бир ман юк ҳам Султон Али Мирзо девонига бермасди. Муҳаммад Мазид Тархон эса Самарқандда давлатнинг барча мулкий ва молиявий, каттаю кичик барча ишларини ўз қўлига олиб, бошқа амирлар ва ичкилар қўлини султонлик ишларига етишдан қисқа қилди. Балки шаҳардан ундириладиган маблагдан Мирзо Султон Али тирикчилиги учун эҳтиёжига яраша маош тайинлаб, Самарқандга қаршли кўпчилик вилоят ва туманлари молини ўз

⁵³ Куръони карим, Алақ (96) сураси, 6 – 7-оятлар.

фарзандлари ва кариндошларига тақсимлаб берарди. Ниҳоят, Султон Али Мирзо ичкилардан бир нечтаси билан иттифоқ бўлиб, Муҳаммад Мазид Тархоннинг касди пайига тушди. Амирлик паноҳи жаноб Муҳаммад Мазид Тархон бундан хабар топиб, Султон Хусайн *арғун*, Хожа Хусайн Пир Аҳмад *арғун* ва Узун Ҳасаннинг укаси Қаро Барлос ва яна бошқа тобелари билан биргаликда шаҳардан ташқари чиқиб кетди.

Ўша пайтда Султон Маҳмудхон Муҳаммад Хусайн Дуғлот ва Аҳмадбекни жуда кўп мўғуллар билан бирга Хон Мирзо номи билан танилган Мирзо Султон Вайс⁵⁴га ёрдам учун кўшиб, Самарқанд устига юборган эди. Муҳаммад Мазид Тархон эса Хон Мирзонинг келаётганидан хабар топиб, бу воқеанинг рўй беришини ўз давлатининг бахти англаб, ихлосмандлик ва давлатхоҳлик изҳорини билдириш мақсадида бир чопар юбориб, у орқали қуйидаги арзни етказди: Шуниси муносиб кўринмоқдаки, зафар гавдали байроқ жуда тезликда иноят соясини бу диёр ҳудудига солса, тоқим мақсади ҳосил наввобнинг истаги амалга ошса.

Хон Мирзо масофаларни босиб ўтишда яна ҳам илдамроқ юриб, Шовдор агрофига етишганда, Муҳаммад Мазид Тархон истикбол шартларини бажариб, саховат узангисини ўпиш ва мўл-кўл тухфаву эҳсонлар билан сийланиш шарафидан боши осмон қадар юксалди. Аммо мўғул амирлари Тархонни унчалик хушламай, эътибор доирасидан четроқ тутдилар. Ҳатто уни талаш ва мусодара этиш вазифасини зим-

* Бадахшонлик темурий Мирзо Султон Увайс ибн Мирзо Султон Маҳмуд ибн Мирзо Султон Абу Саид кўзда тутилмоқда.

маларига олишни билдирдилар. Айғокчилардан бири эса бу гапни Амир Муҳаммад Мазиднинг хушёрлик қулоғига етказиб, ул жаноб Самарқанднинг бошқа амирлари ва ўз яқинлари билан бирга Хон Мирзодан айрилиб чикди. Шунга кўра мўғуллар Самарқандни эгаллаш ниятидан воз кечиб. Ёзййлокқа кетдилар ва истикомат чодинини тикладилар. Аммо кутилмаганда, Булар касдида илғор солиб Самарқанддан чиккан Султон Али Мирзо кўшинининг кораси кўринди. Хон Мирзо ва мўғуллар хаёллари кўчасидан ҳам ўтказмаган бу ҳолатни кўриб, саросимага тушиб, ҳар тоифа бир томонга қараб кочди.

**МУҲАММАД МАЗИД ТАРҲОННИНГ ҲАЗРАТ
ПОДШОҲ [ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
МИРЗО]НИНГ ҲУЗУРИГА КЕТГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ
ИЛОҲИЙ ЛУТФЛАР НАМОЙИШГОҲИ ҲАЁТИДА
РЎЙ БЕРГАН БОШҚА ВОҚЕАЛАР БАЁНИ**

Муҳаммад Мазид Тархон Султон Али Мирзодан кўркувдалиги, Хон Мирзо билан эса учрашиб, бироқ мурод эшиклари юзи сари очилмаганидан сўнг илғари вақтларда олий зотли подшоҳнинг Сидра⁵⁵ мақомли бўсагаси ходимлари қаторида турган Мўғул Абдулваҳдобни салтанат сайрли тахт поясига юбориб, у орқали «агар фалакка тегувчи соябон етишув соясини бу ҳудуд узра ташласа, камина давлату иқбол каби хизмат камарини жон белига боғлаб, Самарқанд фатҳида саъй-ҳаракатлар қилгум ва Сулаймон ма-

⁵⁵ Сидра (тул мунтаҳо) — жаннатдаги энг баланд дарахт номи.

қонли хазратга қуллик исирғасини ҳуш қулоғимга тақиб, умримни зафарга ёр байроқ остида осойишта «Ўтказажакмен» дея арзга етказди. Муғул Абдулвахҳоб неча бир манзилларни босиб ўтгач, мақсади ҳосил наввоб подшоҳнинг қабул шарафи ва эҳсонлари билан сарафроз бўлиб, Амир Муҳаммад Мазид Тархоннинг ихлос ва давлатхоҳлик гапларини арзга етказди. Шунга кўра олийжаноб подшоҳ Самарқанд томон юришга жазм қилиб, Муғул Абдулвахҳобни бу юриш қароридан хабардор қилиб, розилик бериш йўлига солишга ундов учун Жаҳонгир Мирзо олдига Ахсига жўнатди. Ва подшоҳнинг юлдуз мартабали мавкаби илоҳийликнинг чексиз инояти нурлари сақловида 905 йил зулқаъда ойи⁵⁶да мақсад-манзил сари йўналди. Маргинон атрофи нусрат аломатли аскарлар чодирлари устунига айлангач, Қўчибек укалари билан кайҳонга етувчи ўрдуга етишиб, палосни ўпиш иззати билан сарафроз бўлди ва фалакка сургалувчи байроқ Марғинондан Испарага бориб, Маҳан қишлоғи саф ёрувчи кўшиннинг кўш ташлаш жойига айланди ва ул манзилда Қосимбек қавчин, Али Дўст, Саййид Қосим яна улуғлардан бошқа бир гуруҳи билан олампаноҳ даргоҳга келдилар. Ва олий мартабали подшоҳ у ердан дашти Хасбон йўли билан масофаларни босиб ўтиб ва Чўпон кўприги устидан кечиб, Ўратепада осмонга тегар даргоҳ куббасини кўтарди. Ўша манзилда «Муҳаммадхон Шайбоний куддусий иноят туфайли Муҳаммад Боқий Тархонни Дабусия қалъаси атрофида босиб, ғолиблик билан Бухоро томон юзланибди» деган гап тарқалди.

⁵⁶ 905 йил зулқаъда ойи – 1500 йил 29 май – 27 июнь оралиғи.

Олиймиқдор подшоҳ Ҷратепадан Сангзорга борди. Ул мавзе доруғаси эса қалъани топширди. Амир Қанбар Али буйрукка биноан ўша кўрғонда қолди. Подшоҳлик мавқабни Юрти хонда манзил тутди. Ўша ерда Амир Муҳаммад Мазид ўзига қарашли самарқандлик тобе кишилари билан бирга келиб қолди ва мул-қул лутфу иноятлар билан сарафроз бўлди. Дўстни сийловчи подшоҳ Самарқанд фатҳи борасида ул жамоат билан маслаҳатлашди. Улар эса ушбу сўзларни арзга етказдилар: Ул Худо ҳимоясидаги шаҳарнинг ихтиёр жилови валийлик шиорли жаноб Хожа Қутбиддин Яҳёнинг қудрат қўлидадир, ул жаноб эса ўзини мақсади ҳосил наввоб подшоҳ дўстлари жумласидан санайдилар. Агар бу ишни амалга ошириш мақсадида ул хидоят опиёнли даргоҳ ҳузурига бир чопар юборилса, истак юзи мақсад ойнасида чеҳра очиши ҳеч гап эмас.

Шунга биноан мақсади ҳосил подшоҳ ул хатарли иш юзасидан бир неча марга Хожа Яҳё олдига сўзга чечан қосидларни юборди. Ҳар гал ул ҳазрат хавф ва умид ўртасида жавоб берди. Сўнг ғалаба аломатли байроқ Юрти хондан қўзғалиб, Дарғам мавзесида шод юрак билан қўш ташлади. Ул манзилдан фалак иктидо даргоҳнинг яқин кишиси Хожа Муҳаммад Али китобдор ўша иш бўйича жаноб хидоят шиорли Хожа Яҳё олдига бориб, ундан «яхшиси, нусрат аломатли байроқ ойчаси шаҳар четига етишув нуруни сочса, шунда бу муҳиббингиз дарвозаларни очишга уриниб, подшоҳ кўнглидаги истакни амалга ошира олса» деган мазмундаги хабарни келтирди. Фалак ҳашаматли подшоҳ шом вақтига яқин соатда Дарғамдан Самарқанд сари юзланди. Шу ораликда Султон Маҳмуд Дўлдой қутлуғ

мавқабдан қочиб кетди ва шаҳарга бориб, яширин келишув воқеасини наввоб Мирзо Султон Алига айтиб берди. Начора, шу зайл қалб ойнасида акс этиши мумкин бўлган суврат юз очмади.

Бу воқеалар асносида Иброҳим Сору қайтиб келиб, шунингдек, Али Дўстнинг игвоси касофатидан ҳар тарафга кетиб қолган таниқли амирлардан айримлари ҳам бир-бир, икки-икки бўлиб келиб, Бобур Мирзонинг саодат ва иқбол қабри зафарга ёр мавқабига қўшилдилар ва иноят назарига илинган қўйи Али Дўстга қарши адоват камарини жон белига боғладилар. Али Дўст душманларнинг бир ерға йиғилганидан чўчиб, халифа ошиёнлик даргоҳ наввоби Бобур Мирзодан рухсат сўради ва истаги қабул иззатини топиб, ўз ўғли Муҳаммад Дўст билан Султон Аҳмад Танбал хузурига кетди. Султон Аҳмад Танбал билан булар ўртасида дўстлик қоидалари йўлга қўйилиб, ул ота-боладан қўп ёвузлик ишлари юзага чиқди. Бироқ бир-икки йилдан сўнг Али Дўст ўзининг қора қилмишларига яраша жазога йўлиқиб, қазо қўли унинг ҳаёти палосини йиғиштирди. Муҳаммад Дўст эса ўзбек султонларидан баъзиларига топиниб бориб, шу илтижоси орасида озгина риоят топди. Кейинчалик ул тоифадан ҳам қочиб, Андижоннинг кўхпоя⁵⁷сига келиб, фитна ва бузуқчилик оловини ёндира бошлади. Шу сабабли ўзбеклардан бир тўдаси ушлаб олиб, кўзини кўр қилишди.

Алқисса, музаффар туғли подшоҳ ҳар иккаласи ҳам чин душман бўлган Али Дўст ва Муҳаммад Дўстга рухсат бергач, Гури барлос ўзи билан бирга қўшиндан

⁵⁷ Кўхпоя – тоғ этагидаги ерлар, тоғлик.

бир неча кишини олиб, кўрқув нелигини билмасдан, буйрукка кўра, Бухоро томонларда нима гаплигини билиб келиш учун ул диёрга кетувди. У тезда оркага қайтиб, Муҳаммадхон Шайбоний Бухорони эгаллаш ишидан кўнглини тинчитиб, Самарканд сари йўналган, деган хабарни келтирди. Шунга кўра, ул маконда ушла-ниб туриш маъқул кўрилмай, куёш янглиғ туғ ойча-си Кеш шаҳри сари ҳаракатланди. Чунки соф вужуд-ли подшоҳга кулик килиш занжирини яқиндагина Бўйнига ташлаган самарқандлик амирлардан айрим-ларининг кўч ва яқинлари ўша ерда яшаб турганди-лар. Ана шу чоғда кутилмаганда, Султон Али Мирзо Худо ҳимоясидаги Самарканд шаҳрини Муҳаммадхон Шайбонийга топшириб, хон даргоҳига борибди ва бу ҳаракатини давлати дастгоҳининг кучайиши англабди, деган хабар келиб қолди.

Энди сўз тартиби тақозоси шуким, дастлаб Муҳаммадхон Шайбоний аҳволидан бир бўлагини баён доирасига киритиб, ана шундан сўнг эса ҳикмат бит-гувчи калам мақсади ҳосил Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ахборининг давомига тил очса. Ёрдам ва тавфик Аллоҳдандир.

**АБУЛФАТҲ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙ
ХАЁТИ БОШИДАН ТО БУХОРО ВА САМАРҚАНД
ШАҲАРЛАРИНИНГ УЛ ЖАҲОНБОНЛИК
ПОЙДЕВОРИ ҚУРУВЧИСИНИНГ ЭГАЛЛАШ
ДОИРАСИГА КИРГАНИ ЗАМОНИГАЧА КЕЧГАН
ВОҚЕАЛАР БАЁНИ ЗИКРИДАГИ ГАПЛАР**

Маънавий фазилатлар эгалари ва сўзамоллик назмига тартиб берувчилар узлуксиз ахбор ва асарлар мўллигидан шундай таҳқиқ қилганларки, Муҳаммадхон Шайбоний Шох Будоғ Султон бин Абулхайрхон ўғли Жўжихон улуси хоқонларидан мартаба ва ҳашамат, шавкат ва улуғлик жиҳатидан устун бўлиб, ҳаёти мобайнида ҳамиша давлат ва иқбол етуқлиги билан салтанат ва истиқлол байрогини ҳилпиратган. Илгари ёзиб ўтганимиздек, Султон Саид Мирзо бин Султон Абу Саид ул олий шонли хон ёрдами шарофатидан Самарқандни фатҳ этган. Ва мансур хоқон Абулғози Султон Ҳусайн Мирзо ундан мадад сўраган пайти вафоти рўй берганди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг онаси Оқ Кўзибегим бўлиб, хон 855 йил⁵⁸и туғилган. Қобилиятли бу ўғли болалигидаёқ отаси Шох Будоғ Султон вафот этиб, тупроқаро маскан тутгач, бобоси Абулхайрхон невараси тарбиясини ҳиммат бўйнига олиб, унга отабеклик қилиш мансабини илгари Будоғ Султоннинг ҳам атқаси бўлган Уйғурбой Шайхга топширди. Абулхайрхонни ваъдасига вафодор ажал охират оламига олиб кетган вақтда ўзбек амирларининг катталари қаторидан жой олган Қарочинбек

⁵⁸ 855 йил – 1451 йил 3 февраль – 1452 йил 22 январь.

Муҳаммадхон Шайбоний ва унинг укаси Маҳмуд Султон ахволига қаровчиликни ўз зиммасига олиб, ул шоҳзодани Ойбоқхоннинг Шайх Ҳайдархон устидан эришган галабасидан кейин шавкати устунликда Дашти Қипчоқдаги султонлар қатталари жумласидан саналган Қосим Султон олдига олиб борди. Қосим Султон уларни ўз амир ул-умароси бўлмиш Темурбекка топширди. Ўша пайтда Ойбоқхон ва Аҳмадхон қатта кўшин билан Қосим Султоннинг вилоятларини босиб олиш учун йўналдилар. Қосим Султоннинг эса ул сон-саноксиз кўшинга қарши урушга кучи етмаганидан Ҳожи Тархон қалъаси⁵⁹га беркинди. Ойбоқхон ва Аҳмадхон ул мустаҳкам қалъани узук қошидек ўртага олишди. Муҳаммадхон Шайбоний ва укаси Маҳмуд Султон Қарочинбек ва қадимий мулозимлардан қирк нафар кишиси билан биргаликда бир кечаси ўзини душманлар кўшинига урдилар ва сахар чоғигача қиличу найза ва ханжарларни ишга солиб, бир томондан ёриб чиқиб кетдилар. Муҳаммадхон Шайбонийнинг жаҳон олиш ва юрт эгаллаш муддаоси бўлгани сабабли мазкур воқеадан кейин ўзбек амирлари ва аскарларидан бир тоифасини ўзига эргаштириб, ҳар неча кунда бир марта соҳиби шавкат султонлардан бирининг вилоятига ҳужум уюштириб юрди. Унинг бу иши то Саброн ҳудудида ўша ер ҳокими Эронжихон бин Бекхондан қаттиқ мағлубиятга учраб, Бухорога қочиб кетгунга қадар давом этди. Ўша кезларда Бухоро шаҳрининг ҳокими бўлиб турган Абдулали Тархон Шайбонийхонга иззат-икром кўрсатиб, лойиқ тухфалар

⁵⁹ Ҳожи Тархон. Аштархон – ҳозирги Астрахань.

ва қимматли совғалар тортиқ қилди. Сўнг Самарқандга Султон Аҳмадхон хузурига бир хат жўнатди ва Султон Аҳмадхон ул жанобнинг келгани воқеасини эшитгач, ул нома жавобида фармон битиб, хонни кўришга ўта иштиёқманд эканини билдирди. Хон Самарқандга чакирилгач, Султон Аҳмадхон уни жуда яхши кутиб олди, зиёфат берди ва меҳмонни сийлаш расмини адо этди. Шайбонийхон бир неча кунни ул фирдавсмонанд шаҳарда осойишта ўтказиб, тагин Бухорога қайтиш истагини изҳор қилди ва Абдулали Тархонга қўшилиб, ул ўлкага қайтиб кетди. Унинг Бухорода тўхтаб туриши эса икки йилга чўзилиб, сўнг ўзи туғилиб-ўсган ота ватани сари юзланди. Хонликнинг туғи манжуқи етишув нурини Арқуқ қалъаси ҳудудига сочгач, ул кўрғоннинг бошқа сўзи қатъий кишиларига қараганда юқорирок мартабага эга бўлган Қози Бекчик итоат занжирини бўйнига ташлаб, қалъа калити ва ул ўлка аҳолисидан бир тўдаси билан бирга хон хузурига ошиқди ва муносиб тортиқ ва совғалар ўтқариб, хон ёнидаги кишилар қаторидан ўрин олди. Шайбонийхон Арқуқдан Сигноққа бориб, ул қалъани ҳам олди. Бир неча кундан сўнг Дашти Кипчоқ амирларининг энг каттаси саналган Мирзо Ака олдидан чопар келиб, унинг «агар хоннинг кишвар очувчи байроғи етишув соясини бу диёр узра ташласа, камина хизматкорлик мақомида туриб, ул ҳазратни хонлик тахтига чиқарардим ва менинг ушбу мустаҳкам аҳдимга муносиб равишдаги етук ихлос ва қуллик расмини адо этардим» деган сўзларини арзга етказди. Шайбонийхон бу сўздан сўнг ноилож ўша ёкка кетишга қарор қилиб, мақсад сари равона бўлди. Даштга етишгач, Мусо Мирзо истиқбол расми ижроси

учун ошиқиб, эъзоз ва таъзим шартларидан ҳеч бирини
унутмай, ҳар бирини мукаммал равишда адо этди.

Ана шундай бир пайтда Дашти Қипчокнинг мутлак
ҳокими Бурундукхон сон-саноксиз лашкар билан Шай-
бонийхонни йўқотиш сари юзланди. Қўшин етишгач,
икки ўртада уруш бошланиб, фатҳу ғалаба ёғдуси
Муҳаммадхон Шайбонийнинг байроғи ойчаси юзига
ёғилди, Бурундукхон эса ўз манзили сари қочиб кет-
ди. Шундан кейин Шайбонийхон Мусо Мирзодан ваъ-
дасига вафо қилишини сўради, Мусо Мирзо бунга ўз
амирлари ризолиги йўқлиги важдан, хоннинг бу тала-
бини бажаришдан бош тортди. Шу сабабли ул жаноб
Сифноққа қайтди ва бир-икки навбат Шайбонийхон
билан Саврон ҳокими Султон Маҳмудхон бин Жони-
бек хон ўртасида тўқнаш ва уруш-саваш рўй берди.
Охирги мартасида Шайбонийхон енгилиб, оти жило-
вини Манқишлоқ томонга бурди. Манқишлоқдан эса
Хоразм йўли билан Бухоро сари юзланиб, Хоразм
атрофига етишгач, ҳокони мансур Султон Хусайн
Бойқаро томонидан ул шаҳар волийси бўлиб ўтирган
Амир Носириддин Абдулҳолик Ферузшоҳ совға ва
тортиқлар тайёрлаб, хизматкорлик йўлининг соли-
ки бўлди. Шайбонийхон Хоразмдан Қаробиг кўл,
Қаробиг кўлидан Бухорога ошиқди. Амир Абдулвали
Тархон олдинги галдагидек дастур билан ихлос шарт-
лари ва ихтисос маросимини бажо келтирди ва ул жа-
нобни ўзига қўшиб. Самарқандга олиб борди. Султон
Аҳмад Мирзо хоннинг қадамини ўзининг жаҳонбонлик
кудрати ортишига боис билиб, инъом ва эҳсон эшик-
ларини хон ҳаёти юзи сари очди. Сўнг Мўғулистонни
эгаллаш учун йўлга тушиб, олам олувчи ул хонни

ҳам ўзига ҳамроҳ қилган кўйи Тошкент устига юрди. Шохрухия атрофига етишгач, Самарқанд кўшинининг ҳировул қисми бўлган Шайбонийхон Мирзо Султон Аҳмаддан хавфсираб, Тошкент томонга кочиб кетди ва Султон Маҳмудхон билан учрашиб, унинг давлати этагидан осилди. Султон Аҳмад Мирзо ноилож бузилиб, оти тизгинини Самарқанд томон бурди. Шайбонийхон эса озгина вақт Тошкентда туриб, сўнг у ердан Арқук қалъасига йўл олди. Ул ҳудуднинг қалъаларини мустаҳкамлаб, Сиғноққа кетди. Шундан сўнг бир-икки навбат Бурундукхон Сиғноқ сардорларидан бир гуруҳи ва Туркистон шаҳар ва қалъаларининг баъзи бир қишилари билан бирга лашкар тортиб, Шайбонийхоннинг иқбол ниҳолини кўпориб ташлашга қасд қилди. Аммо тақдир келажакда Шайбонийхоннинг бир неча вақт Мовароуннаҳр ва Хуросон юрту шаҳарларига мутлақ ҳоким бўлишини тақозо қилган эканки, Бурундукхоннинг истагани юзага чиқмади.

Шайбонийхон қулай фурсат топиб, Хоразм фатҳи сари юзланди. Зеро бу пайтда Хоразм ҳокими Амир Абдулхолик Ферузшоҳ олий мартабали ҳокон Султон Ҳусайн даргоҳига Ҳиротга кетган бўлиб, ўз мулозимларидан бирини Хоразмда ўрин босар қилиб қолдирганди. Шайбонийхон ул шаҳарга етишгач, бир неча кун камал ишларини амалга ошириб турди. Бироқ ҳокони мансур топшириги бўйича хоразмликларга ёрдам учун юборилган Амир Абдулхолик, Амир Муҳаммад Валибек ва Амир Беҳбуднинг яқинлашиб қолгани хабарини эшитгач, у ердан кўзғалиб, Булдумсоз кўргони атрофига кетди ва ул қалъа аҳолиси билан сулҳга эришиб, озгина тортиқлар олгач, Вазир шаҳри сари йўналди.

Бу қалъа атрофида Хуросондан келган қўшин билан бир-икки кун уруш-саваш ясаб, собитқадамлик килди. Аммо иши юришмагач, у ердан Адоқ қалъасига кетди, Адоқдан эса Астробод сари йўл олди. Ул шаҳарнинг теваарак-атроф худудига боскин-чопкин уюштириб, сўнг йўналиш байроғини мулозимлари қўли остида бўлган Тирсак қалъаси томон ҳилпиратди. Шундан кейин Муҳаммадхон Шайбоний илтимоси билан Султон Маҳмудхон Ўтрорни Шайбонийхон тасарруфида қолдириб, ўзи оти жиловини Тошкент сари бурди.

Ўша маҳалда Саброн аҳолиси Шайбонийхон давлатига тарафдор чикиб, ўз доруғаси бўлмиш Кулмуҳаммад Тархон бин Муҳаммад Мазид Тархонни қалъадан чиқариб юбордилар ва шаҳар қалъаси қалитини Маҳмуд Султон олдига жўнатдилар. Ул жаноб Саброн қўрғонига кирди. Шунингдек, Туркистон шаҳарларининг барча халқи кўнгилларини ул икки ака-укага тобе бўлиш сари қаратдилар. Аммо ўша вақтда Бурундукхон Амир Муҳаммад Мазид Тархоннинг қуткуси билан Саброн устига қўшин тортди, Саброн аҳолиси эса сабрсизларча чидам ва тоқат тизгинини қўлдан чиқариб, қалонтарлардан бир тўдаси қутилмаганда ёпирилиб келиб, Маҳмуд Султонни ушлаб олдилар ва қалъани Бурундукхонга бериб, Маҳмуд Султонни ўша давр султонлари ичида энг эътиборлиси бўлган Қосим Султонга топширдилар. Қосим Султон уни кишанга солиб, ишончли одамлардан бир гуруҳига қўшган қўйи Сузоқ қалъаси томонга жўнатди. Маҳмуд Султон эса бир кечаси қулай фурсатини топиб, қочиб кетди ва Ўкуз тоғига етиб олди. У ердан бу воқеани билдириш учун ақаси олдига чопар юборди, Шайбо-

нийхон эса мазкур тоққа бориб, укаси билан учрашди. Ака-ука жиповдош бўлган кўйи Ўтрор сари ошиқдилар. Айни ўша вақтда Бурундукхон ва Муҳаммад Мазид Тархон ҳам Ўтрор томон юриб, Шайбонийхон улардан ўзганча келиб, Ўтрор қалъасига кириб беркинди ва бир неча кеча-кундуз давомида қамалдагилар билан Дашти Қипчоқ лашкари ўртасида тўқнаш ва уруш-саваш эшиклари очилиб, урхо-ур, ўлдирхо-ўлдир садолари осмоннинг фериуза рангли кўргони айвонидан ошди. Ниҳоят, Султон Маҳмудхон томонидан юборилган ёрдам кучлари Ўтрорга етиб келиб, натижада Бурундукхон сулх битимига кўнишга мажбур бўлди ва Ўтрор атрофидан кўчиб, юзини ўз диёри сари қаратди. **Мисра:** Ба шаҳри худ раваму шаҳриёри худ бошам — Ўз шаҳримга борай-да, ўз юртим шаҳриёри бўлай.

Ўтрор шаҳри гулзори Бурундукхон қўшини хас-хашаки ва тикани озоридан тозалангач, Шайбонийхон Муҳаммад Мазид Тархоннинг қудрат қароргоҳи бўлган Ясси шаҳри томон лашкар тортди. Амир Муҳаммад Мазид эса хонлик мавкаби олдиға урушгани чикиб, Маҳмуд Султон шайбонийнинг қўлиға асир тушди. Султон уни Ўтрорга элтиб, ҳибсда тутди. Султон Маҳмудхон бу воқеадан вокиф бўлиб, Ўтрор сари ошиқди ва Амир Муҳаммад Мазидни Шайбонийхондан сўраб олиб, Мирзо Султон Аҳмаднинг қизини ўзи учун сўрашда воситачи қилиб Самарқандға совчиликка жўнатди.

МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ САМАРҚАНД ВА БУХОРО ТОМОН ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҲАМДА УЛ ИККИ ШАҲАРНИНГ СУБҲОНА ВА ТАОЛО ХУДО ТАҚДИРИ БИЛАН ХОН ҚЎЛИГА КИРГАНИ ЗИКРИ

Султон Маҳмуд Мирзо ўғиллари ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳамда Самарқанд ва Бухородаги ахволнинг парижонлиги хабари Муҳаммадхон Шайбоний қулоғига етишган 905 йил⁶⁰ да бу ўзбек хони Мовароуннахр шаҳарларини босиб олиш тамасига тушиб, замон ботирларидан бир гуруҳи ва бошдан-оёқ ғазаб ва қасос ҳиссига тўла қўшин билан оти жиловини ул томонга бурди. Султон Али Мирзо дала-даштда урушга кучи етмагани учун шаҳарда камалиб, қалъанинг буржу борасини мустаҳкамлашга киришди. Шайбоний хони эса Самарқанд ташқарисида чодир ва ўтов куббасини баланд ясаб, ўн кунга яқин шу ерда туриб, кейин ботирлардан иборат катта бир гуруҳ билан Шайхзода дарвозаси сари бориб, пистирмада яширишиб ётган қўйи жасурлардан бир бўлагини олдинрок юборди. Самарқанддан ҳам қўшин ва оддий халқдан мард кишилар ташқари чиқиб, ўзбеклар устига ёпирилдилар. Улар эса уруш майдонидан ёлғондакамига қоча бошлаб, орқага чекинган қўйи самарқандликларни қалъа ёнидаги кўчабоғлардан кенг дала-дашт сари эргаштириб чиқдилар. Шундан сўнг Шайбонийхон мавкаби баҳодирлари пистирмадан отилиб чиқиб, душман устига ташландилар ва улардан қўпининг ишини бир ёқлик қилдилар. Шайбонийхон ул жамоатдан

⁶⁰ 905 йил - 1499 йил 8 август - 1500 йил 27 июль.

колганларини қувлаб бораркан, то Шайхзода дарво-
засигача ғаним кишиларини ўлдириш ва чопиш би-
лан машғул бўлди. Сўнг Чаҳорроҳа дарвозаси томон
от солди ва ул ерда ҳам жангу саваш шартларини адо
этиб, Самарқанд аҳолиси устидан ғалаба қозонди ва
музаффару мансур оти жиловини ўз қароргоҳи томон
бурди. Шу воқеа асносида Амир Нур Саид билкут
ўғли Амир Муҳаммад Солиҳ хонлик даргоҳига ке-
либ, палосни ўпиш саодатини топгач, Бухоро ҳокими
Муҳаммад Боки Тархон ўн мингга яқин пиёда ва суво-
рийни йиғиб, Султон Али Мирзога ёрдам йўсини билан
йўналиш байроғини бу томон сари кўтарганини айт-
ди. Шунга кўра, Муҳаммадхон Шайбоний Самарқанд
атрофидан кўчиб, юзини Амир Муҳаммад Боки Тар-
хон лашкаргоҳи томон қаратди ва Дабусия қалъаси
ташқарисида икки тараф ўртасидаги қаттиқ уруш рўй
бериб, қуддусий ҳазрати таоло инояти билан шайбоний
хонига фатҳу зафар насиб этди. Амир Муҳаммад Боки
Тархон эса обнусий рангли чарх гардишидан жанг май-
донида ўз душманидан енгилиб, Дабусия қалъасига
кириб беркинди. Ўзбеклар эса бу урушда ҳаддан зиёд
кўп жанг ўлжасини қўлга киритдилар. Шундан сўнг
Муҳаммадхон Шайбоний Бухоро томонга йўналди
ва шаҳар четига етгач, қамал иши ва урушни бошлаб
юборди. Бухороликлар уч кунгача шаҳарни сақлашга
эришиб, тўртинчи куни эса Мавлоно Муҳаммад Али
Хоразмийни тортиқ ва совғалар билан ташқарига юбо-
риб, итоат ва бўйсунуш изҳорини тилга олган кўйи
омонлик тиладилар. Жаноб мавлавийнинг шафоати во-
ситасида уларнинг бу сўрови қабуллик иззатини топиб,
Шайбонийхон бухороликлардан қасос олиш ниятидан

воз кечди. Шундан кейин саййидлар, козилар, мавлонолар, уламо ва аслзода шариф кишилар ҳамда аҳоли шаҳардан ташқари чикиб, хон қўлини ўпиш шарафига эришдилар ва шу тариқа хонга Бухоро фатҳи мурасар бўлди. Муҳаммадхон Шайбоний ул шаҳарнинг ҳукумат юргизиш мансабини Амир Муҳаммад Солиҳга топшириб, йўналиш юзини Самарқанд сари ўтирди. Тотқанд қишлоғига етилган чоғда Бухородан Амир Муҳаммад Солиҳнинг чопари хат келтириб қолди. Хатнинг мазмуни шундай эди: «Амир Муҳаммад Боқи Тархон Дабусия қалъасидан Қарши шаҳри томонга кетгач, Бухоро улуғлари Қаршига хат ва элчилар жўнатиб, унга Бухоро шаҳри ва қалъасини топшириш умидини бағишлабдилар. Шунга кўра, бу томонга юзлансангиз, қолган гаплар эса олий ақлингизга ҳаволадир». Шайбонийхон бу хабарни эшитгач, қайтиш жилловини Бухоро томонга тўғрилади. Ул атрофга яқинлашиб қолган Амир Муҳаммад Боқи эса Қаршига қайтиб кетди. Шайбонийхон шаҳар атрофини зафар аломатли байроқлар маркази қилиб, аскарлар ул шаҳар аҳолисининг барча мол ва буюмларини бир қолдирмай, талон-тарожга учратсинлар, деган буйруқ берди. Ўзбеклар зулм ва раҳмсизлик ўтини гуруллатиб, хонадонлар бошидан тутун чиқардилар. Душманлар тутуни осмон чўққисига етиб, кўпчилик бухороликларни таладилар. Шундан кейин Шайбонийхон Бухоро шаҳрбанди учун қўйилган ғов ва тўсиқларни бузишга фармон берди ва ул ҳукумат жилловини ўз укаси Маҳмуд Султоннинг қудрат қўлига топширди. Сўнг баланд химмати арқонини Самарқандни эгаллаш кунгураси устига отди ва шижоат қоидали сулгонлару амирлар гуруҳи ва довьорак

Ўзбек ва мўғул кўшинидан бир бўлаги билан ул фохира шаҳар четига бориб, қалъасини марказдек ўраб ўртага олган кўйи чодир ва ўтов ва саропарда ва боргоҳни кайвон айвонига етказди. Хон Самарқандни жанг билан эгаллаш муяссар бўлмаслигини билгани учун ишни макру ҳийла ва алдов йўсинига ҳавола килди. Айни шу воқеалар асносида Султон Али Мирзонинг онаси Зухрабеги Оғо⁶¹ акли камлиги ва қайта эр қилиш орзусига майлу иштиёқи кўплиги сабаб яширинча равишда Шайбонийхон олдига чопар юборди ва муҳаббат тили билан ушбу хабарни етказди: Агар хон ҳазратлари бу заифани ўз никоҳига киритиш гапини қабул килса, мен хизмат камарини жон белига боғлаб, Самарқанд дарвозасини очаман ва ўғлим Мирзо Султон Алини ул ҳазрат ҳузурига юбораман. Аммо шарти шуким, қачон жон бошка шаҳарларни ҳам тасарруф доирасига киритсалар, Самарқандни Султон Али Мирзога бергайлар.

Шайбонийхон бу сўзларни эшитгач, яқин орада фатҳу зафар келини оғушида ётажаги ва маъшукаси бўлмиш Самарқанд шаҳри висоли осонликча муяссар бўлажagini англади. Шу заҳоти шавк кўзғатувчи ва ишк қоришиқ мактублар битиб, Зухрабеги Оғо олдига юборди ва уни дилни алдовчи ваъдалар билан сарафроз килди. Шунга кўра Зухрабеги Оғо кутқусини бошлаб, Мирзо Султон Алини Шайбонийхонга душманлик мақомидан воз кечиришга киришди. Айни шу пайтда Мирзо Султон Али олий мартаба ва валийлик вужудли хожа Қутбиддин Яҳё кўнглига ҳазрат Бобур подшоҳни Самарқандга киритиб, сарварлик тахти-

⁶¹ Зухрабеги Оғо – яна бир бор эслатайлик: Зухрабеги Оғо асли Дашти кипчоклик ўзбеклар хонадонидан чиккан.

га ўтказиш ва ул ҳазратнинг адолати соясида мамлакат халқини ходисалар офтоби ҳароратидан қутқариш фикру қарори йўл топган деган гумонда эди. Онасидан эшитган афсона ва афсундан кейин Шайбонийхон билан учрашишга боришга қарор қилди. Бу гап-сўзлар ва Мирзо Султон Алининг йўлбошчи хислатли хожа ходимларидан кўрқishi воқеаси Шайбонийхоннинг арзига етишгач, саййид Жалолиддин Хованд Бухорийни насиҳат қоришқили маслаҳат гаплари ва иноят ваъдали хатлар билан «қандай бўлмасин, хожа Қутбиддин Яҳёни тобеликка мойил этиш ҳамда унинг Мирзо Султон Алини хон томонидан қадрланишига умидвор қилиб, осмон қудратли даргоҳга юборишига эришиш» учун шаҳарга жўнатди. Жаноб сиёдатмаоб дастлаб олий мартабали ҳидоят атоматли Хожа Яҳё билан учрашиб, ул ҳазратнинг Шайбонийхон томонга майл билдириши борасида қанчалик тиришмасин, бирор натижа чиқара олмади. Сўнг қимсасиз хилват ва пана бир жойда Султон Али Мирзо ҳузурига бориб, шундай сўзларни арзга етказди: Ҳазрат хон «Самарқанд атрофи ғалаба яқунли қўшиннинг чодирлари тикланган жойга айлангач, Хожа Яҳёнинг бу ўлканинг давлат ва молиявий ишлари устидан назорат ўрнатгани воқеаси, Сизнинг эса шахриёрлик ишларида ихтиёригиз йўқлиги ойдинлашиб қолган ушбу айёмда олий бир қиммат Сизнинг эркинлик ва фаровон яшашингиз учун юзланди. Бундай пайтда қаршилиқ эшиқларини ёпиб, келишувнинг катта йўлидан олампадох даргоҳига келсангиз ва хоннинг туккан ўғиллари каторидан жой олиб, саватли марҳамат ва меҳрибонлик сояси остида осойишталикка эришсангиз» демокдатлар.

Содда подшоҳзода бу ичи ковак сўзларга лакка ишониб, бошини мағрур тутганча саййидлик паноҳи Хоразмий жанобларининг таклифини қабул қилиб «имкон борича ихлос қадами билан Самарқанддан ташқари чикиб, Шайбонийхонга бўйсуниб занжирини эгнига ташлаш ва жаҳонбонлик пойдевори қурувчисини кўришга бориб, ифтихор бошини баланд кўтаражагини» айтди. Шундан сўнг сиёдатпаноҳ Хоразмий жаноблари олий мартабали, хидоят дастгоҳли Хожа Яҳёдан рухсат олиб, Шайбонийхоннинг хузурига қайтди ва айтган-эшитганларини битта қолдирмай сўзлаб берди.

Султон Али Мирзо сиёдатпаноҳ кетганидан икки-уч кун ўтгач, Хожа Қутбиддин Яҳё ва Самарқанд улуғлари Жоме масжидида намоз адосига машгул бўлиб турган жумъа куниси ўзининг хос кишилари билан Чаҳорроҳа дарвозасини очиб, оти жиловини Шайбонийхоннинг Боғи Майдонда жойлашган лашкаргоҳи томон тўғрилади. **Мисра:** Мурғро чун ажал ояд, ба суйи сайёд равад - Қушнинг ажали етса, овчи олдиға ўзи борар. Осмонга тегувчи даргоҳга киргач, Чингизхон тўра⁶²сига биноан тиз чўккалаб, шайбоний хонининг кўрунишига эришди. Хон эса унга меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатиб, шоҳзодани бағрига босди. Шундан сўнг шоҳзоданинг Муҳаммад Темур Султон ёнида манзил тутиб, юриш ва туришда унга тобе бўлган кўйи келишув йўлидан ташқари қадам босмаслиги борасида бўйруқ берилди.

Хожа Қутбиддин Яҳё Султон Али Мирзонинг қочиб

⁶² Тўра (ва ясса) – қонун, қоида.

кетганидан хабар топгач, муборак оёғини узангига тикиб, шаҳар ўртасига ошиқди ва халкни қалъа минора ва деворларини ҳимоя қилиш, қалъа тепаси йўлаги ва дарвозаларни мустаҳкамлашга ундади. Аммо Иброҳим Жоний, Ҳайбаг қавчин, Султон Ҳусайн Арғун, Абдулваҳхоб шиғовул сингари амирлар ва бошқалар Шайбонийхон мулозиматига мойиллик кўрсатиб, ҳеч бир зот Хожа Яҳёнинг сўзларини қабул кулоғи билан эшитмасди. Чор-ночор мақтов сийратли хожа давр талабига бўйсуниб, қариндошу ётлар билан бирга хонлик даргоҳи сари юзланди ва салтанат вужудли бўсағага етишгач, на ўлик, на тирик бир аллозда олий мажлисга кирди. Хон ул хидоят шиордан етган озорни дилида сақлаб юргани сабабли таъзими учун ўрнидан турмади, тилидан дағдағали сўзларни жорий қилди. Аммо Хожа бу йиғиндан чиқиб кетмоқчи бўлган вақтда Шайбонийхон ўрнидан туриб, ул жанобнинг олдинроқ келишини сўради ва кучоқлаб кўришаркан, шундай деди: Ўтган нарса ўтди. Биз гина-кудуратингиз зангини иродат сайқали билан кўнглимиз лавҳидан ўчириб ташладик. Сиз ҳам бундан сўнг ота-боболарингиз равишидан ташқари чиқишни жоиз кўрмасангиз.

Хожа қабул бошини кимиралиб, боргоҳдан ташқари чиқди. Сўнг Шайбонийхон *найман* уруғидан бўлмиш Жонвафо⁶³ни Самарқанд шаҳри доруғалиги мансабига тайинлаб «қалъа дарвозаларига соқчи қўйиб, яхшилаб беркитинглар ва ҳеч бир зотни эътиборли хужжатсиз шаҳар ичкарасига киритманглар» дея буйруқ берди. Ҳақиқатдан ҳам бу фармон чиқмаганда

⁶³ Бошқа кўпгина манбаларда Жонвафобийнинг *дўрмон* уруғидан экани кайд этилган.

эди, Самарқанддаги авому хос халкнинг барча мулк ва ашёлари даштлик ўзбек аскарларининг талон-тарожига йўликарди. Шундан сўнг Шайбонийхон Боғи майдондан кўзгалиб, Конибил ўтлоқзорида манзил тутди. Икки-уч кундан сўнг эса Кухак дарёси бўйидаги Фаррошон қишлоғига кўчилиб, салтанат ошиёнли даргоҳ фаррошлари улуғлик ва шукуҳ чодирларини ўша ерда тикладилар.

Шайбонийхон Самарқанд атрофига келиб тушган пайтларда Хожаработга бориб, ўз мулозимларини йиғиб ва қуролланиб, шаҳарга кирмоқчи бўлган Хожа Алибой ўғли Амир Жон Али бу ҳодиса воқеасидан хабар толиб, қимматли пешкашлар тузатган кўйи мазкур манзилда хон ҳузурига ошиқди. Шунингдек, шариф ва аъзам кишилар ифтихори Хожа Абулмакорим ва Самарқанду Бухоронинг бошка улуғ ва катталари салтанат бўсағаси сари ошиқдилар ва хонликнинг чексиз иноятига етишиб, умид ҳиссини туйдилар.

СУЛТОН АЛИ МИРЗО ВА ХОЖА ҚУТБИДДИН ЯХЁНИНГ ШАҲИД БЎЛГАНЛАРИ ЗИКРИ ВА ХУДО ХИМОЯСИДАГИ САМАРҚАНД ШАҲРИДА АҚЛИ ПАСТ ЎЗБЕКЛАР АМАЛГА ОШИРГАН ЗУЛМ ВА АЗОБ-УҚУБАТДАН БИР БЎЛАГИНИНГ БАЁНИ

Муҳаммадхон Шайбоний Самарқанд мулкида жаҳон саклашлик тахтига ўтиргач ва Мовароуннахрнинг кўпчилиги каттакон ва улуғлари хонлик тахти остида йиғилиб, у ер ишларини кўнгилдагидек ниҳоясига етказгач, хон барча ҳимматини қай бировдан қаршилиқ кўрсатиш аломатлари юзага чиқиши мумкин бўлса, ўша

исёнчи ҳаётини нобуд қилиш ёки Амударёдан Хуросон томонга ўтиш ишига қаратди. Биринчи бўлиб Мирзо Султон Али билан бирга Жон Али оёғини ҳаракатдан қолдиришга ният қилиб, бир кечаси аҳдсизлик қиличи билан ул икки яхши қиликли ёшнинг вужуд нақшини борлиқ саҳифасидан ўчирди. Сўнг ишончли кишилардан бир гуруҳини Хожа Қутбиддин Яҳё ва Хожа Хўрд қозини кўриклашга қўйди. Давлат ишларига аралашган катталардан бир тоифасининг мол ва ашёларини талаш борасида бажарилиши лозим бўлган ҳукмлар чиқарди. Садрлик мансабига тайинланиб, хонга жуда яқинлиги жиҳатидан давлат ва молия ишларининг катта-кичигидан тортиб барчасига аралашадиган мавлоно Абдурахим Туркистоний жаноб хидоят сифот Хожа Қутбиддин Яҳё ва унинг мажид ўғиллари мол-мулкани мусодара қилишга киришиб, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад судур зиммасига Хожа Хўрд қозининг мол-мулкани катга олиш иши юкланди. Бек Оқо эса амир Абдулбоситнинг молларини ўз тасарруфига киритди. Шунга қиёс хон ўзининг ҳар бир аъёнини каттаконлардан бирининг молини ўзлаштиришга буюрди. Аммо Муҳаммадхон Шайбонийнинг хуш қулоғига фақиҳ Абуллайсининг иззатли ўғиллари ҳамиша ўзларини ҳокимлар ишлари ва юмушларига аралашидан четга олиб юрганлари хабари етишгач, ул тоифани эътибор назари билан манзур тутиб, Самарқанднинг шайхулисломлик мансабини Хожа Ховандга топширди. Хожа Абдуллатифга эса шариф қозилик ишини бахшида қилди. Олий мартабали, маоний паноҳли аъзамлар бошлиғи Хожа Абулмакоримдан хавфсирагани учун ул жанобнинг ўтириб-туришда доимо ўрду мулози-

ми бўлишига фармон берди. Олийжаноб хидоятпаноҳ Хожа Кутбиддин Яҳёга эса Маккаи муборака тарафга боришга ижозат берди ва ул жаноб сафар асбоби-ни тайёрлашга машғул бўлди. Хон ўзининг хос отхонасидан қувватда филдек ва суръатда қушдек тавсифи билан мақталган отларидан биттасини алар ҳазратлари олдига юборди ва «бу от бир кеча-кундузда уч фарсах масофани босиб ўтади» дея айттирди. Абдурахим Туркистоний мустақим динга қувват берувчи ул хожа арзига «ҳазрат хоннинг бу сўзи шу маънига ишоратким, Сиз фарзандларингиз ва яқин кишиларингизни олиб кетиш ишига кўпам боғланиб қолмаслигингиз лозим, дарҳол ўта тезлик билан Амударёдан кечиб ўтишингиз керак. Чунки, тасаввур қилинмоқдаки, ўзбеклардан айримлари тўла ҳаракат билан эҳтиромли Сиз ҳазратларининг орқангизга тушишлари мумкин ва ҳеч ким олдини олишга улгурмайдиган ишни бажаришга қўл ургайлар» дея етказди. Хожа эса шундай жавоб берди: Бола-чака ва хотин-халажни бундай тоифа орасида қолдирмоқ ва ўз жони саломатлигини ихтиёр қилиб, қочмоқ накшини кўнгил лавҳига чизмоқ мардоналик тариқатидан узок, ақл қондасидан йироқдир. Қазову қадар нимани такозо қилса, ўша юзага чиқажак – «чунки Аллоҳ бирон ишни қилмоқни истаса, ўша иш бўлур»⁶⁴.

Сўнг хидоятпаноҳ хожа юзини йўл сари қаратди. Йўл юриб, Хожа Кордзан манзили четига тушган чоғда эса, ўзбек кўшинидан бир тўдаси орқадан етиб келиб, ул ҳазратни яхши юлдузли икки ўғли Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Муҳаммад Боки билан бирга шаҳидлик саодатига етказдилар ҳамда ёнларидаги

⁶⁴ Куръони қарим, Марям (19) сураси, 35-оятга ишора.

майда-чуйдаларини ғорат ва тарож елига совурдилар. Лоязолий иноят уфқидан порлаб чикиб, Мовароуннаҳр шаҳарлари, балки бошқа ҳар бир диёр ва шаҳар устига зиё сифатини таратиб турган ҳидоят осмонининг куёши айёмнинг жафо қиличидан юзини фано мағриби томон қўйди ва фазлу камол боғида кўкариб, лутф ва саховат соясини каромат тариқининг соқинлари боши узра солган валийлик гулшани чинори зулм шамолидан ер тубан қулади.⁶⁵

Назм:

Дар ин дайри фоний ки ором дид,
Ки онки жовид аз у ком дид.
Касе рахт аз ин хона берун набарад,
Ки тири балое зи гардун нахӯрад.
Чи гуям зи гардуни нопокбоз,
Ки бо покбозон кунад турктоз.
Фиғон аз сипехри шарорат асар,
К-зи у оламе гашт зеру забар.

⁶⁵ Ушбу воқеага нисбатан ўз фикрини билдирган Бобур «Бобурнома»да мазкур суиқасднинг Шайбонийхон томонидан уюштирилганини таъкидлаш мақсадида бу борада хоннинг ўзини оклашга уринишини форсча «узраш аз гуноҳаш баттар» иборасини ишлатади. Бу сўзларнинг ўзбекчага «узри гуноҳидан баттар» шаклдаги таржимаси асл маънони бермайди, чунки бу ердаги «узр» сўзи ҳозирги ўзбек ўқувчиси фикрини чалкаштиради. Арабча «узр» сўзининг бир нечта луғавий маъноси бўлиб, улардан бири «баҳона»дир. Демак мақол таржимаси «баҳонаси гуноҳидан баттар» шаклида бўлиши лозим. Шундагина аниқ маъно англашинади. Аммо айтиш лозимки, гарчи «Тарихи Кипчокхоний» каби айрим асарларда ҳам мазкур хожанинг хон томонидан ўлдирилганига ишора бўлса-да, «Мусақхир ил-билод» сингари манбаларда бундай айблов йўқ. Шу сабабли бу воқеа тарихда мавҳумлигича қолаверади.

Мазмуни:

Бу ўткинчи оламда ким ором кўрибди,
Ким у бу жаҳонда мақсади мангу ҳосил кўрибди?
Ҳеч ким бу уйдан кўрпа-тўшагини кўтариб кета
олмайди,

То фалакдан бало ўқини емагунча.
Нопок ўйинли гардундан яна не дейин,
Ки покбозлар устига босқин-чопқин қилур.
Дод ёмонлик аломатли осмон дастидан,
Ки, бутун олам бўлди остин-устун.

Сухан ахлининг жимжимадор сўзи ва миш-миш гапларни бир четга суриб, ростини айтадиган бўлсак, даштлик ўзбек қавми золимларининг бу ёвуз ходисасидан сўнг Мовароуннаҳрнинг жуда кўп шаҳар ва диёрларида, айниқса, маҳфуза Самарқанд балдасида зулм ва азоб-укубатлар бошланиб, шайбоний хонининг одамлари тасарруф қўлини фуқаро ва бечоралар молини олиш сари чўздилар. Қай бир жонзотда бир динор ё бир ман ғалла борлигига гумон қилишса, дарров ўша одамни бирор баҳона билан ушлаб, унга нисбатан азоб ва укубат усулини қўлладилар. Кўпгина қишлоқ ва шаҳарларга «сўнг (ерни) теп-текис қилиб кўярки, унда на чуқурни ва на дўнгликни кўрарсиз»⁶⁶ ояти васф илҳол бўлди ва талай иморатлар асосини гам мавжлари талотўми ва ғусса фавжлари йиғини изтироб гирдобига гарқ қилди.

⁶⁶ Куръони карим, Тоха (20) сураси, 106 – 107-оятлар.

Назм:

Сари фитна аз хоб бедор гашт,
Бисоти фароғат қазо дар навишт.
Мамолик шуд аз жаври гораггарон,
Паришонгар аз зулфи махпайкарон.
Зи сели бало шуд аён растахез,
На руйи икомат, на роҳи гурез.
На дар хона буди касеро қарор,
На дар кўча диди тариқи фарор.
Кас аз хона гар пой монди ба дар,
На дастор бар жой монди, на сар.

Мазмуни:

Фитна боши уйкудан уйғонди,
Фароғат палосини тақдир йиғиштирди.
Мамлакатлар бўлди ғоратгарлар жабридан,
Мохпайкарлар сочидан ҳам қорарок.
Бало селидан қиёмат куни кўринди,
На турарга жой, на қочишга йўл бор.
Уйда ҳам ҳеч кимга бўлмади қарор,
На кўчада кўринди қочиш учун йўл.
Ким уйдан ташқари кўйса гар кадам,
Салласи қолмай бошда, кетди боши ҳам.

Ноилож саодат савмаасининг эътикоф ўтирувчилари ва ибодат йиғингоҳининг садр нишинлари ниёз юзини ерга суриб ва дуо қўлини осмон сари кўтариб, яхши-ёмонга қозилик қилувчи ҳазрат борий буюк Аллоҳ даргоҳидан инсон тойифасини зулм зулмати ва душман дастидан кутқаришни тиладилар, хавфсизлик ва омонлик офтоби чиқишини подшоҳлар подшоҳи – Худои та-

Олонинг инояти машриқидан ўтиниб илтижо қилдилар. Ўша аснода мазлумлар дуосининг ўқи ижобат нишонига етишиб, жаҳонни безовчи Бобур подшоҳнинг юрт олувчи байроғи ойчаси Самарқанд уфқи тепасидан ёғду сочиб, самарқандликларнинг ғамга ботирувчи кечасини роҳат бағишловчи кунга айлантирди. Замона каттаю кичикка озор бериш ишидан бир неча вақт воз кечди. Яқин орада бунинг воқеаси ёзув сифатини топажак ва ҳаракат шуъласи бу ҳикоя тафсили сари тушажак, иншооллоҳи таоло.

БАЪЗИ ЁМОН ИШЛАР ЮЗАГА ЧИҚҚАНИ САБАБ ҲАЗРАТ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ПОДШОҲНИНГ КЕШ ШАҲРИДАН ҚЎЗҒАЛГАНИ ЗИКРИ

Бу воқеалар ғалаба далолатли подшоҳ Бобур Мирзо қароргоҳида миш-миш бўлгач, дағдаға ва андиша ўти айрим фикратпеша амирлар ичи ўчоғига учкун ташлади. Муҳаммад Мазид Тархон ва унга тобе самарқандликлардан бир гуруҳи Бобур подшоҳ мавқабидан ажралиб чиқиб, Амир Хусравшоҳ хузурига кетдилар. Жасоратга қон подшоҳ хайрат денгизига чўмиб, иқбол аломатли қўнглига Қаротегин ва Олой йўли орқали тоғаси Олачахон олдига бориш фикри келди. Шу ўйда Кеш шаҳридан қўзғалиб, таваккал юзини йўл сари қаратди ва Хусравшоҳ мамлакатининг бир неча худудларидан ўтди. Аммо Қаротегин йўли билан юриш муяссар бўлмади, натижада Камруд тепасидан юриб, Саритоғ томонга қараб йўл солди. Навандак атрофи подшоҳ чодирини устунлари тикланиши-

дан шараф топгач, олампадох подшоҳ боргоҳига Амир Хусравшоҳнинг чопари келди ва бир тўккиз от ва бир тўккиз қуммош⁶⁷ пешкаш келтирди. Сўнг ул ўврок аҳли сарвари Навандақдан ҳаракатланиб, Камруд довонига етишган кун Шерали чухра қочиб кетди ва Амир Вали ёнига бориб, навкар бўлди. Эртаси куни Қўчбек ҳам Ҳисор тарафга кочди. Подшоҳ мавкаби шу зайл Камруд дарасига кирди ва таваккал оёғи билан юриб, бошни эса юкори тутган кўйи масофаларни босиб ўтишга киришди. Тангу тор йўлларда ва тошлоқ тоғларда кўпгина от ва туялар юришдан қолиб, нобуд бўлди. Уч кун мобайнида тонгдан шомгача жуда кийинчиликда шу тахлит йўл юрилиб, тўртинчи куни Саритокка етдилар ва этаги Алванд тоғи чўккиси билан тенглашадиган бир кўтал-довонни кўрдилар. Тепаси эса осмон куббасидан баландроқ, йўли ниҳоятда тор ва оёқ кесар тошларга кон ҳамда оёқ унга чиқиш андишасидан ланг. Хуллас, ул осмон виқорли тоғ кўп ғам-андуҳлар билан босиб ўтилиб, Фон атрофи нусрат аломатли лашкарнинг қўш ташлаш жойи бўлди. Фон малики конида бор бераҳмлиги кўзиб, халифа ошиёнлик даргоҳга келмади ва бир вақтлар саховати кўплиги билан танилган бу одам шу чоқда ҳиммати пастлиги тутиб, пешкаш учун бор-йўғи биттагина от юборди. Жаҳон аҳли подшоҳи Фонни ўнг қўл тарафда қолдириб, Кешту қалъаси томонга йўналди ва Кештудан сўнг Қухақдарёси бўйига бориб қўш ташлади. Кейин Қухақ дарёсидан Ёри кечуви билан ўтиб, Ёзъяйлоқ зафар шиорли қўшин чодир-

⁶⁷ Мўғул-турк одали бўйича тухфа ёки ёпиладиган нон кабилар сони тўккизтадан тайёрланган. Қуммош – кимматбаҳо мато, газлама. Бу ерда тўккиз тўп мато кўзда тутилган.

ларн устунларн кокилған жойга айланди. Ўша вақтда амир Қанбар Али Сангзордан келиб, олий даргоҳ палосини ўпиш иззатини топди. Абулқосим Кухбўр, Иброҳим Тархон ўз одамларини юбордилар, уларнинг ҳам чексиз сийловлардан диллари хуш ва вақтлари чоғ бўлди. Сўнғ зафарга ёр байроқ Ёзйилоқдан кўзғалиб, Сафидак қалъасига шошилди ва у ердан баланд ҳимматли тавсан жилови маҳфуза Самарқанд балдаси фатҳи томон тўғриланди.

МАҚСАДИ ҲОСИЛ БОБУР ПОДШОҲ КЎРГАН ТУШ ВА ШУ САБАБЛИ УМИД КЎЗГУСИДА ФАТҲ ЖАМОЛИНИ КЎРИШ РЎЙ БЕРГАНИ ЗИКРИ

Огоҳ хушмандлар басират кўзи билан кўрган ва хамиша уйғоқ қалбли асҳоблар хуш қулоғи билан эшитган ғайбий ишоратлар ва лорайбий башоратлар жумласидан бири рўёи солиҳа, яъни солиҳа туш эрурким, нубувватнинг қирқ олти жузидан бир жуздир. Араб халқидан чиққан пайғамбар – *унга саловотларнинг энг яхшимси бўлсин* – буюрадиким «солиҳа туш набийликнинг қирқ олти бўлагидан бир бўлагидир». Бу кўп маъноли қутлуғ сўз шунга ишораким, пайғамбарлик келиши бошида олти ой давомида набийга инган ваҳий рўёи солиҳа, яъни туш орқали келиб турган. Чунончи ҳазрат рисолагганоҳ ўша вақтларда кўрган ҳар бир туш унинг таъбири аломати худди субҳи содиқдек умид матлаъсидан ёришиб тураркан.

Ҳижозлик пайғамбарнинг Худони ёлғиз билувчи дини ҳомийси олийжаноб подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғозий кўрган туш ҳам ана шун-

дай рўёи солиҳа тушлар сирасидан бўлиб, уни бир башорат сифагида англагач, бор саъй-ҳаракати билан Самарқанд фатҳи сари юзланди. Бу воқеа ҳолати шуким, осмон ғуломли подшоҳ Ёзйилоқ ва Сафидак қалъаси агрофида Самарқандни эгаллаш гадбири режасини файз топар кўнгли саҳифасига нақшлаб турган пайтда, бир кечаси рўё оламида ҳазрат валийлик паноҳи Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг осмон-ўпар даргоҳга келаётганини кўради ва ул салтанат ва истиқлол уфкининг офтоби кутиб олиш шартларини бажо келтиради. Хожа ўтиради, аммо алар олди-га номуносиб бир дастурхон тўшаллади. Шу жиҳатдан онҳазратнинг муборак кўнглида ўзгариш пайдо бўлади ва мавлоно ҳидоят ривожли мазоҳ ўзгаришини англаб ва подшоҳга қараб, бу маънига ишора ва ймо қилади. Аълоҳазрат эса «бу ишнинг рўй беришида менинг айбим йўқ, бунда дастурхон ёзган кишидан айб ўтган» дея жавоб беради. Бу савол-жавоб ҳақиқати ҳазрат хожанинг ҳақиқатни кўрсатувчи қалбида кашф бўлиб, узрни эшитадилар ва мажлисдан қўпиб, йўлга раво-на бўладилар. Подшоҳ эса кузатиб қолиш маросимини адо этиб йўналганда, хожа ўша уйнинг даҳлизида подшоҳнинг икки билагидан бигтасини ушлаб, шундай кўтарадиларки, ул ҳазратнинг бир оёғи ердан узилади. Сўнг ҳидоят назмининг нозими ушбу сўзларни тилга олади: Шайх маслаҳат берди.

Исломпаноҳ подшоҳ рўё оламидан уйғоқлик ҳолатига кайтгач, яқин ораларда мулк бағишловчи маликнинг инояти насими шабадаси мурод чаманида хавфсизлик ғунчасини очилтиражағи ва тез орада Мангу зотнинг меҳрибонлиги соясида уйғоқ бахт кўзи

иктидор тўшагида осойишта ухляяжаги, фатҳу ферузлик тонги умид уфқидан отажаги, зафар ва бехрузлик офтоби мангу давлат машриқидан порлаяжагини англади.

Назм:

Ба алтофи илоҳий субҳи умид,
Дамад аз матлаи иқболи жовид.
Бар омад меҳр аз буржи иноят,
Ниҳон гардад шаби ғамро ниҳоят.

Мазмуни:

Илоҳий лутфдан умид тонги,
Оқарар мангу иқбол балқишидан.
Қуёш чикди иноят буржидан бешак,
Ғам туни поёни энди яширинажак.

Ғаройиб тасодифлардан бири шуким, ўша вақтда бир куниси фархунда сифот подшоҳ осмонга тенг сарой ичкиларидан бир нечтаси билан бирга ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирар эди. Шу аснода ҳазрат «неча кундан кейин бизга Самарқанд фатҳи муяссар бўларкан?» дея буюрди. Ўтирганлардан ҳар бири ўша борада бир сўз айта бошлади. Нўён Кўкалтош тилидан эса «иншооллоҳи таоло ўн тўрт кундан сўнг Самарқанд фатҳи юз кўрсатажак ва бу қийин иш одилсифат подшоҳ давлати қуввати орқасида осонлик топажак» деган сўзлар жорий бўлди. Худди шундай бўлиб, нўён айтганидек, ул мурод натижаси ўн тўрт кун ўтгандан сўнг рўй берди.

ХУДО ҲИМОЯСИДАГИ САМАРҚАНД ШАҲРИНИНГ ЧЕКСИЗ СУБҲОНИЙ ИНОЯТ ТУФАЙЛИ ФАТҲ БЎЛГАНИ ВА МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ ҲАЙРАТ ВА ПАРИШОНЛИК ВОДИЙСИГА ТУШГАНИ ЗИКРИ

Умнат ишлари интизоми жиловини кўлида тутган ва бани Одам тоифаси ишлари ихтиёрини иродаси кафтида ушлаган мулкнинг мутлак молики ва жону жаҳоннинг яратгувчиси нурга кон «истаган кишингга мулк ато қилурсан»⁶⁸ фармони содир бўлиш шарафини топадиган ва сурур тўла «Аллоҳ одамлар учун не бир раҳмат-марҳаматни очиб қўйса, бас уни ушлаб-тўсиб қолувчи бўлмас»⁶⁹ фармони кўриниш сифатини оладиган кибриё даргоҳда ва «Аллоҳ истаган нарса бўлур» тахтгоҳида юрт олувчининг Фаркад юлдузи⁷⁰га етадиган бошини «биз сени ерда ўринбосар қилдик»⁷¹ каримаси билан зийнатланган тож билан баланд кўтарса ва оламнинг қобилият коматини «Аллоҳ мулки аломати»нинг кувончли либоси билан безатса ҳар калай илоҳият девонининг ишчилари мушкул ишлар очилиши асбобини унга ато қиладилар ва илоҳийлик айвони юмушчилари аҳвол мушкулликларини ҳал қилувчи эшикларини ҳаёти юзи сари очадилар. Нағижада у кишига аъло мақсадлар даражаларига

⁶⁸ Куръони карим, Оли Имрон (3) сура, 26-оятдан: Айтинг «Эй мулку давлат эгаси бўлган Аллоҳим, сен истаган кишингга мулку ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан, истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан».

⁶⁹ Куръони карим, Фотир (35) сураси, 2-оятдан.

⁷⁰ Фаркад юлдузи – Кичик Айиқ юлдузлари туркумига кирувчи икки ёруғ юлдуздан бири.

⁷¹ Куръони карим, “Сод” (38) сураси, 26-оятдан.

кўтарилиш яхши бир тарзда муяссар ва пок истаклар мақмотига етмоқ муқаррар бўлгай ва «ваъда қилинган мағфират ва жаннат Аллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, уни Ўзи хоҳлаган кишиларга ато этур. Аллоҳ улуғ фазлу марҳамат соҳибидир»⁷².

Назм:

Сарир орои мулки подшоҳий,
Мадад ёбад чу аз фазли илоҳий.
Муродота ш шавад дар даҳр ҳосил,
Бар у осон шавад ҳар кори мушкул.
Агар жайғи адув бошад чу анжум,
Набошад ҳамчу хур уро таваҳҳум.
Бале, ҳаргаҳ бар ояд меҳри анвар,
Бувад ахтар бараш аз зарра камтар.
Чу гардад рояти хур олам афруз,
Шавад бар қуббаи афлок феруз.

Мазмуни:

Подшоҳлик мулкининг тахт безовчиси,
Мадад топса илоҳий фазлдан.
Муродлари бўлар жаҳон аро ҳосил,
Ҳар бир мушкул иш осон бўлар унга.
Душман лашкари бўлса ҳам юлдуз сонли,
Қуёшдек бўлмас унда ҳеч бир кўркув.
Ҳа, нурлар сочувчи қуёш чиккан маҳал,
Бўлур юлдуз ёнида заррадан камрок.
Қуёш байроғи оламини ёритувчи бўлса,
Осмон қуббаси устидан козонар ғалаба.

⁷² Куръони карим, Ҳадид (57) сураси, 21-оятдан.

Бу ташбех ва ушбу ўхшатишидан мақсад мақтов хислатли подшоҳнинг иқболга яқинлик воқеаси бўлиб, у Шайбонийхон етти-саккиз минг нафар жасур чавандоз ва пиёда аскар билан [Хожа] Дийдор қалъаси ён-теварагида иктидор улуғлиги чодирини айланувчи фалак авжига кўтарган ва Жонвафо Мирзо ҳар бири Рустаму Исфандиёрни ўзларининг занжир тортувчи кули каби билувчи олти юзга яқин ўзбек билан Самарқанд шаҳри ичида истикомат қилиб турган ҳамда Ҳамза Султон, Меҳди Султон ўзларининг жуда кўп тобелари билан бирга шаҳарга яқин Будана қўруғида турғун пайтида душман кўшлиги ва устунлиги борасида ўйлаб ўтирмади ва муъжаз низомли «ким Аллоҳга суянса – таваккал қилса бас, Ўзи унга етарлидир»⁷³ каломини Олий аломатли назарининг кўзлаган мақсади қилди ва ботир кишиларидан икки юз қирқ нафари билан Самарқандни фатҳ этишга азми қарор этиб, бир кечаси ул маҳфуза шаҳарга кириб олган кўйи оламари киёмат куни шовқинини солди. Мишкин саллал қалам бу хабар тароватидан жаҳон аҳлининг жон димоғини шу янглиғ муаттар қиладиким, буюк ҳимматли подшоҳ Сафидак қалъаси атрофини зафарга ёр аскарларига лашкаргоҳ қилган вақтда иқбол аломатли кўнглига тун зулмати қора асосли либосни «биз кечаси либос кийгиздик»⁷⁴ фармони бўйича одамлар эгни-боши узра ташлаган ва қора рангли парда кўз қувватини нарсаларни кўриш ҳиссидан айирган пайтда яширин ва бекитикча ҳолатда Самарқанд хандақига кириб олиб, сўнг қўрғон устига нарвон қўйган кўйи тепага чиқиб,

⁷³ Қуръони карим, Галок (65) сураси, 3-оятдан.

⁷⁴ Қуръони карим 78-сура, 10 – 11-оятлар.

ул ўлка фазосини саховатга кон вужуди кудрати билан безаш қарори йўл топади. Ва шу ўй-фикрда бир куни пешин намози фарзларини адо этгандан сўнг узангида фатҳу давлат, ғалаба ва қудрат йўлдош, Ёзйлоқдан Самарқанд диёри сари юзланди ва ярим кечада Хон юрт манзили феруз нишон байроқ ойчаси ёғдусидан жаннат бўстони гузаллигини топди. Ўша пайтда маълум бўлишича, Самарқанддаги ўзбекларга «саодатманд подшоҳнинг баланд ҳимматлик арқонини Самарқанд қалъасини эгаллаш учун отгани келмоқда» деган хабар етиб, урушга тайёргарлик кўришга тушибдилар. Подшоҳ ноилж қайтиш жиловини Ёзйлоқ тарафга бурди. **Мисра** : Ин бор бар ниёмад, бори дигар бар ояд – Бу гал чиқмаса, кейинги гал чиқар. Икки-уч кун шундай борди-келди билан ўтгач, олий карамли подшоҳ яна бир бор ул хатарли иш сари йўл олди ва Ёзйлоқдан Самарқанд қалъаси томон от чоптириб, олишонли «азми қарор қилдингми, унда Аллоҳга таваккал қил»⁷⁵ фармони тақозосича мулклар бахш этувчи маликнинг чексиз иноятига таваккал қилган кўйи пешин намози паёти баракатли оёғини бақувват бир саманд узангисига тиқиб, Самарқанд сари равона бўлди. Ўша кечаси фатҳу зафардек Шайбонийхон сипоҳидан айрилиб чиқиб, Сулаймон маконли подшоҳга келиб кўшилган улуғлар бошлиги Хожа Абулмакорим нусрат аломатли мавқабда подшоҳ билан бирга масофаларни босиб ўтганча йўлбошчи бўлиб, давлатхоҳликнинг етук намунасини намойиш қилмоқда эди. Шарафли байроқ тун ярмидан ошганда Мағокнинг Сарипулига етишиб,

⁷⁵ Куръони карим, Оли Имрон (3) сураси, 154-оятдан.

сохиби далил подшоҳ Рустам аломатли ёш-ялангдан саксонга яқин кишини олдинроқ юборган кўйи уларга «Ғори ошиқон текислигида ошиқпеша айёр⁷⁶лар сингари иш тутиб, ҳеч ўйлаб-негиб ўтирмай, қалъа устига нарвон ташлаб, қалъа ичига кириб олинглар ва Феруза дарвозасини саодат эшиклари каби ферузий нишонли мавқабнинг бошқа камарбасталари юзи сари очинглар» деган фармон берди. Ўзи эса шижоат аломатли ботирлардан бир тўдаси билан бирга секин-аста айтганимиз дарвоза томонга юрди.

Олдинроқ жўнатилган мазкур шерюрак ёшлар одил подшоҳ буюрган мавзедан деворга чиқиб, ўзларини тап-тап шаҳар ичига ташладилар ва қиличларини яланғочлаб, Феруза дарвозасига бориб кўрсалар, аслида Туркистон савдогарлари жумласидан саналиб, аммо Шайбонийхоннинг нишони бўйича тархон⁷⁷ бўлган Ҷозил исмли киши ул дарвозани кўриқлаш учун тайинланиб, мулозимлардан бир тўдаси билан истироҳат тўшагида пишиллаганча мириқиб ухлаб ётган экан. Шу заҳоти ул жамоани йўқлик шахристонига раво-на килиб, дарвозани очдилар. Мақсади ҳосил подшоҳ дарҳол, **мисра:** Зафар ҳаминон, нусрат аз пай равон – Зафар жиловдош, ғалаба орқада равон; ўша ерга етиб келиб, баданга кирувчи мангу ҳаёт ёки зулмоний оламни ёғдуга бурковчи куёш нури каби қадамини ул маҳфуза шаҳар ичига кўйди. Замона ҳол тили билан ушбу сўзни такрорларди: Юрт султони танадаги рух кабидир; Бахт кўзли халқдан қай бири ўша пайтда

⁷⁶ Айёр – эпчиллик билан иш кўриш қобилиятига эга кишилар.

⁷⁷ Тархон – турк-муғул давлатчилиқ дастурига кўра барча солиқлардан озод қилинган кишига бериладиган унвон.

уйғок бўлиб, кўзи билан ул ҳазратнинг офтоб талъат-ли чехрасини кўрса, беихтиёр дуо ва сано сасини зан-гори осмонга етказиб, Ҳақ субҳона ва таоло ҳамдига киришган кўйи шоду хуррам бўлди. Олий мартабали подшоҳ маърифат паноҳли хонақоҳга қўш ташлаб, шу лаҳзадаёқ Самарқанд шахрининг бутун аҳолиси подшоҳнинг саодат келтирувчи қадамидан хабар топ-ди ва юраклари қувончу сурурга тўлганидан ўзларини йўқотган кўйи уйларида отилиб, ташқари чиқдилар ва подшоҳ ҳузури сари талпиндилар. «Аллоҳ фаровон ато берса, яшириб беради» калимаси ҳақиқати барча наз-дида аён бўлди ва тарафдорлар тили молики маннон шукри учун айланиб, табрик ва кутлов сўзлари етти устунли айвондан ошди.

Назм:

Дар шаби ғам қавқаби масъуд ногаҳ ру намуд,
Халқро дар шоми навмидий ажаб субҳе дамид.
Ҳоли ин жамъи паришон ру ба жамиат ниҳод,
Боз растанд аҳли миллат аз уқуботи шадид.
Зулмати зулм аз фазои мамлакат нобуд шуд.

Мазмуни:

Ғам тунида бахт юлдузи туйқусдан юз кўрсатди,
Халқ учун умидсизлик шомида ажаб бир тонг отди.
Бу паришон кишилар бир тизим сари юз тутишди,
Миллат аҳли қутулдилар қаттиқ уқубатлардан.
Зулм зулмати мамлакат осмонидан ариди.

Шоҳлик байроқларининг ойчаси бул манзилга етишгач, ўзбекларнинг бари саросимада қолиб, тел-

Ба гадолар сингари уйма-уй чопишга тушдилар, жанг майдони ботирлари ҳамда ятиму бебош кишилар эса ул бахти қайтганларни таъкиб қилиб, таёқ ва тош зарби билан ўлдирар эдилар. Хожа Кутбиддин Яҳё уйида истикомат қилиб турган Жонвафо Мирзо, Мавлоно Абдурахим Туркистоний ва Муҳаммадхон Шайбоний даргоҳининг бошқа яқин кишиларидан бир нечтаси бирор ҳийла билан қочиш имконини топдилар. Аммо беш юз нафарга яқин бошқа ўзбек ва хизматчилари ўлдирилиб, жаҳаннамга равона бўлдилар. Ўша кечаси муаззинлар тонг видосини осмоннинг гумбази айланаси сари ўрлатгунга қадар ғала-ғовур шаъни овози зангори гунбаз оғзигача етиб турди ва самарқандликлардан қай бир кишининг кучи етса, ўзбекларни ўлдиришга тиришиб, молларини таларди.

Олий мартабали подшоҳ хонакоҳ гумбази устида манзил тутди. Хунарсандлар ва калонтарлар бир-бири кетидан мулозамаг шарафини топиб, ҳар ким кучи етганча ўзига яраша совғалар тортиқ қиларди. Собит тургувчи ва сайр қилгувчи осмон жисмлари хусрави⁷⁸ айланувчи фалакнинг яшил отига мингач ва уфқ дарвозасига қарор оёғини маҳкам тираб турган юлдузлар лашкарини қаттаю кичикнинг кўзидан яширгач, Олий зотли подшоҳга «ўзбек лашкаридан бир тоифаси Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини беркитиб, уруш солмоқдалар» деган хабар етди. Ваҳоланки, бу пайтда ул ҳазратнинг хизматида саккиз кишидан ўзга одами йўқ эди. Чунки бошқа мулозимлар ўлжа моллини қайтариб олиш ва аҳоли аҳволини ўрганиш учун ҳар тарафга ёйилиб кетган эди. Шунга кўра, ул жасур

⁷⁸ Кўёшга ишора.

хусрав муборак оёғини зафар насабли узангига тикиб, Оҳанин дарвозаси сари юзланди. Подшоҳлик мавқабининг Оҳанин дарвозасига етгани ҳам шу бўлди, муҳолифлар йиғини занжири узилиб кетгани ҳам шу бўлди. Ўша аснода бу ҳодисадан хабар топган Шайбонийхон бир юз эллик нафар темир совут кийган, ханжар урувчи отлик кишиси билан Оҳанин дарвозасига яқин келди. Бу пайтда юксак ҳимматли подшоҳ ёнида бор-йўғи йигирма кишиси бўлгани сабабли душманга қарши урушга чиқиш маъқул кўринмади. Шайбонийхон бир оз вақт келган жойида тўхтаб туриб, иши олдин силжимаслигини сезди ва ноилоҳ юзини ўз ўрдуси томон қаратди. Зафарга ёр Бобур подшоҳ эса Оҳанин дарвозасидан Арк Бўстонсаройига бориб, ул манзил сахнини саодат келтирувчи қадами ташрифидан гўзалларнинг гулдек чехраси рашқига айлангирди ва бахту мақсади ҳосиллик тахтига ўтириб, Самарқанднинг қутлаш учун келган улуғ ва шариф кишиларини кўрунишига чорлади. Ул дуоғўй ва сано айтувчи жамоат салтанат тахти поясига етишдилар ва чексиз сийловларга эришиб, ушбу мақол мазмунини айтувчи бўлдилар.

Назм:

Ки шоҳо, ба коми ту бодо жаҳон,
Марфа ба даврат қаҳону маҳон.
Зи адлат Самарқанд маъмур бод,
Аз ин мулк зулми адув дур бод.
На танҳо Самарқанд шуд зи они ту,
Тамоми жаҳон шуд ба фармони ту.
Аз инсофи ту олам обод бод,
Зи алтофи ту халқ дилшод бод.

Мазмуни:

Эй шох, қўлингга кирсин жаҳон,
Шод бўлсин даврингда катгаю кичик.
Адолатингдан Самарқанд обод бўлсин,
Бу юртдан душман зулми узок бўлсин.
Факат Самарқанд бўлиб қолмай мулқинг,
Бутун олам фармонинг остига кирди.
Диёнатингдан жаҳон обод бўлсин,
Лутфингдан халқ дили шод бўлсин.

Илм истагувчи тарихчиларнинг ёғдули қўнглидан яширин қолмасинким, Самарқанд шаҳрининг саодатманд Бобур подшоҳга муяссар бўлгани каби бу янглиғ эгалланиши воқеаси, худди ҳазрат соҳибқирон Амир Темур Қўрагоннинг икки юз киши билан кечаси Қаршига боргани ва ул шаҳарни жуда бир қўнғил очар тарзда олгани ҳикоясига ўхшайди. Ул воқеадан бир бўлаги китобимизнинг соҳибқирон вақоеси бобида ёзилиб, ул ҳодисанинг гаройиб ҳолати фасоҳат калами билан баён этилган эди. Агар ёқимтой васфли хушманд киши бу икки ҳикоягни мутолаа қилса, ўша кеча олий мартабали подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан юзага чиққан бу журъат ва жасоратнинг мамлакат олувчи соҳибқироннинг Қаршини эгаллаганидан бир неча ортиқча сифатга эгаллигини билиб олади. Биринчидан, олий ҳасабли соҳибқирон Қарши сари йўналган ўша тунда ул ерда ҳоким йўқ эди, амирлардан Амир Хусайн бин Амир Мулло ва Амир Мусо ва Малик Баҳодир эса ташқарида бўлиб, шаҳар ичкарасида фақат Амир Мусонинг кичик ёшдаги ўғли Муҳаммадбек қолган эди. Олий мартаба-

ли подшоҳ Самарқандга кирган тунда эса жаҳоннинг барча ўлка ва шаҳарларини ўзининг меросий мулки деб билган ва ҳамиша ўй-фикр қалами билан рубъи маскуннинг тамоми мамлакатларини эгаллаш нақшини кўнгли саҳифасига битган Шайбонийхон шижоат қоидали султонларнинг кўпчилик қисми билан бирга Самарқанднинг яқин теварагида чодир ва ўтови куббасини осмону фалак авжигача кўтарган эди. Эҳтиёткорлик йўсини ва шаҳару қалъани сақлаш қоидаларини жуда яхши билган ҳамда ботирлик ва паҳлавонлик майдонида ютук тўпини Муҳаммад Шайбонийнинг бошқа нўёнлари қўлидан олиб қочиб юрган Жонвафо Мирзо олти юзга яқин дев сийратли ўзбек билан Самарқанд шаҳри ичида эди. Яна шуқим, Мовароуннаҳр шаҳарларининг доруссалтанаси бўлган Самарқанд қалъаси жуда катталиги қатори метиндек мустаҳкам ва ниҳоятда баландлиги билан машҳур ва тилларда дostonдир. Ҳеч қачон ҳеч бир шавкатли подшоҳнинг кўнглидан ул қалъани уруш билан эгаллай олиш фикри ўтган эмас. Шу сабабли бу ер халқнинг хосу авоми орасида «махфуза шаҳар» номи билан танилган. Қарши эса кичик бир мавзе бўлиб, у ерни доруғаларгина бошқарган. Мустаҳкамликда ҳам ҳеч қачон Самарқанд билан тенглашиш даъвосини қилмаган. **Мисра:** Бубин тафовути раҳ аз кужост то ба кужо – Йўл фарқини кўр, қайдан қайгачадир?

Алқисса, Самарқанднинг подшоҳ томонидан фатҳ этилгани борасидаги қувончли хабар Мовароуннаҳр диёрининг теварак-атрофига ёйилгач, Шовдор ва Сўғд ҳамда ул шаҳарнинг бошқа туманлари, қалъа ва қишлоқлари аҳолиси ҳазрат подшоҳга давлатхоҳлик

шиорини намоён этдилар. Ўзбек доруғалари эса қочиб қолиш қарорини ихтиёр этиб, Шайбонийхон ўрдусига бориб кўшилдилар. Хон эзилиб-сикилиб, ҳайрон бўлган кўйи юзини Бухоро сари қаратди.

Шу воқеалар асносида Муҳаммад Боқи Тархон Қаршига келиб кириб, ул қалъа ва Хузор кўрғонини беркитди. Адолат паноҳли подшоҳ бу хабарларни эшитиб, шоду хуррам бўлиб, қалби қувончларга тўлди.

Подшоҳ халққа гамхўрлик ва эҳсон палосини ёйиш ҳамда адолат ва саховат асосини ўрнатиш учун тиришди. Айниқса ислом олимларига тарбиятлар кўрсатиш ва ширин сўзли шоирларга яхшиликлар қилиш бобида кўп саъй-ҳаракатлар этди. Фозиллар қаймоғи бўлмиш фасоҳат пойдевори қурувчиси ва сўзни безаш майдонида назму наср човғони билан ютук коптогини замон шоирлари қўлидан олиб қочиб юрган мавлоно Биноий Шайбонийхоннинг Самарқанд ўлкасини истило қилган чоғи шу хон ёнида бўларди. Фозилларни сийловчи подшоҳга бу фатҳ муяссар бўлгач эса, бошдан-оёқ ясаган кўйи осмонўпар даргоҳга келди. Аммо Амир Қосим қавчин эҳтиёткорлик йўлини тутиб, ул жанобни Шаҳрисабзга чиқариб юборди. Аммо бир неча вақт ўтиб, фозилларга бошпана бўлмиш подшоҳ қайтадан Самарқандга чақириб олди ва иноят назарига манзур этиб, инъом ва эҳсон эшикларини бу шоир ҳаёти юзи сари очди. Ва мавлоно Биноий ўша айёмда олий мақомли подшоҳнинг мақтов яқунли номига атаб мусиқада бир амал басталади. Мазкур куйида ушбу рубоийни битганди.

Рубоий:

Не ғалла маро, к-зи он тавонам нўшид,
Не муҳмал⁷⁹и ғалла то тавонам пўшид.
Овро ки на хўрдан аст, не пўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид.

Мазмуни:

Ея олишимга на ғалла бор,
Кийишимга на асраган кийимим.
Емоғию киймаги учун нарсаси йўқнинг,
Илму ҳунар учун тиришмоғи амри маҳол.

Ва фазилат дастгоҳли Бобур подшоҳ мазкур рубоий баробарида сўзга чечанлик намунаси бўлган ушбу калом жавҳарларини баён тизимига терганлар.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа⁸⁰ бори буйрулғусидур.
Ул ғаллаву муҳмалки деб эрдинг,
Муҳмалға бўю, ғалладин уй тўлғусидур.

Мавлоно Биноий бу рубоийнинг биринчи мисраси кофиясини радифга айлангирди ва баён тизимига бир дубайтлик тизди ва унинг бир байти ушбу бўлиб, нукта билувчи подшоҳ назарига етказди.

⁷⁹ Мужал – бу ерда: мато, кийим.

⁸⁰ Вазифа – нафақа.

Байт:

Мирзом ки шоҳи баҳру барр⁸¹ бўлғусидур,
Бир муҳмал⁸² учун мунча иноят бўлғусидур⁸³.

Ва ўша аснода Фирокий тахаллусли Хожа Абулба-
рака подшоҳнинг жаннат рутбали суҳбатига етишди ва
мазкур рубоийларни эшитиб, дур сочувчи подшоҳнинг
гавҳарга қон назми татаббусида бир рубоий айтди.
Ўдимда шундан фақат бир фарди қолган.

Байт:

Бу жаврки, қилди давр, сўрулғусидир.
Султони қарам бу узрни қўлғусидур.

Алкисса, ўша қишда жаҳон олувчи Бобур подшоҳ
фирдавмонанд Самарқандда сарафрозлик тахтида
ўтириб, доимо фуқаропарварлик шартларини бажо
ва дўстларни сийлаш ишларини адо этиб, душман-
ни қуйдириш нақшини қўнгли лавҳига чизиш билан

⁸¹ Баҳру барр – денгизу қуруқлик. Яъни сув ва қуруқликдан иборат ер қурраси.

⁸² Муҳмал – бу ерда: бекорчи гап; Биноий бир сўзнинг иккита маъносидан сўз ўйини қилган.

⁸³ Хондамир гарчи «Ҳабиб ус-сийар»нинг ушбу бобини 1524 йил ёзиб, аммо, кейинчалик, яъни 1530 йилларда Ҳиндистонда «Бобурнома»ни қуриш имконига эга бўлган эса-да, унинг Биноий, Фирокий шеърларини узук-юлук тарзда бериши, бизга бошқа бир асосни беради – Хондамир ўша пайтлари бир неча бор Бобур билан (Балх ва шу шаҳар атрофи ҳамда Кобулда) учрашар экан, ёзаётган китобига Бобурнинг оғзаки берган маълумотларинигина киритган бўлиб, «Бобурнома»нинг ҳақиқатдан ҳам қўлимиздаги таҳрири асосан 1528 йил баҳори– 1529 йил январь ойи оралиғида амалга ошириб, қолган воқеалар баъзи сўнграқ қўшилгани, шу туфайли Бобур бу асарини 1529 йил мартада Самарқандга бериб юбора олгани маълум бўлади.

машғул бўларкан, Шайбонийхон Бухородан Иброҳим Тархоннинг укаси Аҳмад Тархон волийлик қилиб ўтирган Дабусия қалъаси устига лашкар тортиб, катта куч ва зўрлик ишлатган кўйи ул кўрғонни босиб олиб, аҳолисини катли ом қондаси бўйича ёппасига қириб ташлади.

**ДУСТНИ СИЙЛОВЧИ ПОДШОХНИНГ
ДУШМАН БИЛАН ХОЖА КОРДЗАН МАНЗИЛИ
ТАШҚАРИСИДА УРУШГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ
ХАЗРАТНИНГ МАҲФУЗА САМАРҚАНД ШАҲРИДА
БЕРКИНГАНИ ВА ХУДОВАНД ТАҚДИРИГА КЎРА
ОЗИҚ-ОВҚАТ ТАНҚИСЛИГИ ВА ОЧЛИК РЎЙ
БЕРГАНИ БАЁНИ**

Рустамдек саф ёрувчи ва динпаноҳ подшоҳ Самарқанд фатҳидан сўнг ҳамиша ўй-фикр қалами воқитасида Муҳаммадхон Шайбоний билан тўқнашиш ва уруш солиш нақшини ёғдули кўнгли саҳифасига битиб ўтираркан, ҳазрат қуддусийнинг ўзгартиб бўлмас тақдирга биноан Шайбонийхоннинг Дабусия қалъасини қўлга киритгани ва ул кўрғоннинг барча аҳолисини қирғинга дучор этганини эшитгач, хаёлдаги мазкур юриш азму қарор сифатини топди. Аммо ўша пайтда халифа ошиёнлик даргоҳда қўшин аҳлидан икки юз қирқ нафардан ортиқ бирон киши йўқ эди. Шайбонийхон мавкабида эса беш-олти минг пиёда ва отлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири жангу жадал майдонида ўзини Рустаму Исфандиёрдан сўнг учинчи қаҳрамон деб биларди. Бир неча кун урушга чиқиш кечиктирилди. Шу ораликда Султон Маҳмудхон Аюб

Бекчик ва Қашқа Маҳмудни беш юз нафар довюрак кишилар билан олий зотли подшоҳга ёрдам учун жўнади. Шунингдек, Жаҳонгир Мирзо олдидан Султон Аҳмад Танбалнинг укаси Халил шижоат аломатли икки юз нафар отлик билан подшоҳ ўрдусига келди. Шундан сўнг олийшонли подшоҳ 906 йил шаввол ойи⁸⁴ да Муҳаммадхон Шайбоний билан урушиш мақсадида паҳлавонлик маслаки солиқларини жангга тайёрлаб, Самарқанддан чиқди ва Боғи Нав саодат нурли байроғи ойчасидан гуллаб-яшнаб, беш-олти кун ўша ерда тўхтаб турилди. Қўшин йўл асбобларини саранжомлаш ишларидан кутулгач, нусратпаноҳ мавқаб кўчма-кўч юриб, душман тарафига йўналди ва Сарипулдан ўтиб, тўқнаш ва уруш-саваш учун қулай бир жойни лашкаргоҳ қилди. У томондан эса Шайбонийхон мақтов хислатли подшоҳнинг қаршиси сари келиб, ҳазрат подшоҳ лашкаргоҳигача бир фарсахлик масофа наридаги Хожа Кордзан четига хонлик туғларини хилпиратди. Аммо икки қўшин беш-олти кун бири-бири қаршисида ўтиришса-да, султонлик жангига киришмадилар. Фақат баъзида бир нечта довюраклар паҳлавонлик самандини мардлар майдонида жавлон урдириб, жанг чангини тез айланувчи осмон авжига чиқариб қолардилар ва уруш асбобларини ишга солиб, етук журъат ва жасурлик намунасини кўрсатардилар. Ана шундай вақтлардан бир кечаси Шайбонийхон шабихун⁸⁵ расми билан рубъи маскун подшоҳи чодирӣ ёнига келди. Аммо яхши аломатли лашкаргоҳ атрофи

⁸⁴ 906 йил шаввол ойи – 1501 йил 20 апрель – 18 май.

⁸⁵ Шабихун – тунги юриш.

Эшик ва чапаркат⁸⁶ тахталари ва ёғоч билан қаттиқ бекитилгани сабабли бирон иш чиқара олмай, «орқага қайтиш мактовли ишдир» сўзини тилидан жорий қилган кўйи юзини ўз лашкаргоҳи сари қаратди. Шундан сўнг кишвар олувчи подшоҳнинг ойдин кўнглига «тезроқ ғаним билан урушга чиқилса ва янгидан ер юзини душман қонидан қизил қилиб, Шайбонийхонга мамлакат олишнинг қандай бўлишини кўрсатиб кўйилса» деган фикр йўл топди. Амир Қанбар Али ҳам ҳазрат подшоҳни шунга ундаб «пасткаш душманларга бундан ортиқ муҳлат бермаслик керак, аксинча тезроқ шамшир ва ханжар захми билан вужудлари қасри деворидан дарча очиш лозим» дерди. Аммо шу пайтда «Муҳаммад Боқи Тархон яхши қуролланган икки минг нафар отлик билан Кеш шаҳрига келибди ва тез орада олий ўрдуга келиб қўшиларкан» деган хабар етишгач ва шунингдек «Мирзо Аҳмад Дўғлот Султон Маҳмудхон буйруғига кўра бир минг беш юз нафар диловар киши билан мана шу икки-уч кун ичида осмон мартабали мавкабга қўшилади» мазмунидаги сўзлар етиб келгач, бошқа амирлар уруш учун шошилишни маъқул кўрмай, «ул икки қўшин етиб келмагунга қадар ғаним билан беллашмайлик» дедилар. Ҳазрат подшоҳ илоҳий қазову қадарга биноан амир Қанбар Алининг фикрини тўғри деб ўйлаб, қуёш жамшиди ёғдули байроғини зангори осмон узра кўтарган ва кавкаблар мавкабларига олтин рангли совут кийдирган тонг чоғи зулмат кўринишли қўшинни тор-мор келтиришни ўз олдига мақсад қилиб кўйди. Шу сабабли Искандар мартабали подшоҳ қуёш

⁸⁶ *Чанар* – одам бўйича келадиган тахта қалқон-тўсиқ; Чапаркат – бир одам сиғувчи содда ясалган қат.

нурли кўнглини шавкат дастгоҳли кўшинни тайёрлаш учун қаратиб, амир Қанбар Али, Банда Али, Хожа Али, Амиршоҳ қавчин, Сайди Қосим эшикоғо, Банда Алининг укаси амир Қосим қавчиннинг ўғли Қўч Ҳайдар яна бир нечта қасоскор баҳодирлар билан бирга ҳировулда таваккал туғини кўтардилар. Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний, Абулқосим Қуҳбўр ва жасорат аҳлидан тағин бир бўлаги бурунғор қисмда туриб душман билан урушадиган бўлишди. Иброҳим Тархон, Султон Ҳусайн арғун, Қаро Барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эса жангчилардан яна бир бошқа бўлаги билан жувонғордан уруш майдонига йўналишга буйруқ олдилар. Амир Қосим қавчин ичкилардан бир тўпи билан подшоҳнинг баланд пояли туғи соясида қўл қисмда туриб, ҳимматини душманни кириш ва ғанимни фано оламига жўнатишга қаратадиган бўлди.

У томондан Муҳаммадхон Шайбоний ҳам кўшин сафини ясаб, ўзи қўл қисмда турди. Маҳмуд Султонни бурунғор қисмда сақлаб, жувонғорни бошқаришни Ҳамза Султон ва Маҳди Султонга топширди.

Шундай қилиб, бу иккала урушқоқ жанговар подшоҳ ва хон мазкур тартиб ва қоида билан бир-бири қаршисида турган қўйи ғазаб ва адоват оташини ёндириб, довюрак баҳодирлар жон торини узувчи пайкон учи билан қон оқизувчи оловни киндор жисм сари пурқадилар ва Рустам қудратли ботирлар ўткир шамшир зарби билан гўзаллар жонидан тешик очган қўйи уларнинг бако хирманини фано елига совурдилар.

Назм:

Ғумоми камонҳо зи борони тир,
Расонид тўфон ба чархи асир.

Хусоми далерон чу хунбор гашт,
Зи хун руди Жайхун падидор гашт.

Мазмуни:

Камонлар булгути ўқлар ёмғиридан,
Баланд чархга тўфон ўрлатди.
Ботирлар кил ичи кон окизгач,
Қондан Жайхун дарёси ясалди.

Шу аснода душман қўшини буронғори ҳамлага ўтиб, олий мавқабнинг орқаси томон чопдилар. Сулаймон маконли подшоҳ эса оти жиловини муҳолифлар томонга бурди. Бу пайтда шижоату жасоратда тенгсиз тажрибали йигитлар хировулда тургани сабабли жангга мохир хусрав олдида улардан ҳеч бири кўринмади. Шунга қарамай, Бобур Мирзо бостириб келаётган ўзбеклар олдида чиққанча найза захми ва пайкон зарби билан ғанимни орқасига қайтарди. Ул мияси айниган душманлар эса қилич ва ханжар зарбидан талвасага тушиб, ура қочганича Шайбонийхон олдида етгунга қадар ҳеч ерда тўхташ имконини топмадилар. Чексиз кўркув туйғуси Шайбонийхон яқинларидан баъзиларининг чидам ва барқарорлик пойдеворини ларзага солиб, улар хонга қарата, қўшинимизнинг буронғор қисми остинустун бўлди ва иш уруш оловини гуриллатиш фурсатидан ўтди, яхшиши «ўз вақтида қочиш ҳам галабадир»⁸⁷ мазмунига амал қилайлик ҳамда «қочиш пайғамбарлар суннатидир» мазмуни такозосидан ташқари қадам босмайлик, дедилар. Шайбонийхон бу сўзларни қабул

⁸⁷ Араб мақоли.

кулоғи билан эшитмади ва ўз қўшинини чакириб, уруш майдони чангини тўзгигишни буюрди. Қалби жўшқин даштлик ўзбеклар яна қайтадан ҳамла уюштириб, нусрат аломатли подшоҳ сипоҳининг жувонғор ва буронғорини олддан олиб ташлашга эришиб, қўл қисмининг орқасидан кирдилар. Олий зотли подшоҳ эса яна бир бор оти жиловини душман сари тўғирлаб, қилич сармаш ва ханжар санчишга тушди. Аммо саодат аломатли узанги ёнида ҳеч ким қолмагани, ўзбек қўшинининг ён-атрофдан кириб келиб, шибба⁸⁸лагани учун уларни қайтара олишга муваффақ бўлинмади. Улуғ амирлардан Иброҳим тархон, Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний жасорат ва паҳлавонлик намунасини етук бир алпозда намоён кила-кила сўнг жаноби жалолли субҳонийнинг ўзгартиб бўлмас такдири бўйича мангулик оламига ошиқдилар. Шунингдек, ўша жон куйдирувчи кун Абулкосим Кухбўр, Қосимбек қавчиннинг тўнғич ўғли Ҳайдар Қосим, Худойберди туғчи, Султон Аҳмад Танбалнинг укаси Халил буюк тангри қазосича шаҳидлик мартабасига етишдилар. Ўша аснода, не ажабким, Султон Маҳмудхон томонидан подшоҳга ёрдам учун келган мўғуллар худди ғаним ўзбекларга ўхшаб, улар ҳам галабага ёр лашқар ашёларини талашга киришиб кетдилар. Шижоат паноҳли подшоҳ имкони борича ул даҳшатли майдонда туриб, ул нопок қавми йўқ қилишга уринар ва ғанимнинг чакқон ботирлари қонидан тупроқ юзини кизилга бўярди. Бироқ олий мавқабда ўн-ўн икки кишидан ўзга киши қолмагани зулм аҳлининг ўқлари ғалаба аломатли байроқларга

⁸⁸ Шибба – бир тўп бўлиб ўкка тутиш.

тега бошлагани учун ул бало ғарқобидан йўналиш жиловини Куҳак дарёси тарафига бурди. Отини кежим ва жибаси билан бирга дарёга солиб, кўп қийинчиликда ул соҳилга чиқиб олди ва сўнг от устидаги кежимни кесиб ташлаб, шимол тарафга шамолдек елиб кетди ва Қулба ўланги жудудида яна бир бор мазкур дарёдан кечиб ўтиб, икки намоз оралиғи Шайхзода дарвозасидан шаҳарга кириб борди ва фақат шу ерда отдан тушди.

Бу жанг майдонидан омон чиққан амир ва ичкиларнинг бир гуруҳи эса ваҳима ва қўрқинч кучлиликдидан ҳар бўлаги бир тарафга бош олиб кетдилар. Шулар жумласидан Қанбар Али саллоҳ Қундуз сари равона бўлди, Каримдод ва Худодод туркман, Жоника кўкалтош, мавлоно Бобо Пашоғарий Ўратепа тарафга кетдилар. Ул маъшум ҳодисадан икки кун ўтгач, Хожа Абулмакорим, Қосимбек қавчин ва олий мартабали подшоҳ хизматида қолган бир нечта тайинли кишилар аълоҳазрат ҳузуридаги мажлисга йиғилиб, машварат шартларини адо этдилар ва маслаҳатни қалъани беркитмоққа қарор бердилар. Сузангарон дарвозасини ҳимоя қилиш Қаро барлос бошлиқ бир нечта довурак йигитлар зиммасига юкланди. Қозиристон дарвозаси эса Ширам тағой ва Қутлуқ хожа кўкалтошнинг жасурлиги шарофати билан мустаҳкамланиш сифатини топди. Жамшид қоидали подшоҳ ва амир Қосим қавчин ҳамда осмонга туташ даргоҳнинг яқин кишиларидан бир тўпи ул гуруҳларга ёрдамчи ўрнида тайинланиб, қалъанинг барча дарвоза ва буржларига бир хил тенг масофада турган кўйи қайси тараф ёрдамга муҳтож бўлса, ўша ерга тез етиб боришлари учун шаҳар ўртасида жойлашган Мирзо Улуғбек мадраса-

сида ўрнашдилар. Подшоҳ ул мадраса томида чодири куббасини ой ва қуёшли осмон авжигача кўтарди. Мулозимлар эса шу мадрасанинг хоналарида манзил тутдилар. Эртаси куни Шайбонийхон маҳфуза Самарқанд қалъаси ён-атрофига келиб, сал нарироққа тушди. Буни кўрган шаҳарнинг чапани ва бебош кишилари жанг ва саваш максасида Самарқанд маҳаллаларидан тўп-тўп бўлиб келган кўйи дастлаб Улуғбек Мирзо мадрасаси эшиги сари ошиқар, сўнг подшоҳлик давлати дуосини адо этгач, урушга рухсат олиб, дарвозадан ташқари чиқар ҳамда жасорат ва журъат ели билан жанг учқунини алангалатиб, муҳориба оловини гуриллатар эдилар. Ўзбеклар эса «қочиб урушиш» усулини қўллаб, сира шаҳарга яқин келмасдилар. Бундан дадилланган шаҳарликлар Шайбонийхон ўрдуси ёнигача боришар ва кўзларига нима кўринса, жасурлик қўли билан талашар эди. Ўшандай кунларнинг бирида Шайбонийхон Оҳанин дарвозаси тарафдан ҳамла қилиб, қўшинидан бир нечтасини эса пистирмада қўйди. Эски қоида бўйича олдга чиққан пиёдалар душман отлиқлари орқаларидан келиб ҳамла қилган пайтдагина ўзбеклар ишлатган хийладан воқиф бўлдилар ва икки ўртада азим бир жанг рўй бериб, Нўён кўкалтош, Қулназар тағой, Мазид ва соҳиби далил хусрав қўшинидан яна бир нечта довьюраклар пиёдаларни ҳимоя қилиш ниятида отлари жилловини ўзбеклар билан урушиш сари бурдилар. Қулназар муҳолифлардан бири томон қилич сармаб урди. Аммо ўзбек сипоҳи кўп бўлгани сабабли пиёдалар устидан ғолиб чиқиб, уларни пўлат қиличлар зарби билан Оҳанин дарвозасигача қувиб бордилар. Ҳатто ўзбек отлиқлари улар кетидан хожаи Хизр мас-

жидига ёвук бостириб келдилар. Ўша макомда Қўчбек яхши жанглр килди. Олампапоҳ подшоҳ ва халифа дастгоҳли даргоҳ яқинлари ул дарвоза устидан ўлим йўналишли ўк отардилар. Ноилож душман ўша ердан қайтиб кетди. Эртаси куни Шайбонийхон темир кийган момакалдирок гулдирашли қўшин билан Оҳанин ва Шайхзода дарвозалари оралиғига келиб, тўкнаш ва уруш-савашга тайёр турди. Олий мартабали подшоҳ саодатли ёшлар билан Шайхзода дарвозаси орқасига ошиқиб, келишилган дастурга кўра тангрига топиниш кўлини ўку Ёй сари чўзди ва подшоҳнинг бош бармоғидан ўлим аломатли ўк учиб чиқиб, битта ўзбек жангчиси минган бўз отга бориб тегди. От шу заҳоти тил тортмай ўлди. Ўша куниси душман кўшини ҳаддан ташқари мардоналик кўрсатди, ҳатто бир бўлаги Шутургардан буржи ёнида девор тагигача келдилар. Бошка бир тўғли эса «олий мавқабнинг довурак йигитларидан қатга қисми Оҳанин ва Шайхзода дарвозаларида йигилиб, Қозиристон ва Сузангарон дарвозаси буржида бўлса игна мисол пайкон учи билан ботирлар ҳаёти торини уза оладиган бирор киши қолмаган» деган гумонда, ўша икки дарвоза томон от кўйишди ва ёнларида тузатиб олиб келган олтмиш беш нарвонни деворга кўйиб, тепага чикмоқчи бўлишди. Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи ва Рустам сийратли баҳодирлардан тагин бир нечтаси қаршилиқ қалқонини юзларига тутиб, ҳамла оёғи билан ул жамоат устига отилдилар ва мазкур ғанимлардан айримлари деворга чиқиб олиб, баъзилари эса ҳали нарвонда турган вақтда ул ғолиб ботирлар улар сари чанғалини чўзиб, кўзларига киёмат куни аломатини кўрсатдилар.

Пастда турганлари эса оёғини нарвонга қўяр-қўймай ура кочдилар. Қўчбек бошка ўртоқларидан кўпроқ қилич ва ханжар ишлатиб, қанча ўзбекнинг вужуд нақшини борлиқ саҳифасидан ўчирди. Қаро барлос, Қутлук хожа кўкалтош, Кулназар ҳам ўша куниси ўткир қилич ва қон оқизар новак-ўк билан ўз мурча-лини душман босқинидан асрадилар. Эртаси куни эса амир Қосим қавчин бошлиғ жасур отликлар гуруҳи шаҳардан ташқари чиқиб, жанг учун олдинроқ келган ўзбеклар билан уруш-саваш майдонида беллашиб, уларни Хожа Кафшгаргача ҳайдаб борган кўйи ҳатто бир нечта машҳурроғини ҳаёт отидан қулатиб, ному-борак бошларини қутлуғ аломатли подшоҳнинг нурли назарига етказдилар. Ана шу зайл тўрт ойга яқин икки кўшин ўртасида жанг ва ҳарб олови ёниб, уруш-саваш чангу тўзони кўтарилиб турди. Ҳазрат подшоҳ жаннат нишонли Самарқанд шаҳрини қўлда сақлаш учун имкон борича ҳаракат қиларди. Шайбонийхон эса қамалдагиларни қийин аҳволда қолдиришга уриниб, муҳосира ишини пайсалга солишга ҳеч унамасди. Ўша аснода халқ ва шаҳараро озиқ-овқат танқислиги ва очлик балоси оралаб, Самарқанд аҳолиси ичи ўчоғига очлик оташи тушди. Бир неча вақт шаҳарликлар кўзига ҳар тонг фалак тандиридан чиқувчи қуёш доирасидан ўзга айлана нарса кўринмади. Бирор уй ва қашонада деворга урилган сомон лойи ичида бўлмаса, ҳатто ўша лой ичида ҳам бир сиким сомон ёки бир дона буғдойми, арпами ёки сули топилмасди. Гўшту ёғ эса Аҳмар гугурти-ю, анқонинг уруғи каби ноёб эди. Камбағал ва мухтож халқдан айримлари ит ва мушук гўштидан қайла пишириб, иш мулоҳаза ва уят даража-

сидан ўтиб кетганди. Амирлар ва катталар от-уловга ем-хашак топмай, ўрнига дов-дарахтлар япроғини едирардилар. Бир бўлак кишилар эса қуриган ёғочларни майдалаб ва тахта тарашаларини бир оз вақт сувда ивитиб, отлари учун ем тайёрлардилар. Ана шу камал даврида Искандар рутбали подшоҳ бир неча бор Хурсон ва Ҳисори Шодмон, Қундуз, Баклон, Мўғулистон ҳокимлари олдига элчилар юбориб, ёрдам сўради, мазкур вилоятлар волийлари эса мадад борасида бепарволик ва ишни орқага суришга мойил бўлиб, ҳеч ким додга етмади. Ноилож самарқандликлар маънос тортиб ва тушқунликка тушган кўйи битта-битта, иккита-иккита бўлиб, ўзини қалъа буржу борасидан пастга ташлаб, Шайбонийхонга бориб қўшилавердилар. Шаҳар халкининг қийин аҳволда қолганини билган хон Ғори Ошиқон яқинига келиб қўш ташлади. Подшоҳ ҳам унинг ўтрусига келиб, Кўйи Поён манзилида даргоҳ куббасини баланд кўтарди.

СУЛАЙМОН МАКОНЛИ ҲАЗРАТ ПОДШОҲНИНГ САМАРҚАНДНИ ЯНА БИР МАРТА АБУЛФАТҲ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙГА ТАШЛАБ ЧИҚҚАНИ ЗИКРИ

Исломпаноҳ подшоҳ яна бир неча кун камал қийинчилигига чидам ва бардош бериб, сабру тоқат қилгач, кўнглидан «ғалла қаҳатчилиги-ю, очлик зуғумидан одамлар ҳар хил ҳаром ишга қўл ураётгани ҳамда озиқ-овқат йўқлиги сабабли самарқандликларга қўп зулм ўтказилиб, одамлар зарурат юзасидан душманга итоат нақшини кўнгили саҳифасига чизмоқдалар,

яхшиси шужим, яна бир неча кун зулмкор турмуш тақдирига тан бериб, шаҳарни ташлаб, йўналиш туғини Тошканд томонга кўтарсак» қабилдаги ўй-фикрлар ўтди. Шунга кўра, 907 йилнинг боши⁸⁹ да ўта қоронғулигидан товуш қулоқ пардаси саройи йўлида адашадиган ва фалак юлдузлари кўзидан бўлак ҳеч бир посбоннинг кўзи очик эмас бир кечаси оқибати хайрли Бобур подшоҳ Абулмакорим ва бошқа бир нечта улуғлар ва юзга яқин саодатли навқар билан бирга Самарқанд дарвозасидан чиқиб, йўналиш юзини Андижон томон қаратди. Йўл давомида азалий саодатни Султон Аҳмад Танбалдан ажралишда ва осмон мартабали Бобур подшоҳга дўстликда билган Жаҳонгир Мирзо Андижон томондан келиб, улуғвор оғосининг қабули шарафини топди ва гуноҳлари рақамлари осмон ҳашаматли подшоҳнинг кечирим сувлари билан айём саҳифасидан ўчириб ташланиб, шафқат ва меҳрибонлик нурлари аҳволи юзи узра зиё сочди. Подшоҳ барча мулкларнинг мутлақ молики саклови остида Андижонга яқин етганда, Султон Аҳмад Танбалнинг исён ва туғёни ҳаддан ошгани сабабли Андижонга кириш ҳақида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқлиги аён бўлди. Шунга кўра, подшоҳ оти жиловини Тошканд тарафга бурди. Ул давлат ва иқбол осмонининг куёшини тоғалари бўлмиш Султон Маҳмудхон ва Олачахон шариф қадамларини эъзоз-икром билан қаршилаб, зиёфат ва шодлик шартларини адо этишга киришдилар.

Шайбонийхонга эса тагин бир бор Самарқанд

⁸⁹ 907 йил боши — 1501 йил 17 июль ойи.

шаҳрининг фатҳи муяссар бўлиб, Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларида эркин ҳукумат ва истибдод байроғини қилпиратди. Сўнг эса амир Хусравшоҳ иқболи ниҳолини кулатмоқ ва Ҳисори Шодмон, Хатлон, Бадахшон, Қундуз, Баклонни эгалламоқ хаёлини кўнгли лавҳига чизиб, кетма-кет узлуксиз равишда бебок ўзбек сипоҳини ул ҳудудларни талаш учун юбориб турди ва ул ботирлар бўлса ҳамла ели билан қатл ва асир олиш оловини алангалатиб, ўз куч-қудрати аломатларини кўрсатдилар.

ЎЗГАРУВЧАН ФАЛАК ҲОДИСАЛАРИДАН АЙРИМЛАРИ БАЁНИ ВА КОБУЛНИНГ АМИР МУҲАММАД МУҚИМ АРҒУН ТАСАРРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ

«Аллоҳдан ташқари барча нарса ҳалок бўлгувчидир»⁹⁰ ояти сўзлари тақозосича ва тенгсиз қодирнинг зоти хоссаси давоми «бўл ва бўлади»⁹¹ экани ва бу тубан дунёдан ўтиб кетиш рубҳи маскуннинг барча меҳнатда эзилган халқи вужудига хос бўлгани сабабли 907 йил⁹²да Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абу Саид Кобул шаҳрида илоҳий ва моддий оламни яратган Худованднинг мағфиратли қабтолига қўшилгач ва ўғли Мирзо Абдулраззоқ ул диёр ҳокими бўлиб, отаси ўрнига фармон беришлик ўриндиғига ўтиргач

⁹⁰ Қуръони карим, Қасас (28) сураси, 88-оятдан.

⁹¹ Матнда «қунфаяқун». Қуръони карим, Марям (19) сураси, 35-оятдан: У (Аллоҳ) бирон ишни қилмоқни истаса, фақат унга «Бўл», дер. Бас (ўша иш) бўлур.

⁹² 907 йил – 1501 йил 17 июль – 1502 йил 6 июль.

ва бу шохзоданинг кичик ёшдалиги учун амирлар ва давлат устунлари орасига қарама-қаршилиқ тушгач, Ширам Ака барча катта ва кичик ишларни бажаришни ўз зиммасига олди. Амир Юсуф Муҳаммад ва амирлардан айримлари шаҳардан чиқиб кетиб, фурсат пойлаб турдилар ва Курбон ҳайитининг тонг маҳали Ширам Ака султонлик девонхонасида ўтириб, ош тортаётган пайтда уч юз нафар мукамал қуролланган киши билан билдирмасдан Кобулга кириб, устига ташландилар ва қиличларни қасос кинидан суғуриб дарҳол ҳаёти иморатини яқсон қилдилар. Шу жиҳатдан кобулликлар орасига қаттиқ паришонлик йўл топиб, бу хабар Гармсирда Амир Зуннуннинг кичик ўғли Муҳаммад Муқим арғуннинг қулоғига етди. 908 йилнинг охири⁹³да ҳазора ва накудар лашкарини йиғиб келиб, Кобулни босиб олишни ният қилди ва ўша томонга қараб қўзғалди. Мирзо Абдулразоқ қочиш қарорини ихтиёр этди. Муҳаммад Муқим ўл мамлакатнинг давлат ва иқболида муқим ўтириб, Мирзо Улуғбекнинг кизини ўз никоҳига киритди. Бу хабарлар Мирзо Бадиуззамон ва амир Зуннун Амўя дарёси қирғоғида турган пайтлари улар қулоғига етишиб, барчасининг кўнглини хурсандлик ва қувонч туйғулари чулғаб олди.

⁹³ 908 йил охири (зулҳижжа) – 1503 йил 28 май.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ОЛИЙ
МАРТАБАЛИ ШАЙБОНИЙХОНГА ҚАРШИ
УРУШ УЧУН ҚЎШИН ТОРТГАНИ, АММО
АМИР ШУЖОИДДИН ХУСРАВШОҲ БИЛАН
БИРДАМЛИККА ЭРИШМАГАНИ САБАБЛИ АМУЯ
ДАРЁСИ ҚИРГОҒИДАН ЯНА ОРҚАГА ҚАЙТГАНИ
ЗИКРИ**

Абулфатх Муҳаммадхон Шайбонийнинг жаҳон олувчилиги овозаси оламари кенг ёйилгач ва ўзбек қўшини савлати Самарқанд қағталари ва шариф кишилари йигинини тарқоклик сари юз туттиргач, хокони мансур Султон Ҳусайн Мирзо Балх томонга Мирзо Бадиуззамон олдига чопарлар жўнатиб, уни ўзбек хонига қарши тўкнашиш ва урушишга ундади.⁹⁴ Амир Хусравшоҳ ҳам шоҳзода Бадиуззамонга элчилар юбориб, улар орқали ёмон вужудли ўзбеклар зулмидан шикоят қилган қўйи «қачон шоҳзоданинг олий мавкаби Амуй дарёси қиргоғига етишса, камина Ҳисори Шодмон, Хутлон, Бадахшон, Қундуз, Бақлон қўшинлари билан осмонни босиб ўтувчи ўрдуга қўшилажакман ва бу юришда икбол янглиғ зафар асарли узанги мулозими бўлажакман» дея айттирди. Шунга кўра Мирзо Бадиуззамон Қандаҳор ва Заминдовар томонларга элчи ва хат-

⁹⁴ «Бобурнома»да ёзилишича, Султон Ҳусайн Бойкаро бундай мазмундаги хатни Коҳмард ва Ажарда турган (1504 йил июль) Бобур Мирзога ҳам жўнатган. Бобур Мирзо Ҳусайн Бойкаронинг ўшанда Бадиуззамон Мирзо, амир Хусравшоҳ, амир Зуннун ва ўзига бир хилда ёзиб юборган хатини 1529 йилгача (архив ҳужжати сифатида) сақлаган бўлиб, унинг Бадиуззамон Мирзо ва ўзига доир қисмларини «Бобурнома»да аниқ хавола этган. Қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. — Тошкент: Юлдузча, 1989. — 111-б.

лар жўнатиб, амир Зуннун ва ўғиллари-ю, ака-укалари номига ҳамма бажариши шарт бўлган куйидагича фармон битди: Жуда тезлик билан ул худуднинг қўшинини тўплаб, қутлуғ мавкаб мулозиматида ўзбек лашкарини тор-мор этиш ва Мовароуннаҳрни қўлга киритиш учун куббатил ислом Балхга келинглар!

Амир Зуннун фармонга итоат шартларини бажариб, икки-уч минг жасур отлик билан Балх томонга равона бўлди ва Бадиуззамон Мирзо ул шижоат паноҳ амирни хусравона меҳрибонлик ва подшоҳона тортиқлар билан сийлаб, ҳаёти юзи сари турли марҳамат ва мушфиқликлар эшиқларини очди. Амир Хусравшоҳ ҳам амир Зуннун назарига арзирли тўхфа ва муносиб совғалар юбориб, шошилич равишда Амуя дарёси бўйига келишга ундади.

Қиш охирида, яшил майса ва гул-чечаклар қўшини ариқ бўйлари ва дала-дашту тоғ ёнбағирларида саф тортган вақтда Бадиуззамон Мирзо Самарқанд юришига жазм қилди ва 908 йил охирида⁹⁵ да икки минг пиёда ва отлик темир совут кийган найза санчувчи билан куббагил ислом Балхдан Темир кечуви томонга равона бўлди. Амир Умарбекни эса доруссалтана Ҳиротга юбориб, бузруквор отасидан ёрдам тилади. Дарё бўйига келгач, мадинат ур-рижол⁹⁶ Термиз шаҳри рўпарасига қўш ташлади ва ҳарбий ноқора садоларини кумуш рангли фалак авжиге етказди. Термизнинг Мир Боки номи билан танилган ҳокими Муҳаммад Боки дарҳол дарёнинг қўшин тушган бу ёқ томонига келиб,

⁹⁵ 908 йил охирида – 1503 йил 28 май.

⁹⁶ *Мадинат ур-рижол* – эрлар шаҳри. Термиз шаҳрига берилган сифат.

салтанат вужудли шоҳзода палосини ўпди ва пешкашлар тортиб ўзи ҳам иноят ва илтифотга эришди. Сўнг Бадиуззамон Мирзо амир Султон Ҳусайн арғун ва амир Зуннун, Абдуллоҳ қорақулоқни амир Хусравшоҳ олди-га Ҳисори Шодмонга жўнатди ва уни олий мавқабнинг дарё бўйига келгани ва Муҳаммадхон Шайбонийга қарши урушга қарор қилганидан хабардор қилиб «тез орада мулку давлат душманининг тор-мор қилиниши учун» зудлик билан зафар асарли лашкаргоҳга келиб кўшилишини буюрди. Амир Султон Ҳусайн, амир Зуннун ва Абдуллоҳ қорақулоқ амир Хусравшоҳ ва унинг укалари Амир Вали, Пир Вали билан учрашиб, уларга Бадиуззамон Мирзонинг фармонлари ва амир Зуннуннинг хатларини етказдилар ва уларни олий ўрдуга боришга ундадилар. Амир Хусравшоҳ бўлса, пешонасига муваффақият ёрлиги битилмаганидан, фармонга итоат этишдан бўйин товлади ва кўнглига «Бадиуззамон Мирзонинг кўли Муҳаммадхон Шайбоний ишидан бўшаган заҳоти албатта мендан Султон Маҳмуд Мирзо мамлакатини қайтариб олиш тамасида мени ўлдиради» деган гумонни келтирди. Натижада ёлғондакам баҳоналар билан элчиларни курук қайтарди. Элчилар Бадиуззамон ўрдусига қайтиб келиб, амир Хусравшоҳнинг ваъдага хилоф иш тутганини арзга етказгач, шоҳзода Амуя дарёсидан кечиб ўтиши борасида иккиланиб қолди. Шу воқеа пайти амир Носириддин Умарбек аъло тахт пойидан қайтиб келди ва унинг сўзларидан ҳокони мансур қутилганига қарши ўлароқ иш тутиб, ёрдам учун кўшин юбормагани аён бўлди. Ноилож, Бадиуззамон Мирзо амир Зуннун билан маслаҳатлашиб, қайтиш ноқорасини чалдир-

ди ва қуббатулисом Балх шаҳри четига яқинлашиб, Иброҳим Султон Мирзо чаҳорбогида манзил тутди. Амир Шужоиддин Зуннунга кетиш учун рухсат берди.

Ул жаноб йўналиш туғини ўзининг қудрат қароргоҳи сари кўтаргач, Бадиуззамон Мирзонинг давлати ва шон-шавкатига қатта зиён-заҳмат нуқсони йўл топиб, турли-туман бузғунчиликлар рўй берди ва Муҳаммад Шайбонийхон Хуросон шаҳарлари фатҳига умид боғлаб, Амуя дарёсидан кечиб ўтди.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ХОС КИШИЛАРИ ТОМОНИДАН ЮЗАГА ЧИҚҚАН ФИТНА ВА ШУ САБАБЛИ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ АМУЯДАН КЕЧИБ ЎТИБ, БАЛХГА ЙЎНАЛГАНИ

Мазкур воқеалар бўлиб ўтаётган бир вақтда Дашти қипчоқ саййидлари каторида турувчи ва ўзбек хонларига нисбатан ғоятда муҳаббат ва ихлос билан хизмат қилиб келаётган Саййид Жаъфархожа исмли хожазода Мовароуннахр диёридан қуббат ул-ислом Балхга келиб, Султон Бадиуззамон Мирзонинг қўлини ўпиш шарафини топди ва шундай сўзларни изҳор этди: — Муҳаммадхон Шайбонийнинг зулми ва зўравонлиги сабабли ундан юз ўгириб, подшоҳлигингиз инояти соясидан паноҳ излаб келдим ва ҳаётим борича давлатингиз тарафдори бўлиб яшамокчиман.

Султон Бадиуззамон Мирзо ул айёр саййидга ишониб, уни ўзининг чексиз инъом ва эҳсонлари сазовор этди. Бу саййид жаноблари эса аста-секинлик билан шоҳзаданинг амирлари ва яқинлари билан ўтириб-туруш муносабатларини йўлга қўйиб, гоҳ-гоҳида хил-

ват ўтиришларида Муҳаммадхон Шайбоний мадҳидаги мақтов сўзларини айтишни бошлаб юборди. Кези келиб, қулай фурсат топилган чоғда уларни хон мулозимати сари оғдириш ишини ҳам пайсалга солмади. Бу борада турли-туман ваъдалар билан алдов усулини ҳам кўллаб турди. Бадиуззамон Мирзонинг амирлари ва хос кишиларидан бўлмиш Иброҳим Султон барлос, Жаҳонгир барлос, Шоҳмуҳаммад барлос ва Офтоб тархон, Қаро Пирмуҳаммад, Тийнак Келди ўзбек биргалашиб, саййид Жаъфархожага вақти-соати етганда кўзгалишлари ва Султон Бадиуззамон Мирзога қарши мухолифат водийсига қадам кўйган кўйи Шайбонийхон сари эса хизмат эшикларини очажаклари борасида келишув кўлини бердилар.

Ўша аснода илгари Маҳмуд Султон Бухорони истило қилгани сабабли ул ўлкадан қочиб келиб, Бадиуззамон Мирзодан паноҳ топган ва шоҳзоданинг иноят назарига манзур бўлиб, Андхудда ҳукумати юргизиб ўтирган Муҳаммад Боқир тархондан қаршилик аломати кўриниш бериб, аниқроғи, тескаричилик иши амалга ошиб, бу амир Муҳаммад тархон деганимиз Муҳаммад Шайбонийхон олдига чопарлар жўнатиб ва хабарлар юбориб «хонликнинг қутлуғ мавкаби Амуя дарёсидан ўтадиган бўлса, камина Андхуд қалъасини осмон ҳашаматли даргоҳ эгасига топшириб, ўзим хоннинг бошқа мулозимлари қаторидан ўрин олажакман» деган сўзларни айттирди. Жаҳон олувчи хон шу ваъдага умид боғлаб, Самарқанддан Амуя дарёси қирғоги сари йўлга тушди.

Шунга кўра ҳалиги гуруҳ саййид Жаъфархожа кўрсатмасига биноан «Бадиуззамон Мирзо мазкур

Муҳаммад Боқир тархон фитнасини бостириш учун Андхуд ҳудудига кетгани заҳоти қаршилиқ шиорини намойиш этиб, ул ҳазратнинг қўлга тушиши борасида лозим бир режани амалга ошириш»ни кўнгилларига тугдилар.

Аммо, буни каранги, айна ўша чоғларда амир Муҳаммад Боқир арғун Бадиуззамон Мирзодан аразлаб, бир неча кундан бери уйда ўтирган кўйи салтанат саройи мулозиматини тарк қилиб ўтирган бўлиб, Офтоб тархон ва фитначилардан яна айримлари шунга кўра ул жанобни ҳам ўзларига шерик қилиб олиш фикрига тушдилар ва у билан овлоқ бир жойда учрашиб, юракларида бор гапни тўкиб солдилар. Амир Муҳаммад Боқир сиртдан уларнинг сўзларини қабул қилган бўлди ва «яхшиси эртага Хожа Абу Наср Порсо мозори бошида ҳаммамиз йиғилиб, кейинчалик гапимиздан қайтмаслик учун бир аҳду паймон қилишиб олайлик, токим бу иш ҳеч пайсалсиз амалга ошгай» деди. Шунга келишиб олингач, ҳар ким ўз уйига кетди. Бироқ амир Султон Бадиуззамоннинг Муҳаммад Боқирга кўрсатган чексиз яхшилиқлари ҳаққига риоят масаласи амирнинг этагидан маҳкам ушлаб, ўша кечаси Мирзо Иброҳим Султон чаҳорбоғида ўтирган шохзоданинг ҳузурига қараб чопди ва ул ёмон ниятдиларнинг ўй-фикрлари аҳволини арзга еткарди. Султон Бадиуззамон Мирзо ул жамоатга нисбатан турлитуман меҳрибонлик ва хаддан зиёд иноятлар кўрсатган бўлгани учун бу сўзларни ғараз юзасидан айтилган гапга йўйди ва керагича диққат бермай, қабул қулоғи билан эшигдади. Амир Муҳаммад Боқир эса «яхшиси эртага тонг пайти ишончли бир кишингизни менга

кўшиб Хожа Порсо мазори бошига юборинг, токим бу сўзларим хакикати нурга тўла қутлуғ кўнгилга аниқ ва равшан бўлгай» дея арзга еткарди. Ул ҳазрат бу илтимосни ижобат иззатига яқин тутди ва Паҳлавон Ҳасан Алининг амир Муҳаммад Боқирга кўшилиб, ул мазорга бориши тайинланди. Ул амир жаноб эрта сахарлаб Паҳлавон Ҳасан Алини мазор иморатларидан саналган жамоатхона ҳужраларидан бирида ўтказиб, хона эшигини ташқарисидан кулфлаб қўйди ва ўзи мазор эшиги олдида исён аҳлини кутиб ўтирди. Ўша чоғда мазкур жамоат ҳам келиб қолиб, ҳалиги жамоатхона эшигини очганча ичкари кирдилар ва кечаги масала юзасидан суҳбат бошладилар. Саййид Жаъфархожа музокара охирида ўтирганларга Шайбонийхонга тарафдор бўлиш борасида онт ичиргач, шу билан аҳду паймон учрашуви яқунланиб, йиғин аҳли тарқаб кетишди. Шундан сўнг Паҳлавон Ҳасан Али бекиниб ўтирган еридан чиқиб, Султон Бадиуззамон Мирзо ҳузурига борди ва бўлиб ўтган воқеани батафсил арзга етказди. Эртаси куни «барча амир ва давлат устунлари Андхуд ҳокими исёнчи Муҳаммад Боқир тархон иши бўйича маслаҳат учун девонхона ўтовиди йиғилсинлар» деган олий фармон чиқди. Чакирилганлар йиғилгандан Султон Бадиуззамон Мирзо улуғ амирлардан Умарбек ва Шайх Али тағой, Ошиқ Муҳаммад арғун, Ёдгор Абу Исҳак Окбуко, Муҳаммад Боқир арғун, Шоҳмансурни ёғийлик йўлига кирган мазкур гуруҳни ушлаш учун тайинлади. Буйруқ олган амирлар ўша заҳотиёқ туз тутгир кўрнамаклар тўдасини ушлаб, кишанбанд қилган кўйи ҳар бирини бир ишончли кишига топширдилар ва бор бойликларини мусодара қилдилар.

Тутилганлар жумласидан бўлмиш Шохмуҳаммад бар-
лос ва Офтоб тархон, Тийнак Келди қабилар шу ондаёқ
қатл қилиндилар. Иброҳим Султон, Жаҳонгир барлос,
Қаро Пирмуҳаммад, саййид Жаъфархожа ўша куниси
шоҳона кечиримга эришиб, уларни озод қилиш бора-
сида олий ҳукм содир бўлди. Аммо саййид Жаъфар-
хожанинг мол-мулкани мусодара қилишга мутасадди
этиб тайинланган амир Шохмансур «бу фитнанинг ха-
миртуруши ушбу саййид саналади, уни қўйиб юбориш
давлатчиликка лойиқ иш бўлмас» дея, Султон Бади-
уззамон Мирзонинг саййидлик паноҳини ўлдиришга
розилиги йўқ эканига қарамай, саййид Жаъфархожани
бўйнидан бўғиб ўлдирди.⁹⁷

Ана шу воқеалар бўлиб турган бир вақтда жаҳон
олувчи Шайбонийхон Карки кечувидан ўтди, буни
эшитган Бадиуззамон Мирзо эса Иброҳим Султоннинг
чаҳорбоғиданоқ оти жиловини Газравон тоғи тарафга
бурди.

⁹⁷ Жаъфархожа саййид Отоий ўлими борасида маълумот берган
шоир Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да хон тилидан шундай ёзади.

Деди:

«Саййид бизнинг учун ўлди,
Эмди сизларга зарурат бўлди.
Ки, тилаб қонини разм этгайбиз,
Разм этар азмини жазм этгайбиз».

ШАЙБОНИЙХОННИНГ ҒАЛАБА АЛОМАТЛИ ТУҒИ МОҲЧАСИНИНГ БАЛҲ МАМЛАКАТИ УҒИДАН БАЛҚИБ ЧИҚИШИ ҲАМДА УЛ ШАҲАР АҲОЛИСИНИНГ АЧЧИҚ ТУРМУШ ВА ТАЛҲ МЕҲНАТГА ЙЎЛИҚҚАНИ

909 йилнинг куз фасли бошлари⁹⁸да Муҳаммадхон Шайбоний юрт олишлик байроғини кўтарди ва амир Муҳаммад Боқир тархон чакирувига биноан Капки кечувидан ўтиб, Андхуд атрофини салтанат чодирлари устунига айлантирди. Муҳаммад Боқир тархон хоннинг олий мавкабига қўшилиб, совғалар тортиқ қилди. Аммо хоннинг илтифот назарига илина олмай, Шайбонийхон уни дарёнинг нариги томонига кўчириб юборди.

Жаҳон олувчи хоннинг Амударёдан кечиб ўтгани хабари Мирзо Иброҳим Султон чаҳорбоғида Мирзо Бадиуззамон Мирзо арзига етишди. Бироқ қўшиннинг таркоқ ҳолда экани ва уруш талаб ботирлар йиғини муҳайё эмаслиги сабабли шоҳзода Балҳда қолишни маъкул кўрмади ва салтанату жаҳонбонлик кўзи қарочуғининг нури Мирзо Муҳаммад Замонни Балҳда қўйиб, амир Султон Қулихонни шоҳзода хизматида қолдирди. Қилич ва қалам соҳиби хожа Жалолиддин Миракий ҳамда амир Шайх Абусаид Ироқий, Қаро Ҳасан улғут ҳам шу шаҳарда қоладиган бўлишди. Амир Умарбек ўғли амир Алихон эса Шибирғон доруғаси бўлиши Қабобекка ёрдам учун кетиб, ул шаҳарни саклаш борасида анча саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Шундан сўнг султонликнинг олий байроғи

⁹⁸ 1503 йил октябрь ойи.

Гарнайсон ва Чахоряк дараси йўлидан юриб, у ердан Қароягоч сари ошиқди ва Қароягочдан йўналиш жилловини Жиболи Жазравон томонга бурди.

Муҳаммадхон Шайбоний Андхуд ишларини ҳал қилгач, йўналиш юзини Балх сари қаратди ва киёмат аломатли ўзбек қўшинидан бир тўдасини Шибирғонни боскин-чопкин қилиш учун тайинлади. Ул тўда шаҳар худудига етишгач, амир Умарбек ўғли амир Алихон ботир жангчилардан юз нафари ҳамроҳлигида уруш-саваш мақсадида қалъадан ташқари чиқди ва ул жаноб билан ўзбеклар ўртасида жанг рўй бериб, уруш-саваш асносида амир Алихоннинг отига бир ўқ келиб тегди ва фурсатдан фойдаланган ўзбек аскарлари уни ушлаб, оёғига оғир занжирли кишан солган қўйи хон ўрдусига элтдилар. Шундан сўнг хонликнинг зафар аломатли байроғи ойчаси ўта ҳашамат ва мақсади ҳосиллик билан Балх уфқидан балқиб чиқиб, амир Султон Қулихон ва ул макондаги бошқа амиру аёнларнинг қўнгиллари қалъани мудофаа қилишга мойил бўлиб, Ироқ дарвозаси химояси Паҳлавон Ҳасан Али Султон ва унинг хос навқарларидан бир гуруҳи зиммасига юкланди. Уккоша дарвозаси эса амир Жонқули ва Жон Аҳмад Қулихон, амир Дарвиш Муҳаммад китобдорнинг жасурлик ва паҳлавонлик шарафи билан мустаҳкамланди. Қилич ва қалам соҳиби Жалолиддин Миракий Шутурхўр дарвозасини беркитди. Муҳаммад Замон Мирзо Шайх Абу-саид Ирокий, Қаро Ҳасан алғут билан бирга Арқда ўтирди. Амир Султон Қулихон шаҳарнинг жомеъ масжидида истиқомат палосини ёйди ва шу ердан туриб барча қалъа буржлари-ю дарвозалари қўриқчиларига ёрдам берадиган бўлди.

У томонда бўлса Муҳаммадхон Шайбоний паҳлавонлик маслаки соликларидан ўн минг киши билан бирга Шутурхўр дарвозаси рўпарасида манзил тутди. Укаси Маҳмуд Султоннинг ўрнини эса Ироқ дарвозаси қаршиси қилиб белгилади. Жўжи насли бошқа султонлардан бошқа бир гуруҳини Уккоша дарвозасига қарата жойлаштирди. Балх қалъасининг барча буржлари тўғрисига ўз амиру нўёнларни юборди. Шундан сўнг дастлаб шаҳарга элчи юбориб, амир Султон ва Бадиуззамон Мирзонинг бошқа амирларини итоат ва бўйсунисга чақирди. Бу сўзи балхликларнинг қабул қулоғидан жой олмагач, қалъа олувчилик асбоб ва қуролларини тартибга келтириш учун ишора қилди. Ўзбеклар бир ҳафта давомида чексиз миқдордаги чапар ва тўраларни ҳозирлагач ҳамда қалъа тагидаги чуқур сувини бошқа тарафга қочириб, йўналиш йўлини тупроқ уюб тўкиш билан тайёр ҳолга келтиргандан сўнг султонлик уруши борасидаги ҳукм содир бўлиб, ўзбек қўшини шаҳар қалъасининг барча томонидан сурнай-қарнай овози-ю бурғу ва ноқора садосини осмон қалъаси томи шифтига етказдилар ва чумоли-ю чигирткадек юзни Балх хандақи сари қаратиб, қиёмат куни аломатини намоеён қилдилар. Ўша кун тонгида Муҳаммадхон Шайбоний қора тусли совут кийган ҳолатда тоғ сағрили отга минди. Ўн мингга яқин жиба кийган ўзбек пиёдалари хоннинг олдида тушган қўйи юриб кетишаркан, барчаси бошлари узра чапар ва тўр тутганча Шутурхўр дарвозаси ўнгидаги чуқурга кирдилар. Хожа Жалолиддин Миракийнинг кишилари ғайратлари жўш уриб, дарҳол қўлларини ўқ ва тош сари чўздилар. Бироқ хожа Жалолиддин уларни ўзбеклар

тупрок уюмларидан юкори кўтарилиб, Шайх Ҳожи хандакига яқинлашмагунга қадар ўқ ва тош отишдан тийиниб туришни буюрди. Шундан сўнг дастлаб ўзи душман тарафга бир тош отди ва ул тош бир чапарга тегиб, унинг панасидаги эгасини чуқурга қулатди. Кейин шу буржда турган бошқа ботирлар кўзни тикувчи камон ўқлари ва ўлим юришли тошларни ота бошладилар. Натижада хоконнинг кўшини ягона чорани кочишда кўриб, ўзбек аскаридан жуда кўпчилиги мазкур чуқурда жароҳатланиб ва ўлим топиб, бир-бири устига қуладилар. Шунингдек, шаҳар қалъасининг барча буржу минорасидаги Баҳром қахрли баҳодирлар ўлим асарли ўқ бургутини камон уясидан учирма қилар ва тош отувчи манжаниқ камонларини гулдиратиб, муҳориба ва уруш эшикларини очар эдилар.

Гарчи ўша кун и ўзбеклар ҳам ниҳоятда жасурлик ва мардоналик намунасини кўрсатиб, шаҳарликлардан анча кишини одам йиқувчи ўқлар захми билан ярадор қилган эсалар-да, аммо бу шаҳар қалъасини бир зарба билан олиш амри маҳол бўлгани сабабли ниҳоят орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Мазкур жангда хон кўшинидан беш юз нафари кон ичувчи ўқлар захми ва манжаниқ тошлари зарбидан фоний оламдан мангулик жаҳонига юз тутишди. Шунга ўхшаб, ўзбек черики яна икки навбат Балх учун султонлик урушини солди ва худди биринчи кундаги каби бирон иш чиқара олмай орқага қайтди. Шундан сўнг хон ўз кўшини аскарларининг беҳуда нобуд бўлишини ўйлаб, амирлар ва баҳодирларни уруш оловини ёқишга ундамади. Аммо имкон борича қалъадагиларни қамал сиқувига олишга ҳаракат қилди.

Ўша аснода бир кечаси амир Алихон кулай фурсат топиб оёғидаги қишан билан қочишга эришди ва Шутурх ўр дарвозаси хандакига келиб, қичқирганча ўз номини айтиб, қимлигини билдирди. Шунда Хожа Миракийнинг навқарларидан бир нечтаси пастга тушиб, амирни тепага олиб чиқдилар ва унинг қутулгани баробарида илоҳга шукрлар айтиш шартларини бажо келтирдилар.

Муҳаммадхон Шайбоний уч ой мобайнида Балх қалъаси атрофида ўтиргач, бу қалъани уруш билан олиб бўлмаслигини англади ва сулҳу яраш эшикларини очиб, шу йўл воситасида ўлкани тасарруф доирасига киритмоқни истади. Шунга кўра, ақаси амир Алишер Навоий вафотидан сўнг хизматдан истеъфо бериб, Файзобод қишлоғида яшаётган ва хоннинг туғи ойчаси етишиш нурларини Балх ҳудудига сочган кезларда эса ўз ихтиёри биланми ёки мажбурият юзасиданми, ҳар қалай мулозимат йўлини тутган амир Дарвиш Алини шаҳарга юборди ва у орқали «темурий султонларининг иқбол қуёши ботиш сарҳадига етиб, салтанат ул хонадондан яна қайта чингизийлар сулоласи қўлига ўтган. Ушбу кунларда камал ичида ўтирар экансиз, егулик бирор захирангиз қолмагани бизга аёндир. Шу сабабли қонлик лутфи ва хоконлик иноятига суяниб, ўжарлик ва бўйсунмаслик эшикларини ёпишингиз ва тобелик қўли билан шаҳар дарвозаларини очишингиз энг мақбул иш саналади» дея айттириб юборди. Амир Дарвиш Али амир Султон ва Балхнинг бошқа амиру аъёнлари билан учрашди ва элчилик шартларини адо этди. Хожа Жалолиддин Миракий бу сўзлар жавоби қатолатини бўйнига олиб «мана бир юз эллик йилгача

довур бизлар отадан-ота, бободан-бобо барчамиз амир Темур Кўрагоннинг етук авлодлари меҳрибонлиги ва инояти сояси остида роҳату фароғатда ҳаёт кечириб келмоқдамиз. Ушбу дамларда эса Мирзо Бадиуззамоннинг андак шикаст топиб, ҳозирча хон ҳазрат билан уруш-саваш мақомига кириша олмаган экан, бу дегани ул буюк шаъдли подшоҳларнинг неча бир йиллик тарбиялари ҳаққини дарҳол унутишимиз ўринли бўлиши ва омонат йўли билан бизга топшириб кетган шаҳарни хиёнат ахли каби душман тасарруфи остига ташлашимиз лозимлигини билдирмайди. Ваҳолонки, тез орада хокони мансурнинг кутлуғ соябони барча шоҳзодалар ва Хуросон кўшинлари билан бирга икбол соясини бу теғраларга солажакдир ҳамда илоҳий иноят мадади ва шоҳаншоҳлик ёрдами билан душманлар ишини дўстлар истаганидек йўсинда бир ёқлик қилажакдир. Аммо хон ўйлаганларидек, бизнинг захирамиз ниҳоясига етгани ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки, гарчи шу тобда эшак миясидан бўлак егулик нарса топмаётган бўлсак-да, ҳали яна бир йиллик захирамиз бор. Бу сўзнинг манбаси ва далили шуқим, ушбу айёмда Балх кўча ва бозорларида жуда кўп эшак зоти йикилиб-йимрилган кўйи йўқлик ўтлоқзорига юзлангандир.

Алкисса, амир Дарвиш Али мазкур кинояли сўзларни эшитгач, ўзининг бу воситачилиги билан ҳеч ким шаҳар дарвозаларини Муҳаммадхон Шайбоний юзи сари очмаслигини билди. Қайтиб бориб, кўрган ва эшитганларининг барини хон арзига етказди. Хон ўша қиш ўрталарида қайтиш ноқорасини чалиб, Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Самарқанд сари ошиқди.

Шундай қилиб, қайтадан роҳат ва фароғат нурлари

қуббатилислом Балх аҳолиси манглайи узра таралди.
Аммо қамал давомида ўзбек қўшини босқин-чопқини
натижасида шаҳар ташқарисидаги жойлар шу қадар
вайронага айланган эдики, ундан ортиғини тасав-
вур қилиб бўлмасди. Шунга кўра, бу ҳодиса таърихи
юзасидан сўзларни рақам этгувчи қалам бир қитъани
таҳрир тизимиға киритганди.

Қитъа:

Муҳаммадхон чу аз Омую бигзашт,
Шароби айшти аҳли Балх шуд талх.
Тамоми шаҳр вайрон гашт аз жанг,
Аз он таърих шуд «вайронии Балх⁹⁹».

Мазмуни:

Муҳаммадхон Шайбоний Омуюдан ўтгач,
Балх аҳолисининг турмуш шароби аччиқ бўлди.
Урушдан шаҳар бутун вайрон бўлди,
Шундан сана, яъни таърихи бўлди

«Балх вайронлиги» [299-б.].

⁹⁹ Абжадда бу сўзлардан 909 сони ҳосил бўлиб, бу сана мелодда 1503 йилга тўғри келади.

**СУЛТОН МАҲМУДХОН ВА ОЛАЧАХОННИНГ
ЮКСАК МАКОНЛИ ПОДШОҲ БОБУР МИРЗОГА
ЁРДАМ УЧУН АНДИЖОН ТОМОНГА ЛАШКАР
ТОРТГАНИ ЗИКРИ ВА УЛ ОЛИЙ ШОНЛИ ХОНЛАР
БИЛАН МОВАРОУННАҲР ФАРМОНФАРМОСИ
БЎЛМИШ АБУЛФАТҲ МУҲАММАД
ШАЙБОНИЙХОН ЎРТАСИДА РЎЙ БЕРГАН УРУШ
БАЁНИ**

[305-б.] Мақсади ҳосил подшоҳ Захириддин Муҳаммад Бобур бин Мирзо Умаршайх Кўрагон доруссалтан а Самарқанд сари йўналган вақтларда яна бир марта Султон Аҳмад танбал туғён оловини ёндириб, тесқаричилиқ ва исён эшиқларини очди. Сўнгроқ Жаҳонгир Мирзо давлат ва иқбол сингари ундан юз ўгирган эсада, тағин олдингидек муҳолифат йўлида юраверди. Шунга кўра, исломпаноҳ Бобур подшоҳ Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб чиққандан сўнг ўзининг маврусий мамлақатини қайта қўлга кирита олмади ва Тошкентга кетишга мажбур бўлди. Бир неча вақт Султон Маҳмудхон меҳрибонлиги оғушида бўлиб, қамал қийинчилиги-ю уруш заҳмати чарчоқларини танасидан аритган кўйи дам олди. Султон Маҳмудхон эл орасида Олачахон номи билан танилган ўз укаси Султон Аҳмадхон билан биргалиқда Андижон томонга кўшин тортиб, ул мамлақатни Султон Аҳмад танбалдан тортиб олиб, жаҳон бўйсунувчи подшоҳ қўлига топшириш ва бу юришни қувваг доирасидан амал сари келтиришга қарор қилиб, 906 йил¹⁰⁰и катта кўшин билан ўша то-

¹⁰⁰ 906 йил – 1500 йил 28 июль – 1501 йил 16 июль.

монга равона бўлди. Аммо Андижонга етмасдан бурун ва қўлини мақсад келинчагининг бўйнига ташламасдан олдин Шайбонийхон ёмғир томчилари сонича кўшин билан ўша манзилга келиб колди ва шу ерда аскарлар тўкнашуви юз бериб, жуда қаттиқ уруш-саваш бўлди. Тақдир тақозоси билан Хоника ва Олачахон ўзбеклар қўлига асир тушдилар, жаҳон аҳли подшоҳи эса оти жиловини Мўғулистон томонлардаги шаҳарлар сари бурди. Муҳаммад Шайбонийхоннинг умид кўзи фатҳу зафар гавдасини кўрганидан яна ҳам ёришиб, яшин ва шамолга жиловдош бир қосидни Тошкандга юборди ва у ердаги мўғулларга «Хоника ва Олачахон қўлимизга тушди, Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ эса юзини қочиш йўли сари қаратди, агар истагингиз киёмат ёлқинли газабимиз олови қўлга тушганларнинг ҳаёти хирмонини ёкиш бўлмаса, Бобур Мирзонинг қочишига қаршилиқ қилинг ҳамда қандай бўлмасин хожа Абулмакоримни қўлга тушириб, қамаб қўйинг» дея хабар берди. Шунга биноан Тошкент халқи хожа Абулмакоримни ушлаб, қамаб қўйдилар. Шайбонийхон ул икки олий маконли жонни икки-уч кун ушлаб туриб, сўнг қайси тарафни хоҳласалар, ўша ёққа кетишлари учун рўхсат берди.

Хожа Абулмакорим қамокда турганидан икки-уч кун ўтиб, қочишга муваффақ бўлди. Пиёда юрганча Тошкент шаҳридан ташқари чиқиб, шариф соқолини кирдириб ташлади. Лекин кекса ёшдалиги ва юришга қуввати йўқлиги сабабли душман таъкибидан бутунлай хавф-хатарсиз бўладиган жойгача етиб бора олмай, ўша шаҳарга яқин ердаги кишлоқ аҳлидан биттасининг уйига яширинди. Ул мурувватсиз шахс эса хожани бир-

икки кун уйида саклаб, шундан сўнг Шайбонийхонга тарафдорлардан баъзи бир кишиларни мазкур воқеадан хабардор қилди. Ул кишилар эса Хожа Абулмакоримни ушлаб, ўз хонлари ёнига олиб бордилар. Хоннинг кўзи Хожага тушгач «соқолни нима қилдинг?» деб сўради. Хожа жавобида ушбу байтни айтди.

Байт:

Чирогеро ки Ийзад бар фурузад,
Хар он кас пуф қунад решагш бисузад.

Мазмуни:

Худо ёққан чирокни ким пуфлаб,
Ўчирай деса, ўша одамнинг соқоли куяр.

Аммо бу латифадан бирон фойда чикмади ва ўша лаҳзада сиёсат қаҳрамони ул олий насабли хожани охираг оламига жўнатди.

Бу воқеалардан кейин Шайбонийхоннинг шавкат байроғи олдингидан ҳам кўпроқ юксалиб, Самарқандни ўз давлатининг пойтахти қилди. Укаси Маҳмуд Султон илгариги дастур бўйича Бухоро шаҳрида ҳукумат туғини ҳилпиратди. Тошканд шаҳри ва Султон Маҳмудхон ва Олачахон вилоятлари Шайбонийхоннинг амакилари, яъни оналари Мирзо Улуғбек Кўрагоннинг қизи бўлмиш Кўчкунчихон ва Севинчик султон бин Абулхайрхонларга тааллуқ топди. Шоҳрухиянинг доруғалиги мансаби хоннинг улуғ амирлари каторидан жой олган амир Яъқубга берилди.

**АМИР МУҲАММАД БОҚИРНИНГ ОЛИЙ
МАРТАБАЛИ ПОДШОҲ ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР ҲАЗРАТЛАРИ ҲУЗУРИГА
КЕЛГАНИ ЗИКРИ ВА АМИР ХУСРАВШОҲНИНГ
СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН БАҲОДИР ДАРГОҲИГА
ЕТИШГАНИ БАЁНИ**

Исломпаноҳ Бобур подшоҳ Шайбонийхоннинг Султон Маҳмудхон ва Олачахон билан бўлган уруши майдонидан кутулиб чикиб, оти жиловини Муғулистон томон бургач ва бир-икки кунни йўл юриш билан ўтказгач «душмандан бир гуруҳи подшоҳ йўлида жойлашган доvon оғзини беркитгани ва келаётганлар устига ташланиш ниятида жасурлик оёғини қаттиқ тираб, тиришқоклик қиличини яланғочлаганлари» маълум бўлди. Шунга биноан ҳазрати подшоҳ ул йўлдан юришдан воз кечганини маъқул билиб, бошқаларга унчалик таниш бўлмаган йўл орқали Ҳисори Шодмон томонга шошилди. У ердан эса йўналиш жиловини мадинат уррижол Термиз тарафга қаратди. Ул шаҳарнинг ўзбек қўшини савлатидан бирон окшом истироҳат тўшагида тинч ухлай олмай ўтирган ҳокими амир Муҳаммад Боқир Бобур подшоҳнинг қутлуғ мавкаби келганини улуғ бир нажот билиб, соврин ва тортиқлар билан хизмат сари ошиқди. Ул ҳазрат ҳам ҳоким билан қай тарафга борилса давлатга маъқул кафолат бўла олиши борасида маслаҳатлашди. Соҳиби тадбир амир ул тожу тахт безовчиси арзига «Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннаҳр юртларини истило қилиб, тафриқа ва паришонлик учкунини ҳазрат подшоҳга қарашли халқ ва қўшин аҳволи саҳифасига сочган экан, яхшиси шу-

ким, бир неча кун бу янглиғ шафкатсиз турмуш зуғуми билан чиқишайлик-да, Кобул томонга кетиб, ўзимизни ўзбеклар мамлакати ҳудудидан узоқлатайлик» деди.

Назм:

Надори агар бо адув зури жанг,
Тарики мадоро гўзин бедаранг.
Зимулкаш ба жое намо интикол,
Ки як чанд ийман шави аз китол.

Мазмуни:

Душман билан жангга етмаса кучинг,
Дарҳол ярашиш йўлини тут.
Юртидан бирор жойга чиқиб кетақол,
Шунда бўлурсан бир неча вақт урушдан омон.

Олийжоҳ¹⁰¹ Бобур подшоҳ бу ақлни тўғри деб билди ва 910 йил¹⁰² и йўналиш юзини Кобул тарафга бурди. Тасодифдан олий мавкабнинг ўтиши амир Хусравшоҳ турган ҳудудга яқин бир манзилдан тушиб қолди. Шунда жаноб амир чор-ночор қимматбаҳо тухфалар билан хазрат Бобур подшоҳнинг ҳузурига ошиқиб, ихлос ва хизматкорлик изҳорини қилди ва салтанат тахти поясини ўпиш саодатини топди. Олий ўрдуда бир неча кун сокин тургандан сўнг, унинг кўпчилик мулозимлари давлат ва иқбол сингари истиклол эгаси бўлмиш хазрат подшоҳнинг халифа ошиёнлик даргоҳи мулозимати-га келдилар ва қуллик исирғасини қулоқларига осиб, ўз бўйинларига хизмат занжирини боғладилар. Жаноб

¹⁰¹ Олийжоҳ – олий мартаба.

¹⁰² 910 йил (муҳаррам) – 1504 йил 14 июнь.

амир ахволни бу тарзда кўргач, жуда қаттиқ ваҳимага тушиб, бир кечаси ўзининг барча яроқ ва асбобларини турган жойида қолдирган кўйи икки-уч нафар навқари билан бирга қочмоқ қарорини ихтиёр этганча йўналиш туғини Султон Бадиуззамон Мирзо қароргоҳи томон кўтарди. Чунки унинг ҳеч бир тарафда бирор паноҳи ва ҳеч бир томонда бирор оромгоҳи қолмаган эди.

Байт:

Ойи барам он дам ки шави аз ҳама фориғ,
Он лаҳза агар низ наои че кунад кас.

Мазмуни:

Ёнимга келсанг ҳамма нарсадан қутуласан,
Ўз пайгида келмасанг, не қила олсин бошқалар!

Маймана қасабасида амир Хусравшоҳнинг келгани хабари ул олий мартабали хусрав Бадиуззамон Мирзо арзига етишди, шоҳзода эса, ўзида зотан мавжуд хуш ахлоқ етуклиги орқасида амирнинг илгари содир этган гуноҳларини эсидан чиқаргандек бўлиб, салтанат ва давлатнинг кўз қорачиғи бўлмиш ўғли Муҳаммад Замон Мирзо билан бирга амир Зуннун ҳамда бошқа амир ва давлат устунларини Хусравшоҳни кутиб олиш учун истикболига юборди. Ўзи ҳам олий қароргоҳдан гашқари чиққан кўйи бир тепалик бошига бориб кўш гашлади. Бадиуззамоннинг суюкли ўғли шоҳзода Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Зуннун эса амир Хусравшоҳни ўша мавзеда қўл ўпишлик саодатига етказдилар ва амирнинг ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ хузурида рўй берган воқеасини айтиб

бердилар. Ўша куниси Султон Бадиуззамон Мирзо амир Хусравшоҳ учун керак асбобларни тайёрлашга киришиб, чодир ва ўтов ҳамда елдек учар отлару юк ташувчи туялар, миниладиган ва юк кўтарадиган хачирлар, палосу хизматкорлар ва ҳаддан зиёд олтин, кумуш тангалар инъом этди. Амир Зуннун ҳам амир Хусравшоҳ олдига лойик тортиқ ва арзирли совғалар юборди. Султон Бадиуззамон Мирзо амир Хусравшоҳ билан маслаҳатлашиб, уни мактов сифатли хокони мансур мулокотига боришга кўндирди ва Майманадан кўзғалиб, Чечакту сайхонлигида чодир ва ўтов куббасини куёш ва ой турган осмон чўккисига етказди.

**ҲАЗРАТ БОБУР ПОДШОҲ МАВКАБИНИНГ КОБУЛ
ШАҲРИ ЧЕТИГА ЕТГАНИ ҲАМДА УЛ ЎЛКАНИНГ
ИЛОҲИЙ ВА МОДДИЙ НАРСАЛАР ЯРАТГУВЧИСИ
ҲАЗРАТ ХУДОВАНДИ ТАОЛО ИНОЯТИ БИЛАН
БОБУР ПОДШОҲ ТАСАРРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ**

Олий подшоҳ тақдири ва ягона шаҳаншоҳ¹⁰³ истаги бўйича шу насиба бўлган эканки, довбюрак хусрав Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адолат ва эҳсони файзидан лаби ташналарнинг умид боғчаси зулм ва зуғум водийсида ям-яшиллик ва гуллаб-яшнаш сифатини топажаги ҳамда буюклик ва улуғлик дуржи гавҳарининг иқбол давлати мангу эгам инояти уфқидан порлаб, каноти қайрилган саргашталар аҳволи бошига нур сочажаги учун ул ҳазратни Муғулистон хонлари ва шайбоний хони урушининг жон олувчи майдонида

¹⁰³ Олий подшоҳ, ягона шаҳаншоҳ – Аллоҳи таоло кўзда тутилмоқда.

Ўзининг лутф ва саховат қаноти паноҳида ёвуз душман ёмонлигидан сақлаб, соғ-саломат Бадахшон тоғлигига етказди ва яна бир бор ул бахтиёр подшоҳнинг умид билагини салтанат ва жаҳонга ҳукмронлик асбоби-ю юрт олувчилик ашёсини амир Хусравшоҳ колдириб кетган қурол-аслаҳа ва ҳарбий жиҳозлар ҳисобидан қувватлантирди. Шундан сўнг олий мартабали подшоҳ даргоҳнинг амир ва нўёнлари маслаҳати-ю маъқуллови бўйича, Кобулни олишга қарор қилиб, ул шаҳар сари равона бўлди. Тез суръатлар билан неча бир масофаларни босиб ўтгач, ул шаҳар ташқариси подшоҳнинг қутлуғ қадами шарофатидан Эрам гулистонидек гуллаб-яшнади. Амир Муҳаммад Муқим арғун жанг майдонга тушиб урушишга кучи етмаган учун шаҳар қалъаси ичига беркиниб олди. Зафарли черик у ерни қамал қилганидан бир неча кун ўтгач, шаҳар аҳолиси юрт олувчи ҳазрат хизматига боришга истак билдириб, Муҳаммад Муқимнинг иши сабру чидам даражасидан ўтди ва подшоҳнинг осмон ўпар даргоҳига чопарлар юбориб, кечирим ва омонлик тилаш учун подшоҳ ҳузурига боражаги ва шаҳар қалъаси калитларини топшириб, оти жиловини Гармсир ва Қандаҳор томонларга буражаги борасида аҳду паймон тузажагини билдирди. Ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Муқимнинг илтимосини ижобий тарзда қабул қилиб «Муҳаммад Муқим исён эшикларини бекитиб, шаҳар дарвозаларини очса, унга керагича меҳрибонлик кўрсатурмиз» деган сўзларини қасамлар билан мустаҳкам қилди. Муҳаммад Муқим подшоҳлик иноятига умид боғлаб, Кобул шаҳридан ташқари чиқди ва палос ўпишлик шарафини топиб, муносиб совғалар тортиқ қилди. Муҳаммад Бобур

Мирзо ҳам ваъдага биноан уни хусравона гамхӯрлик ва подшоҳона меҳрибонлик билан сарафроз қилиб, барча навкар ва мулозимлари, кӯшлаб ярок ва қимматбаҳо ашғёлари билан ўз ватанига кетишга руҳсат берди. Ҳазрат подшоҳ илоҳий муваффақият ёрлиги ва Аллоҳ тавфики ёрдами билан Кобул шаҳри ҳамда унинг туман ва музофотлари, қўшимча ҳудудларини ўз тасарруфи остига киритиб, ободон ўлкага айлантирди. Жабру зулмдан эзилган ҳамда зўравонлик ва исён эрмагига айланиб қолган шаҳар халқи ҳамда кишлок аҳлини осойишталик ва омонлик маҳодига етказди.

Назм:

Алами адлу дод сохт баланд,
Партави лутф бар жаҳон афканд.
Бас ки дар мулк тухми эҳсон кешт,
Гашт хуррам чу марғзори беҳишт.
Боғи умиди аҳли фазлу ҳунар,
Шуд зи файзи ағои у бобар.

Мазмуни:

Адолат ва дод сӯраш туғини тикди,
Лутф нуруни жаҳон аро таратди.
Юрт эҳсон уруғини кӯп экканидан,
Яшнади жаннат ўтлоқзори мисол.
Илму ҳунар аҳлининг умид боғи,
Бўлди саҳоси файзидан қудратманд [308-6.]

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ҲИРОТДА ТУРГАН ПАЙТИДА РЎЙ БЕРГАН АЙРИМ ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

[310-б.] Бадиуззамон Мирзо хокони мансур мамлакатининг пойтахти Ҳиротда турган пайти отаси Султон Хусайн бир неча бор бу тўнғич ўғли шарафига тўйлар бериб, ҳар бир ўтиришда олийшон шоҳзода ҳаққида турли-туман инъом ва эҳсонлар тортиғини адо этди. Ўғлининг амир ва садру вазирлари ҳамда хос ичкиларига ҳам қимматбахо либослар кийдириб, бошларини сийлади. Шунингдек, Абулмансур Музаффар Хусайн Кўрагон катта акаси шарафи ва унинг мақтов сийратли амирлари учун хусравона тўй уюштирди ва тортиқлар бериш шартларини риоя қилиб, бирдамлик асосини мустаҳкам этиш қоидаларини бажарди. Амир Муборизиддин Муҳаммад рузафзун ҳам ғоятда шукуҳли бир зиёфат ясаб, Мирзо Бадиуззамонни ўз уйига олиб борди ва елдек учар арабий отлар ҳамда мўл-кўл тухфа-ю совғалар тортиқ қилиб, хизматкорлик қоидасини бажо келтирди. Худди шундай тарзда бошқа амирлар ва давлат арконлари ҳам ихлос ва садоқат расмларини адо этдилар ҳамда давлатхоҳлик ва тарафдорлик жавҳарларини арз баркашига солиб, ниёзмандлик шартларини намоёйиш қилдилар.

Амир Шужоиддин Зуннун Ҳиротга келиб турганидан ўн-ўн беш кундан сўнг «ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзо ўғлим Муҳаммад Муқимни бирор баҳона билан ушлаб қолмасин тагин ҳамда Кобулистонни эгаллагач, юзини Қандаҳор ва Заминдовар тарафларга ҳам қаратмасин яна» деган ҳадикда руҳсат сўраб, инъ-

ом ва эҳсонларга эришган кўйи ўз вилояти сари жўнаб кетди.

Султон Бадиуззамон Мирзо ўша Ҳиротда турган кунларда Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абу Саиднинг ўз аммаси Поянда Сулгонбегимнинг тарбияси остида яшаётган қизини ўз никоҳига киритди. Ақд кунни саййидлар ва козилар ҳозир бўлиб, Қози Ихтиёриддин Ҳасан никоҳ сўзларини ўқиди. Шу баҳона билан бир неча кун тўй ва ўйин-култи йиғини тартиб топди ва гулфом бода жоми ёғдуси ҳурматли шоҳзодалар ва олиймақом амирларнинг ҳол юзи сари балқиди.

Яна ўша вақтларда, илгари ёзганимиздек, ҳазрат ҳоконий мамлакати пойтахтида эътибор ва ихтиёри жуда етук даражада бўлган мақтов сифатли хожа Афзалиддин Муҳаммад Кермоний бир неча кун ҳасталаниб, сўнг оламдан ўтди ва Султон Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо амирлар, вазирлар, саййидлар, шайху уламо билан бирга ул олий насабли хожа жанозасида қатнашдилар ва майитини Козургоҳга элтиб, шу Хожа вафоти муносабати билан қурилган мазорда тупроққа топширдилар. Таъзия айёми ниҳоясига етгач, ҳокони мансур амир Муборизиддин Муҳаммад Валибекнинг кутку ва иғвоси билан марҳум хожанинг мол-мулкани хатлашга буйруқ берди ва ул жанобнинг барча фарзандлари, қариндош-уруғлари, мулозимлари-ю бирор нисбати бор кишиларининг мол-мулки тортиб олиниб, шунинг ҳисобидан давлат хазинасига кўп мол ва ҳаддан зиёд нафис матолар келиб тушди. Хожа Афзал билан қудалик жиҳатдан қариндошлиги бор ва унинг ҳаракати шарофатидан садрлик мансабига эришган Шаҳобиддин Исҳак ҳамда худди шундай

тарзда ул Хожа жаноблари тарбияси сабабли вазирлик гилами устига ўтириб, амир Низомиддин Алишер девони ишларини бажариб юрган Хожа Жалолиддин Муҳаммад Семноний бало бандига тушдилар. Аммо нималари бўлса, чиқариб давлатга топширгач, ўлпон йиғувчи муҳассиллар буйруққа биноан уларни кишандан бўшатдилар.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ЖАМШИД МАРТАБАЛИ ШАЙБОНИЙХОНГА ҚАРШИ УРУШИШ УЧУН ЙЎНАЛГАНИ ЗИКРИ ВА АМИР ШУЖОИДДИН ХУСРАВШОҲ ВОҚЕАСИ БАЁНИ

Султон Бадиуззамон Мирзо кишнинг кўп вақтини олийшонли ҳокон хузурида ўтказгач ҳамда турғун ва сайёр хусрав саодат ўтиришли Буржиси манзилини тарк этиб, юзини қаттиқ қасосли Баҳром уйи сари қаратгач, ҳокони мансурнинг оламини безовчи акли ул олийжаноб шохзоданинг Музаффар Ҳусайн Мирзо ҳамда нўёнлар ва амирлардан айримлари билан бирга Мурғоб дарёсининг қирғоғини зафарга ёр лашкаргоҳга айлантириб, агар Муҳаммад Шайбонийхон юрт олишлик нияти орқасида Амуя дарёсидан ўтса, у билан тўқнаш ва уруш-саваш қилишини такозо этди. Шунга кўра Султон Бадиуззамон Мирзо 910 йилнинг муборак рамазон ойи¹⁰⁴да ҳазрат Султон Ҳусайннинг яқин кишиси, яъни марҳум амир кабир Низомиддин Алишер Навоийнинг уйдан чиқиб, Жунайд кўкалтошнинг Мухтор тоғи этагида жойлашган мақбара – ҳазирасида қўш ташлади. Ўша вақтда аъло тахт поясига Заҳир

¹⁰⁴ 910 йил рамазон ойи – 1505 йил 5 февраль – 6 март.

ус-салтана вал-халофа Муҳаммад Бобур Мирзо олди-дан элчилар келиб, ул ҳазратнинг келишув ва иттифок бўлиш борасидаги ёзишмаларини арзга етказиб, инъом ва эҳсонга эришган кўйи қайтишга ижозат олиб, подшоҳ хузурига қайтиб кетдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо бир неча кундан сўнг Жунайд хазирасидан кўчиб, Чихил дўхтарон сари ошиқди. У ердан ўтиб, Мурғоб дарёси томонга равона бўлди. Йўл устидаги Мури манзили ул кутлуғ кадам бахтидан жаннат боғлари кўркамлигини топгач, Мирзо Музаффар Хусайн Кўрагон ва амир Муҳаммад Бурундук орқадан етиб келиб, олий мавкабга қўшилдилар. Сўнг мақсади ҳосил ака-укалар бир-бирига жиловдош бўлган кўйи Панждеҳ йўлидан Мурғоб сари кетдилар. Бирок мазкур бекатдан Мирзо Музаффар Хусайн аъло тахт поясидан юборилган олий фармонга биноан доруссалтана Хиротга қайтиб кетди. Амир Хусравшоҳ эса оти жиловини Қундуз ва Бақлон сари бурди ва у неча бир манзил ва бекатларни босиб ўтиб, ул мамлакат худудига етгач, хар ерлик кишилардан бир тўдаси бу амир атрофига тўпландилар. Шайбонийхоннинг Қундуздаги ўзбек доруғаси мудофаа мақсадида бир тўп аскари билан амир Хусравшоҳнинг олдини тўсиб чиқди ва икки томон ўртасида уруш-саваш оташи аланга олиб, Хусравшоҳга тобелардан кўпи ўзбекларнинг қилич ва ўки захмидан ўлим топиб, омон қолганлари қочиб кетдилар. Амир жаноблари эса тақдир сарпанжасига асир бўлди. Ўзбек кўшини сардори уни эшакка ўтказиб, Қундуз қалъасига элтди ва шу зайл шаҳар бўйлаб айлангиришларини буюрди. Худди шундай қилгач, амир Хусравшоҳни илгари ўзи мақсади ҳосиллик байроғини хилпиратган мазкур шаҳарда қатлга еткардилар.

Назм:

Мабин дур сипехру меҳри гармаш,
Ки ҳеч аз кин гузоре нест шармаш.
Ба меҳраш дили касе чун субҳ кам баст,
Ки дар хун чун шафак ҳар шом нанишаст.

Мазмуни:

Осмон ва иссиқ куёшини узоқ деб ўйлама,
Адоват қилишдан уялар дема ҳеч уларни.
Меҳридан ҳеч кимнинг дили тонгдек оқармаган,
Ки, қон-ла шафакдек ҳар шомда ўтирмаган.

Хусравшоҳ халқнирвар одил амир эди ва ўн-ўн беш йил Султон Маҳмуд Мирзо салтанати даврида нойиблик мансаби билан Қундузда ҳукумат юргизганди. Ул ҳазрат вафотидан кейин бир неча йил Ҳисори Шодмон, Хатлон, Термиз, Бадахшон, Баклон вилоятларини ўз қўли остида сақлади ва катта мартаба-ю шукуҳ, давлату иқбол билан эркин бошқарув байроғини ҳилпиратди. Ул жаноб шароб ва бошқа ҳаром нарсалардан тийиниб, парҳезкорлик билан ўзини бу каби нарсалардан узоқ тугарди. Ҳамиша тоат вазифаларини адо этар ва ибодат шартларини бажарар ҳамда раббимнинг мажид қаломи қироати ва субҳоний оятлар тиловатига машғул бўларди. Аммо шундай мактовли хислатларга боқмай, тошбағирлик ва раҳмсизлик билан тавсифланган ва мулку давлатга эришишда кўнгли лавҳига фақат вафосизлик ва неъматга қуфр нақшини чизган эди. Юқорида зикр қилингани каби ўз хўжайини ўгилларидан бирини исён наштари билан нобуд қилди ва яна бировининг ҳаёти пойдеворини жавру туғён қўли билан тагидан

кўпорди. Натижада кўп ўтмай, ана шу феълнинг кас-
ри ўзига уриб, Аллоҳи таолонинг касос сарпанжаси
унинг мартаба-ю шукуҳи палосини ана шу юқорида
кўрганингиз каби аянчли аҳволда йиғиштира қолди.

Назм:

Чу аз лавҳи дил шуст накши вафо,
Ба сад меҳнагу дард шуд мубтало.
Вафо кун ба ҳар кас валинеъмат аст,
Кн дар бевафойи базе захмат аст.

Мазмуни:

Дил лавҳидан вафо накшини ўчиргач,
Минг бир захмату дардга бўлди мубтало.
Вафо кил ким бўлса сенга валинеъмат,
Вафосизликда бордир кўпгина захмат.

Ўша 910 йил¹⁰⁵ да музаффар туғли шоҳзода Иброҳим
Хусайн Мирзо доимий шароб ичиши ва муттасил май
истеъмол этганидан тузалмас саъб касалига мубтало
бўлиб, табиблар муолажа ва даволаши фойда бермади
ва шаввол ойи охирида ҳаёти ниҳоясига етди. Хоқони
мансур бу ходиса рўй берганидан ғоятда ғамга бо-
тиб, кўзлари фавворасидан ёш томчиларини оқизди.
Ниҳоят кўли билан сабру тоқатнинг мустаҳкам ипини
ушлаб, «ким кийинчиликка сабр килса, унинг муко-
фоти ҳисобсиз бўлажак» карима калимаси билан чи-
дам кўрсатди ва марҳум шоҳзоданинг суюрғоли бўлган
Қойин вилоятини унинг ота бир, она бошқа иниси Ибн
Хусайн Мирзога иноят қилди. Ул шоҳзода ўша ёкка
ошиқиб, юзини адолат палосини ёймоқ учун қаратди.

¹⁰⁵ 910 йил – 1504 йил 14 июнь – 1505 йил 3 июнь.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ МУРҒОБ ДАРЁСИ БЎЙИДАН БАЛХОБ ТОМОНГА ЙЎНАЛГАНИ ЗИКРИ

Балхоб бир тоғлик ер бўлиб, Даражаз ва Мурғоб, Хиротруд дарёлари шу ерда бир-биридан ажраб кетади. Қийинчилик билан бориладиган тоғлик даралари ва қалин туташган тўқайлари борлиги сабабли у ернинг халқи доимо бўйин товлашлик билан яшаб, қўлдан келгунча ҳокимларга итоат этмасликка тиришадилар. Бадиуззамон Мирзо қуббатилислом Балхда салтанат ва жаҳонбонлик палосини ёйиб ўтирган 908 йили амир Боқир тархонни жасур қўшиндан бир бўлаги билан бирга Балхоб аҳолисининг эсини киритиб қўйиш ва улар қўлига тушган мол-мулкни қайтариб олиш учун юборди. Амир Муҳаммад Боқир ва балхобликлар ўртасида уруш олови аланга олиб, ул амир жаноблари енгилиб қайтди. Ўша вақтда Бадиуззамон Мирзо Амуя дарёси қирғоғига кетаётгани сабабли бул тойифадан қасос ола олмади. Ниҳоят Мурғоб дарёси бўйи ғалабага ёр лашкаргоҳга айланган ушбу вақтда, балхобликлар устига босқин-чопқин уюштириш ўйи ойдин кўнгли сари йўл топди ва зафар аломатли байроқни ҳилпиратиб, у ерга илғор буюрди. Кутилмаганда ул куҳистон ён-теварагини қўшин аскарлари босиб кетди ва шохзода исёнчиларнинг итоату тан олиш қадамини ташлаган бир жамоасига адолат-эҳсон сояси остидан жой бериб, исён ва бўйсунмаслик мақомида қаттиқ қадам билан турган тойифани эса талон-торож этишга буюрди.

Ҳали Балхоб ҳудуди зафарга кон лашкаргоҳ мақоми бўлиб турган пайтда амир Зуннун ёнидан кетма-кет

ва пайдар-пай равишда элчилар келиб, ул жаноб тилидан «Ҳазрат подшоҳ Заҳир уд-давла вал-иқбол Бобур Мирзо чексиз сонли кўшин билан жаҳон олишлик байроғини Қандаҳор ва Заминдовар томонга қарата кўтарган ва бу шаҳарларни эгаллаш нақшини шижоат ва тадбир қалами билан кўнгли лавҳига чизган. Истак ва умидимиз шундаки, Сиз ҳазратлари ғамхўрлик жилловини бу томон тўғрилаб, давлат душманини йўқотиш сари ҳиммат қилсангиз, токим қутлуғ фолли соябон соясида мамлакатимиз боғи ҳодисалар тўфони ва фалокат офтоби жазирамасида қовжирамай, омон сакланиб қолса» деган сўзларни етказдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо давлат фойдасини ул илтимосни қабул қилишда кўрди ва амир Зуннун юборган кишиларнинг кўнглини тўлдириб қайтаргач, сўнг юлдузларча мартабали мавқаб улар кетича Қандаҳор томон ҳаракатга келди.

СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ҚАНДАҲОР МАМЛАКАТИГА БОРГАНИ БАЁНИ ВА ЎША КЕЧА-КУНДУЗДА РЎЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАРДАН АЙРИМЛАРИ ЗИКРИДАГИ ГАПЛАР

Мақсади ҳосил шохзода Бадиуззамон Мирзонинг нусрат шиорли байроғи ойчаси Қандаҳор вилоятига яқин етгач, амир Шужоиддин Зуннун ва ўғиллари Шужобек ва Муҳаммад муқим подшоҳона пешкаш ва хуравона тортиқлар билан истиқболга ошиқдилар ва шариф узангини ўпишга мушарраф бўлиб, кўп сийловларга эришдилар. Ўша айёмда ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзонинг йўлга тушгани хабари кетма-кет ва узлуксиз келиб тургани сабабли Бадиуззамон Мирзо

«Сейистон, Ғури Сохар, Тулак, Одок, Қалъагоҳ, Фароҳ, Хушкруд, Заминдоварнинг барча лашкар ва ҳашари зафар аломатли лашкаргоҳда йиғилсин» деган фармон берди. Улуғ амирлар бу буйрукни етказиш учун мазкур вилоятларнинг ён-атрофига тавочилар жўнатдилар. Амир Султон Али арғун Сейистон қўшини ва ул вилоятларнинг бошқа сардорлари чексиз сонли лашкар билан Қандаҳор тарафга юрдилар.

Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Бадиуззамон Мирзонинг Қандаҳорга келгани ва нусрат шиорли катта қўшин тўпланганидан воқиф бўлгач, гапнинг яхшисини ярашиш ишида кўриб, нусрат нишон ўрдуга элчилар юборди ва дўстлик ва бирдамлик изҳор этди. Бадиуззамон Мирзо бу чин кўнгилдан айтилган дўстона сўзлар баробарида ўз гайғомини юборди ва сулҳ коидалари амалга ошиб, олий мавкаб Қандаҳордан Заминдоварга қараб юрди.

Бу воқеалар рўй бериб турганда амир Зуннуннинг Султон Бадиуззамон Мирзо никоҳида бўлган кизи ва шундан сал ўтмай, шу келиннинг ўта одила аёл саналган онаси кетма-кет вафот этишди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва амир Зуннун йигирма кун орасида рўй берган бу икки мусибатдан қайғу ва ғамларга ботдилар ва уларнинг руҳига бағишлаб, фуқаро ва мискинларга кўп миқдорда обу ош тортиб, илоҳий калом хатмларини бажо келтирдилар. Сўнг кишлоқ юрти борасида машварат солиб, кишни Фароҳ қасабасида ўтказиш, офтоб қиш буржидан Баҳорнинг тенглик нуктасига ўтгач эса, қай тарафни маъқул топсалар, ҳиммат отини ўша томон сари ҳайдашга қарор қилдилар. Шу қарор бўйича Султон Бадиуззамон Мирзо ва амир Зуннун Фароҳга

бориб, йўл азоблари чарчоғини ёзгач, Мирзонинг олий кўнглига амир Зуннуннинг укаси амир Султон Али арғунни салтанат кўзининг карочиғи Муҳаммад Замон Мирзонинг отабеклик мансабига тайинлаб, унинг эса, шохзодани Сейистонга элтган кўйи барча химматини Муҳаммад Замон Мирзо бин Султон Бадиуззамон Мирзонинг тарбиясига бағишлаши лозимлиги фикри келди. Амир Султон Алининг юраги бу илтифотдан фахр ва қувончга тўлиб, подшоҳона тўйлар берди ва шохзодани унга топширишган куни сочиқлар сочиб, ниёз ва нисор¹⁰⁶ шартини бажо келтирди [314-б.].

ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИНИНГ ШАЙБОНИЙХОН БИЛАН ТЎҚНАШИШ ВА УРУШ-САВАШ СОЛИШ УЧУН ҚЎЗҒАЛГАНИ ЗИКРИ

[368-б.] Муҳаммадхон Шайбоний Султон Хусайн Мирзонинг мангу олам сари кетганидан¹⁰⁷ хабар топгач, Хуросонни эгалламок фикрига тушиб, ул вилоятлардаги аҳвол ва вазиятдан хабардор бўлиш мақсадида мавлоно Хитой номли бир кишисини элчилик расми билан салтанат уйи Хиротга юборди. Мавлоно Хитой Боғи Жаҳоноро сайҳонлигида Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Кўрагоннинг шуқух даллолат палосини ўпиш шарафини топиб, олиб келган мактуби мазмунини қуйидагича арзга етказди: – Элчилик мақсади шуқим, Шайбонийхон «Сизларнинг отабонгиз ҳамиша бирор воқеа рўй бериб, ҳодисалар

¹⁰⁶ *Нисор* – бошдан олтин, сумуш танга сочиш; Пул-маблаг тортиғи.

¹⁰⁷ Бу воқеа 911 йил 11-зулҳижжаси (1506 йил 6 май)да рўй берган эди.

машакқати тирдобида қолишса, бизнинг олийшонли хоконларимизга мурожаат қилиб, итоат шартларини бажо келтирганлар. Энг яхшиси шуқим, сиз ҳам ота-боболарингизнинг оидин анъаналарини давом эттириб, қарама-қаршилиқ эшиқларини бекитиб ташланг-да, келишувнинг тўғри йўлидан оғишманг ва сира ундан ташқари қадам босманг, тоқим, мамлакат майдони маъмур ва ободлигича қолиб, барчани яратган холиқнинг омонати бўлмиш халқ нусрат асарли аскарларга «ёқости бўлмасин» демоқда. Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагон Шайбонийхоннинг бу элчи юборишдан нияти нималигини англаганлари учун бул сўзларга жавоб бериш ва элчини изига қайтаришни орқага суриб, Хуросоннинг ён-атрофига чопарлар юбориб, шоҳзодалар ва зафар юришли қўшиннинг йиғилиши борасида фармон бердилар. Шу гаплар бўлиб турган пайтда куббатилислом Балх ҳоқими амир Султон Куланжоқ олдидан элчилар келиб, унинг «Муҳаммадхон Шайбонийнинг найсоний¹⁰⁸ булут ёмғири томчилари сонича лашкар билан Балх шаҳри агрофини ғалаба якунли байроқ ва туғлар марказига айлантирган қўйи қамалга машғул экани, аксига олиб, шаҳар ақолиси қўлида ғамлаб қўйилган ғалла қолмагани ва озик-овқат йўқлиги кабилар қўшин аҳлини йўқлик сарҳадига етаклади, умид шуқим, ҳазратлар биргалиқда бу ҳудудга йўналсалар, то ўзбек лашқари йўқотилиб, осойишталик нурлари бу шаҳар халқи аҳвол юзи узра ёғду сочса» деган илтимосини етказдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Абулмансур

¹⁰⁸ *Найсон* – сўриёний таквим бўйича мелоддаги апрель ойига тўғри келувчи ой номи.

Музаффар Ҳусайн Мирзо бу хабарни эшитгандан кейин амирлар ва арконӣ давлат билан кенгашиб, Шайбонийхон билан урушишга қарор қилдилар. Яна янгидан шоҳзодаларни йиғиш учун Хуросон диёри ён-теварагига чопарлар жўнатдилар. Ниҳоят мазкур йилнинг куз фасли боши¹⁰⁹ да доруссалтана Ҳиротдан нусрат аломатли байроқларни қуббагилислом Балх томон кўтардилар ва мавкаблар отлари чангидан ой ва қуёш чехрасини қорайтириб, осмонда милт-милт этаётган юлдузлар кўзини эса хира торттирдилар.

Назм:

Равон гаштанд шоҳони неку кийш,
Сипоҳе бениҳоят аз пасу пеш.
Ба таиди илоҳий гашта хуррам,
Зафар дар хидмату иқбол ҳамдам.

Мазмуни:

Йўлга тушишди яхши қоидали шоҳлар,
Олду ортларида чексиз соғли қўшинлари.
Илоҳий тақдирдан бўлиб шод-хуррам,
Хизматида ғалаба-ю иқбол ҳамдам.

Чиҳилдўхтарон атрофи шоҳзодаларнинг кавкаб мартабали мавкаблари чангидан мишк сочувчи бўлгач, Абулмуҳсин Мирзо нусрат асарли лашкарни бошлаб, **мисра:** Сипоҳе ба касрат чу аъдоди ахтар – кўпликда юлдузлар сонича бир қўшин билан Марв шаҳридан ташриф буюрди ва кўзларни мақсади ҳосил оға-инилар

¹⁰⁹ Аслида 912 йил ёз фасли кузда тутитмоқда, бу мелодда 1506 йил ёзига ўғри келади.

учрашувидан ойдин қилиб, ҳар жиҳатдан улуғ бўлган Султон Бадиуззамонга чингизий тўра бўйича тиз чўккалади ва назаридан тортиқлар ўткарди. Музаффар Ҳусайн Мирзо мулк салтанатида Султон Бадиуззамон Мирзо билан нечоғлик шерик бўлмасин, аммо ёш жиҳатдан Абулмуҳсин Мирзодан кичик бўлгани учун унга таъзим қилиб, ҳурмат кўрсатди ва икки томондан ниёз ва нисор шартлари юзага чиқди. Сўнг ул бекатдан ҳам кўчирилиб, Мурғоб дарёси қирғоғига тушилгач, Ибн Ҳусайн Мирзо Қойиндан, амир Султон Али арғун Сейистондан келди ҳамда Хуросон мамлакатларининг бошқа амиру аскарлари ҳам кетма-кет ва пайдар-пай равишда лашкаргоҳга оқиб келавердилар.

Назм:

Расиданд аз ҳар тараф сарваре,
Ба ҳар як мулозим шуда лашкаре.
Ба хуни адув танг баста миён,
Қушода ба мадҳи салотин забон.

Мазмуни:

Келишди ҳар тарафдан бир сарвар,
Ҳар бири ёнида келар бир лашкар.
Душман қонига қаттиқ боғлаб бел,
Чоғлаб султонларининг мадҳига тил.

Шунингдек, Марвруд дарёси бўйи зафарли кўшининг чодиргоҳига айланган ўша айёмда малики маннон кудрати билан кундан-кун Хуросон султонлари йигини чин дўстлар кўнглидагидек ортан сайин ортиб бораркан, кутилмаганда, Султон Бадиуззамон Мирзонинг

икболга лим тўла даргохига ширин тилли элчи келди
ва Худои таолонинг инояти уфкидан улуғворлик ва юк-
сак мартаба юлдузи чиқаётгани башоратини етказди.
Яъни халифат панохли хазрат Заҳириддин Муҳаммад
Бобур подшоҳнинг бахт залворли қадами ташрифи ха-
бари тарқалди ва қувонч ва хурсандлик нурлари парта-
ви жаҳонбонлик маслаки соликлари ва амирлару дав-
лат устунлари аҳволи юзи сари ёғилди.

Назм:

Мужда, эй дил ки Масихо нафасе меояд,
Ки зи анфоси хушаш буи касе меояд.
Аз ғами хажр макун нолаву фарёд ки душ,
Задам фоле ва фарёдрасе меояд.

Мазмуни:

Суюнчи бер эй дил, бир Масиходам келадур,
Хуш нафасидан аёнким, дилга ҳамдам келадур.
Ҳажр ғамидан қилма нола-ю фарёд, чун окшом,
Фол ташласам. додга етгувчи бир одам келадур.

ОЛИЙЖАНОБ ПОДШОҲ БОБУРНИНГ МУРҒОБ ДАРЁСИ БЎЙИДА ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИГА ҚЎШИЛГАНИ БАЁНИДАГИ СЎЗЛАР

Ҳозирлик далолатли подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад
Бобурнинг шавкаг ва сарафрозлик ноқораси садоси,
давлат ва ҳашаматли йиғноқи нури ёғдуси ҳамда
бошқа гўзал сифату мактовли хислатлари оламро
шуҳрат топган ва ул омадга ёр подшоҳнинг Шайбо-
нийхон билан қилган уруш ва тўқнашувлари воқеаси

хокони мансур Султон Хусайн Мирзо Бойқаро арзига етишган вақтларда ул шоҳ фаросат нури ва ўта донолиги орқасида тез орада бу салтанат ва иқбол боғи сарварининг мартаба ва шавкат юлдузи юрт олишлик ва ҳукм суришнинг энг юксак даражасидан балкиб чиқажаги ва Аллоҳи таолонинг иноят қўллари осойишталик ва орзулар эшигини унинг фархунда ҳаёти юзига қарата очажagini билган эди. Шунга кўра Султон Али хоббиннинг ўғли Саййид Афзални Кобулга юбориб, дўстлик ва яхши эътиқод тили билан «ер юзи мамлакатларини эгаллаш ва омонлик ўрнатиш ҳамкорлик ва дўстлик билаги қуввати билан муяссар бўлади, икки жаҳон матлабу мақсадларига эришиш эса ёрдам ва келишувни амалга ошириш билан қўлга кирази. Ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо менга дилбанд фарзанд ва ука ўрнида азиз жонга баробардир. Шу жиҳатдан ул подшоҳ исёнчи мухолифларни йўқотишда ва кўзғолончи душманларни нобуд қилиш ишида биз билан иттифок йўлини тугиб, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик қоидаларига риоя қилишлари лозим. Токим бегоналар меросий мамлакатга дахл қилиш мажolini топа олмагайлар ва бундан кейин Мовароуннаҳр шаҳар ва юртларида буюклик ва жаҳонбонлиқ тахтига чиқа олмагайлар» деган сўзларни айттирди. Саййид Афзал баланд мақомли подшоҳнинг тахти пойига етишди ва бу жўяли сўзларни арзга етказди. Ул ҳазрат мўъжиза низомли «қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан ҳам чиройлироқ қилиб алик олинтар»¹¹⁰ каломи мазмунига амал қилиб, Саййид

¹¹⁰ Куръони карим, Нисо (4) сураси, 86-оятдан.

Афзални ўз меҳрибонлик ва саховат фазилатлари орқасида подшоҳона инъомларидан баҳраманд ва хурсанд қилиб, Султон Ҳусайн Мирзонинг мулоқоти сари йўналди. Уша аснода Жаҳонгир Мирзо музаффар туғли подшоҳ розилигини олмасдан, Қобулдан ташқари чиқиб, аймоқлар юрган ҳудудга юзланди. Шунда жаҳон олувчи подшоҳ кўнглига «аймоқларнинг калонтарлари бошларини Жаҳонгир Мирзонинг итоат ҳалқасига тикишлари, у эса аймоқлар ёрдамида яна бир бор давлат учун кураш бошлаш кўйига тушиб, муҳолифат ва қарши чиқиш эшикларини очиши эҳтимолдан холи эмас» деган фикр келди. Нағижада олий шарофатли ақл «фалакка етувчи туғ Жаҳонгир Мирзо томон йўналса-да ул шохзода олий мавқабга кўшилса-ю сўнг Хуросон сафарига бирга чиқилса» деган фикрни такозо қилди. Шундан сўнг олижоҳ подшоҳ дорулмулк Қобул шаҳрини ишончли кишилар жумласидан бўлган бири гуруҳ шижоат вужудли амирларга топшириб, уларга адолат ва халқпарвар бўлишлари борасида васиятлар қилгач, 911 йил¹¹¹ да баракат-қутли оёғини гардун шитобли асл зотли оти узангисига тикиб, ўрнидан кўзгалди.

Назм:

Ба иқбол шоҳи Фаридун сифот,
Зи Қобул равон шуд ба суйи Ҳирот.
Зафар бар ямин, нусрат андар ясор,
Рафиқи сафар лутфи парвардигор.

¹¹¹ 911 йил – бу ерда 1506 йил 23 май куни кўзда тутилмоқда.

Мазмуни:

Иқбол-ла шоҳи Фаридун сифот,
Кетди Кобулдан шаҳри Ҳирот.
Зафар сўлда, нусрат ўнгда якбор,
Йўлдоши эрди лутфи парвардигор.

Қабила ва аймоқ-уруғ бошлиқлари осмон ҳашамли мавқабнинг йўлга тушганидан хабар топишгач, Мирзо Жаҳонгирга парво ҳам қилмай, барчалари сочқи ва тортиқлар билан Искандар мисол подшоҳ хузурига ошиқдилар. Мирзо Жаҳонгир ҳам қайтадан давлатхоҳлик занжирини елкасига ташлаб, подшоҳлик мавқабига қўшилди ва олдинги дастур бўйича турли-гуман ғамхўрлик ва ҳар хил лутфлар билан сарафроз бўлди. Хуросон мамлакати ҳудуди осмони эҳсони кўп Бобур подшоҳнинг саманди чанг-ғуборидан мушк таратувчи бўлгач, хоқони мансур Султон Хусайн Мирзо Бойқаронинг вафоти хабари тилларда миш-миш бўлди. Илқомли кўнгилдан «ул мағфират аломатли Хусравнинг ўғиллари ўртасида ихтилоф юзи рўй кўрсатиши эҳтимоли йўқ эмас ва шунинг орқасида уларга тааллуқли мамлакатлардан айримлари салтанат ошиён даргоҳ мулозимлари кўлига ўтиши ҳам мумкин» қабилидаги ўйлар ўтди. Шунга биноан зафар гавдали байроқ олдинги дастурга кўра ўша томон сари манзил ва бекатларни босиб ўтишга тушди ва Хобирон шаҳрига етишгач, шоҳзодалар ва олийшон амирларнинг Мурғоб дарёси қирғоғида тўпланганлари маълум бўлди. Ул яхши ўй-фикрли подшоҳнинг ойдин кўнглига Бадиуззамон Мирзо ва унинг иниларига ёрдам ва мадад бериш ва улар билан биргаликда Шай-

бонийхон ҳамда бошқа душманларга қарши курашиш нияти келди. Ниҳоят шу қарор бўйича оти жиловини Марвруд тарафга бурди ва бу қувонч асарли хабарни етказиш учун Мурғобга қамар шитобли элчи юборди. Бадиуззамон Мирзо ва укалари бу хушхабарни эшитгач, зафар ва иқбол юлдузининг орзу ва умид уфқидан балқиб чиқишига умид боғлаб, сочқи ва тортиқ шартларини бажаришга шошилдилар.

Нази:

Биёки рояти мансури подшоҳ расид,
Навиди фазлу каромат ба меҳру моҳ расид.
Жамоли бахт зи руйи зафар ниқоб андохт,
Камоли адл ба фарёди додхоҳ расид.

Мазмуни:

Келким, подшоҳнинг зафарли туғи етди,
Фазлу каромат суюнчиси ой, куёшга етди.
Бахт жамоли зафар юзидан ниқоб итқитди,
Адолат камоли дод истаганлар фарёдига етди.

Бадиуззамон Мирзонинг барча бажариши шарт фармонига биноан амир Муҳаммад Бурундук барлос ва амир Зуннун мақтов хислатли Бобур подшоҳнинг зафарга ёр мавкаби истиқболига ошиқдилар ва Дармом манзилида осмон хашаматли даргоҳ мулозаматига етишиб, турлича марҳамат ва шафқат лутфига эришдилар. Аҳду паймон қоидалари адо этилгач, ул олий мақомли подшоҳ масофаларни босиб ўтиш тезлигини оширди ва Султон Бадиуззамон Мирзо ул ҳазрат келиши яқинлашганидан огоҳлик топиб, укалари билан бирга қўтиб олиш расмини адо этиш учун Марвочдан

кўзғалиб, Гулбоғбон манзилида Хуросон султонларининг жон димоғи ул халифалик боғининг гул шохали шамшодининг мулоқоти тароватидан муаттар бўлди. Ҳар икки томондан таъзим ва улуғлаш маросими амалга ошди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Абулмуҳсин Мирзо ҳамда жаннатмакон хоқоннинг бошқа мажид ўғиллари Бобур Мирзонинг бахтга кон қадами ташрифини азим бир баракат билдилар ва меҳмондорлик ва хизматкорлик қоидаларида тўла саъй-ҳаракат кўрсатдилар. Иттифоқ ва бирдамлик қоидалари садоқат ёрдами билан қай миқдорда амалга ошиши лозим бўлса, кучлари борича шунча равишда адо этдилар ва дину давлат ишлари ҳамда мулку миллат душманлари хавфини аритиш борасидаги машваратга тиришдилар. Мақтов хислатли Бобур Мирзонинг қадами шарофатидан Хуросон султонлари ўрдусида қўшинларнинг шундай азим бир йиғини бўлдики, уни ёзиш бармоқлар кимирлаши билан амалга ошмайди ва баёнини икки тилли қалам ҳаракати билан битиб бўлмайди. Агар ул соҳиби тамкин султонлар ўша йиғилган шижоат қоидали қўшин билан кўзланган юришни амалга оширсалар эди, Хуросон вилояти ҳеч бир гапсиз ўзбеклар ҳамласидан даҳлсиз ва омон қоларди. Аммо қудратли мулклар молики тақдири бошқача тарзда эканки, шунчалик олий мартабали сардорлар йиғилишидан ва бу қадар кўп амирлар ва қўшин тўпланишидан ҳеч бир фойда чикмади.

Назм:

Чу давлат атоеист аз кирдигор,
Наояд зи бисёри хайл кор.

Ба тадбир давлат наояд ба даст,
Зи тақдир дон дар жаҳон ҳар чи ҳаст.
Худо дар азал ҳар чи тақдир кард,
Ба тадбир натавонаш тағйир кард.

Мазмуни:

Давлат парвардигорнинг агоси эрур,
Қўшин қўплигидан иш чиқавермас.
Тадбир билан келмас қўлга давлат,
Тақдирдан бил не бўлса жаҳонда.
Худо азалда ҳар нени тақдир этса,
Тадбир-ла ўзгартиб бўлмас уни ҳеч.

БАЛҲНИНГ МУҲАММАД ШАЙБОНИЙҲОН ТАСАРРУФИГА КИРГАНИ ЗИКРИ ВА ХУРОСОН СУЛТОНЛАРИ-Ю ҲОКИМЛАРИНИНГ ОРҚАГА ҚАЙТИБ КЕТГАНИ БАЁНИ

Айтилган дoston ва ёзилган ҳикоялар мазмунидан маълум бўлишича, Муҳаммад Муҳсин Мирзо Шайбонийхон исёнини бостиришда, Аллоҳ тақдирининг тавфик учун қўллови йўқлигидан, ака-укалари билан келишув йўлини тутмади ва ўз давлати қароргоҳи, яъни муқаддас Разавия *алайҳиссалом* Машҳадида сокин тураркан, амирлар ва давлат устунларидан ҳеч бир кишини ёрдам учун жўнатмади. Шу жиҳатдан Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Қўрагон юришига катта путур етди ва яна бир бор маслаҳатга киришиб, уруш ўрмонининг шери ва жанг денгизининг аждаари бўлмиш амир Шужоиддин Зуннун «ҳозирги кунда амир Темур Қўрагон улуси бир ерга тўплангандек

йиғин кайта яна муяссар бўлиши қийин, бундай фурсатни ганимат билиб, бақувват дил ва яхши умид билан ҳарбу саваш майдони, тўкнаш ва зарб маъракасига кириш лозим ва мулклар бахш этувчи малик иноятидан фатҳу зафар тиламоқ керак, токим, истак чехраси ғайб пардаси оргидан кўриниш берса» дея ўтирганлар арзига етказди. Шунда амир Муҳаммад Бурундук барлос «Балх томонга отланганимиз заҳоти шу вақтгача Хуросон мамлакатларини қўлга киритиш пайида юрган Кепак Мирзо ака-укалари иттифоқига қўшилмай, Ҳирот шаҳри устига қўшин тортиши аниқ ва табиийки шаҳар халқи амир Муҳаммад Валибек ҳукумати тарафдорлари амир Шайх Али Тағой ва амир Юсуф Али кўкалтошдан бу шаҳарни ҳимоя қилишда ожиз келиб, шунга кўра Муҳаммад Муҳсин Мирзо Хуросон пойтахти Ҳиротни ўз тасарруфига киритади. Бундай ҳол рўй берса, ёнимиздаги амирлар ва лашкар аҳлининг болачақаси ва мол-мулки Ҳиротда қолган кўпчилик қисми биздан юз ўгириб, Ҳиротга кетадилар. Энг яхшиси ва маъқули шуки, бу қишда ичимиздаги душманни йўқ қилайлик-да, дала-даштда от ва мол-ҳол ўтлари кўп бўлган баҳор фаслининг бошида хотиржам кўнгул билан ўзбек қўшинига қарши урушиш учун душман олдига отланайлик» деди.

Шу гап-сўзлар айтилиб ва баҳсу мунозаралар бўлиб турган аснода «Амир Султон Қулунжок ва лашкар аҳли шаҳарни мустаҳкамлаш ва сақлашга кучлари йўқлигидан тушқунликка тушиб, Муҳаммад Шайбонийхондан омонлик тиладилар, хон эса уларни дилга ёқар ваъдалар билан алдагач, Амир Султон куббатил ислом Балх дарвозаларини очиб берди ва хоннинг

осмон мартабали мавкабига кўшилди. Азамат ўзбек кўшини эса ғорат ва талон-торож супургиси билан бирпасда фохира Балх шаҳрини шип-шийдон қилиб тозалашди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг қулоғига Хуросоннинг кўпчилик ҳоким ва кўшин бошлиқлари Мурғоб дарёси бўйида йиғилиб, урушмоқчи бўлиб ўтиришибди, деган хабар етгач, тезлик қаноти билан қайтиш байроғини кўтарди» мазмунидаги гаплар етиб келди. Бу хабар Хуросон султонлари ўрдусида тарқалгач ва ҳақиқатдан ҳам бу киш айёмида Амударёдан кечиб ўтиб, Муҳаммад Шайбонийхон билан урушиш инсон чидам-бардошидан ташқари иш бўлгани учун амир Муҳаммад Бурундукнинг фикри маъқул кўрилиб, мазкур йилнинг ражаб ойи¹¹²да тарқалиб кетиш тоши хуросонликлар шишахонаси сари отилди. Захир ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ йўналиш байроғини Кобул томон қилпирадди, Ибн Хусайн Мирзо Қойин тарафга кетди, Абулмуҳсин Мирзо Марв сари йўлга тушди. Амир Зуннун ва амир Султон Али арғуннинг ўғиллари Гармсир шаҳарлари томон юзландилар. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Мирзо салтанат ва давлат пойтахти Ҳиротга кетдилар ва ўша бир неча кун Муҳаммад Мухсин Мирзо ишини ҳал этиш маслаҳати бўйича Абулмансур Музаффар Хусайн Кўрагон Кавсавия қишлоғига ташриф буюриб, ул маконда қишлов учун тўхтади. Амир Муҳаммад Бурундук барлос ва зафар иктибосли амирлардан яна бир нечтаси бу Мирзо хизматига бел боғладилар. Султон Бадиуззамон Мирзо эса

¹¹² 912 йил ражаби кўзда тутилмоқда. Бу сана мелодда 1506 йил ноябрь – декабрига тўғри келади.

амир Зуннун ва бошқа амиру нўёнлар билан бирга бу киш доруссалтана Ҳиротда сокин туриб, муборак рамазон ойи¹¹³да рўза тутиш ва фарзу нафл намозларини адо этишга машғул бўлди. Рўза ҳайитига яқин ҳазрат хоқони мансурнинг пок руҳини ёд этиш учун катта ош тортишга фармон берди. Шаввол¹¹⁴нинг қувонч фолли ҳилол ойи ўз юзидаги пардани олиб ташлагач, ул буюклик авжининг юлдузи Ийдгоҳга ташриф буюриб, ниёз юзасидан ҳайит намозини адо этди ва қайтиш чоғи султонликнинг шарқий мадрасасини кутлуғ тушиш бахтидан осмон фазосининг ғайирлиги келадиган жойга айлантирди. Доруссалтана Ҳиротнинг саййид, уламо, қозисидан тортиб барча каттакон ва шариф кишилари аъло ҳазрат уюштирган йиғинда қатнашиб, дастурхон ёйгувчи хонсолор, яъни дастурхон бошлиқлари ҳаддан ташқари лазиз таомлар ва анвои ҳалволардан инсон тасаввурига сиққанидан ҳам кўпроқ тарзда муҳайё қилдилар ҳамда халкнинг турли табақаларини фойдага кон ул дастурхондан баҳраманд қилиб, кўп ҳазз-ҳузур бағишладилар. Гардун ҳашаматли Султон Бадиуззамон таом ва зуллил җалол Аллоҳнинг каломи хатмидан сўнг тез хиромли абраш отга миниб, Жаҳоноро боғига ташриф буюрди ва айшу нишот палосини ёйиш, қувонч ва шоду хуррамлик асбобини тузишга машғул бўлди.

Байт:

Ҳар вақт хуш ки даст деҳад, муғтанам шумор,
Касро вуқуф нест ки поёни кор чист.

¹¹³ 912 йил рамазон ойи кўзда тutilмоқда (1507 йил 26 январь – 24 февраль).

¹¹⁴ 912 йил шавволи боши (1507 йил 25 февраль) кўзда тutilган.

Мазмуни:

Шодлик чоғи келса, ғанимат бил,
Иш охирина ҳеч ким билмас, бил.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗОНИНГ ЯЙЛОҚИ
МАРАЛГА КЕТГАНИ ЗИКРИ ҲАМДА ҚУДРАТЛИ
АЛЛОҲ ТАҚДИРИГА БИНОАН МУҲАММАД
ШАЙБОНИЙХОННИНГ ДАВЛАГИ БАЙРОҒИ
ЮҚОРИ КЎТАРИЛГАНИ БАЁНИДАГИ ГАПЛАР**

Киш фаслининг истило даври поёну ниҳоясига ет-
гач ва замоннинг турфакор султони райҳонлару гул-
чечакларнинг баҳор осорли кўшинини дала-дашт
бўстонлари устига тортгач, қаҳратон совуқ ва аёз
сипоҳи Фарвардин¹¹⁵ лашкари ҳужумидан енгилиб ва
шарқ насабли хоқон Баҳром офтобхонасини эгаллаб,
гердаиш байроғини еттинчи осмондан ўтказгач,

Назм:

Султони жаҳоннаварди айём,
Зад хийма ба тахтгоҳи Баҳром.
Афрохт алам зи лола дар дашт,
Олам зи сипоҳи сабза пур гашт.

Мазмуни:

Айёмнинг жаҳон кезувчи султони,
Чодир тикди Баҳром тахтгоҳига.

¹¹⁵ Фарвардин – қадимги эронликлар тақвимиининг олам яратилиши (парвард) жараёнининг баҳор фаслида амалга ошганига ишора қилинувчи биринчи ой номи. Ҳозирги хижрий шамсий тақвимида акс этган бу ойи боши мелодда 21 мартга тўғри келади.

Лоладан байрок кўтарди дашт аро,
Олам яшиллик сипоҳидан тўлди.

Султон Бадиуззамон Мирзо амир Шужоиддин Зуннун аргун ва амир Низомиддин Шайхали тағойни Ҳиротда қолдириб, олий туғларни Бодғис яйлоқи томон кўтарди ва бир неча кун жаннат аломатли ўтлоқзор бўлмиш Марал манзилида истиқомат кўчини ёйди. Ўша вақтда Музаффар Ҳусайн Мирзо улуғвор акаси билан учрашиш иштиёқини туйиб, кишлов юртидан ҳаракатланди ва 912 йилнинг зулҳижжа ойи охирлари¹¹⁶да мазкур манзилда икки бахтли юлдузнинг яқинлашиб, бир ерга келиши рўй берди. Ака-укалар кўзларини бир-бирова дийдори билан равшан қилдилар ва душманни йўқотиш борасида машварат йўлини тугтиб, ўтган-кетган ва келажак ҳақидаги сўзларни ўртага солдилар. Ўша баҳорда Муҳаммадхон Шайбоний мулк олиш касдида Амуя дарёсидан кечиб ўтади, деган тасаввур бўйича сўзга чечан элчиларни шохзодалар ва олийшонли амирлар олдига юбориб, уларнинг бир ерга йиғилишига фармон бердилар. Шу жумладан Шужобекни чакириб келиш учун заррадан ҳам камтар каминан Қандаҳор сафарига тайин қилдилар ва ушбу ҳарфлар битгувчиси пайшанба куни мазкур ойнинг охирига санаси¹¹⁷да кетишга руҳсат олиб, йўл анжомини тайёрлаб, мақсад сари юриш учун аввал Марал манзилдан Ҳиротга ошиқди. Шу аснода ифбат ва ҳашамат кутисининг гавҳари Султон Бадиуззамон Мирзонинг кизи Чучукбегим доруссалтана Ҳиротда офатларга тўла

¹¹⁶ 912 йил зулҳижжа ойи охирлари – 1507 йил 1 – 10 май.

¹¹⁷ 912 йил 30 зулҳижжа – 1507 йил 2 май.

жаҳондан охират сафари кўчини йиғиштирди. Амир Зуннун ва амир Шайх Али улуғ султонлар қондаси бўйича ул Маҳд улёни ювиб ва кафанлаш ишига бош бўлиб, пок жасадини шарифа Бадиа мадрасасида дафн қилдилар ва баракатли руҳини ёд этиш учун факиру мискинларга таом бериш, Худои субҳона ва таоло каломини хағм қилишга машғул бўлдилар. 913 йилнинг муҳаррам ойи¹¹⁸ ҳилоли давлат ва ҳашамат машриқидан порлаб, осмоннинг зангори денгизи сари кечиб ўтгач, Муҳаммадхон Шайбонийнинг Карки кечувидан ўтгани ва Хуросон тарафга йўналгани хабари тарқалди. Султон Бадиуззамон Мирзо амир Шужоиддин Зуннун ва амир Низомиддин Шайх Али тағойни қутлуғ ўрдуга чорлади ва улар мазкур ойнанинг тўртинчиси¹¹⁹да душанба куни Ҳирот шаҳридан халойик паноҳ даргоҳга ошиқдилар. Эртаси куни мулозамат шарафига мушарраф бўлиб, бошқа улуғ амирлар билан бирга машварат палосини ёйдилар ва тақдир ўқини тадбир қалқони ва воқеалар сабабчиси буюк эгамнинг қазову қадари селобини хас ва хашак ўюми билан қайтара олишни кўнглига тугдилар. Ҳайхот, хайхот. **Мисра:** Воқеи тири қазо набувад сепар – Қазо ўқига тўсик бўлгувчи қалқон йўк; Мулкларнинг мутлак молики иродаси Хуросон вилояти Муҳаммад Шайбонийхон тасарруфи доирасига кириши ва хоқони мансур ўғиллари давлати охирига етишини тақозо қилган экан, туганмас қўшин йиғилиши ва соҳибӣ ақл амирларнинг тадбири билан бирор иш ўнганмади. Айни ўша пайтда Мовароуннаҳрнинг Баҳром қаҳрли сипоҳи тепадан пастга юзланувчи сел

¹¹⁸ 913 йил муҳаррам – 1507 йил 13 май.

¹¹⁹ 913 йил 4 муҳаррам – 1507 йил 17 май.

каби Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Хуросонни бало туфони босди.

Назм:

Чу тақдири илаҳий буд зи инсон,
Ки гардад ва мунтақил мулки Хуросон.
Наёмад кор аз мардони сафдар,
На аз тадбири доноёни кишвар.
Шанидам ин суҳан аз кудаку пир,
Ки тақдири илаҳийро че тадбир.

Мазмуни:

Илоҳий тақдир экан бу янглиғ,
Қўлдан-қўлга ўтди Хуросон мулки.
Саф ёрувчи мардлар қўлидан иш келмади,
Юрт донолари тадбиридан ҳам фойда чикмади.
Эшитдим бу сўзни бола-ю қари чолдан, дер:
Илоҳий тақдирга ахир борми чора-ю тадбир.

Бу воқеа тавсифи шундай эди: Муҳаммадхон Шайбоний 912 йилнинг зулҳижжа ойи ўрталари¹²⁰ида до-рулмулк Самарқанддан мулк олишлик эгарига ўтирди ва Карки кечувидан ўтиб, Андхуд худудига ошиқди. Ўша пайтлари Султон Бадиуззамон Мирзо томонидан Андхудга хо ким этиб қўйилган амир Шохмансур ўзбек хонининг шавкати кўплиги ва давлати қуввати зўрлигидан хабардор бўлгач, иқбол каби хонликнинг салтанат ва истиқлол даргоҳига борди ва бўйсунуш занжирини елкасига отиб, Шайбонийхоннинг илти-

¹²⁰ 912 йил зулҳижжа ойи ўрталари – 1507 йил апрели.

фот назарига манзур бўлди. Сўнг жаҳон олувчи хон шошилинч қаноги билан Андхуддан Мурғоб дарёси бўйига илғор солди. Марвчокқа етишгач, ул қасаба кўрғонининг кутволи итоат ва фармонга бўйсунишда Шохмансурга эргашди. Ўшангача Бадиуззамон Мирзо ва Абулмансур Музаффар Хусайн Кўрагонга хоннинг мансур мавкаби Амуя дарёсидан ўтгани хабари хали маълум бўлмай, Муҳаммадхон Шайбоний Бодғис атрофига етишгачгина изтироб сели тошқини Хуросон султонлари ва амирларининг сабот биноларини бузиб, ҳайрат ва ўй-фикр денгизига ғарқ қилди. Яна бир марта маслахат йўлини тутиб, амир Зуннун ўзининг туғма шижоатига кўра душман билан даладашда урушиш лозимлиги фикрини илгари сурди, амир Муҳаммад Бурундук эса Хирот шаҳридан туриб мудофаа урушига ўтишни маслахат берди. Аммо кўнгиллар хали бу икки маслахатдан бирини қабул қилишга улгурмай туриб, эртасига, яъни 913 йил муҳаррам ойининг еттинчиси¹²¹да пайшанба куни тонг маҳали Муҳаммадхон Шайбонийнинг осмоний ходисалардан ҳам кўп кўшин билан бирга Хирот қалъасига яқин келгани аломати кўринди. Ул музаффар туғли кўшиннинг саркардаси Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўғли Темур султон ва Убайдуллоҳ бин Маҳмуд Султон бош бўлмиш манкилой қисми бурунғор ва жувонғор билан саф тортган кўйи жанг майдонига келиб кирди. Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Мирзо ҳам кўшинни тайёр ҳолатга келтириб, одам зоти Муҳит денгизини намнок

¹²¹ 913 йил 7 муҳаррам – 1507 йил 19 май.

тупрок кўли билан кўммоқчи бўлгандек ва бало селини хас-хашақ мушти билан юришдан тўхтатмоқчи экани каби уруш ва жанг мақомини эгалладилар.

Байт:

Дар гарди сипоҳ шўълаи тег,
Бинмауд ба сони барқ дар меғ.

Мазмуни:

Кўшин чангидан қиличлар шўъласи,
Кўринарди қора булут аро чакнаган яшиндек

Ўқ бургути ёшу кексанинг ҳаётини ямламоқ учун
огзини очди, найза аждаҳолари кичик ва катта гуруҳига
зарба бериш илинжида тилини чўзди.

Назм:

Дар он майдон синони оташангез,
Зи баҳри таъни гурдон шуд забонтез.
Уқоби тир омад сурх минқор,
Аз хуни пурдилон рўзи пайкор.

Мазмуни:

Ул майдонда ўт пуркар найзалар,
Ботирларга урай деб тил қайрар.
Ўқ бургути қизил тумшукли бўлди,
Мардлар конидан жанг куни.

Хуросон амирлари ва лашкарбошилари жумласидан амир Шужоиддин Зуннун арғунва амир Низомиддин Шайхали тағой уруш ва чопиш ўрмонининг шерларидан бир гуруҳи билан ўша куни жанг майдо-

нида қиёмат кунини кўптириб, наҳанг юришди шамшир зарби ва ўлим аломатли ўқ захмидан паҳлавонлик йўлининг йўловчиларидан бир тўдаси ҳаёти қайиғини фано ғарқобига чўктирдилар. Аммо ўзбекларнинг ғалаба изловчи аскарлари сон жихатидан хуросонликлардан кўп бўлгани, шунингдек, мавжли денгиз каби орқадан фавж-фавж, тўп-тўп ёрдамга келиб тургани сабабли шоҳзодалар кўшини етарлича қаршилиқ кўрсатишдан ожиз бўлиб, йўналиш жиловини қочиш водийси сари бурдилар ва ҳар тойифа тарқоқ ҳолда не қиларин билмай Хуросон шаҳар ва туманлари ён-теъарагидан бири тарафга ошиқдилар.

Аммо ҳолу кол тили ҳамиша ушбу **байт** мазмунига: Набинад зи ман душмани бадгумон, Ба жўз руйи шамширу пушти камон – Ёмон ниятли душман мендан кўрмас, Қилич юзи-ю, камон орқасидан ўзгани; мос бўлган амир Зуннун қутурган шер каби гоҳ маймана қисмига, гоҳ эса майсара қисмига ташланар, қилич ва ханжар захмидан майдон тупроғини довьораклар қони билан қип-қизил қилиб, ўта жасурлик намунасини кўрсатарди. Ниҳоят ўзбеклар ён-атрофдан кириб, жанг майдони шахсуворини отдан қулатдилар ва хон олди-га олиб бормоқчи бўлиб, қўл ва бўйнини боғламоқчи бўлдилар. Бироқ амир Зуннун ожизлик сари бўйин эгмади ва шаҳид бўлгунига қадар қўлдан келгунча қаттиқ олишди.

Амир Шайх Али тағой эса уруша-уруша ёнидаги хуросонлик бир нечта тобе кишилари билан бирга тақдир сарпанжасига асир тушди.

Ўзбекларнинг казову қадардек қудратли кўшини қочган хуросонликларни то Тўсқуз работ худудигача

қувлаб бориб, баён бармоги санок доирасига кири-
тишдан ожизлик қиладиган, икки тилли қалам эса
сон-саноғидан озгинасини ҳам ёзишга кодир бўлмаган
даражадаги ўлжани қўлга киритдилар. **Мисра:** Ожиз
аст аз шарҳи он иншои калам – Ожиздир шарҳидан
каламинг иншоси; «Ишлар ҳақиқатини билгувчи
ёлғиз Аллоҳдир.»

ХУРОСОН ҲОКИМЛАРИ ВА АСКАРЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИБ КЕТГАНИ ҲАМДА МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОННИНГ ГАЛАБА НИШОНЛИ БАЙРОҚЛАРИ КАҲДИСТОН САЙҲОНЛИГИГА ЕТИШГАНИ БАЁНИ БОРАСИДАГИ ГАПЛАР

Буюк ва кудратли Ҳақ улуғлиги инояти билан Амир
Алишер работи ва Марал манзили орасидан фатҳу за-
фар шабадаси Муҳаммад Шайбонийхон байроғи сари
эсгач, Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн
Кўрагон ўзларининг кўплаб амир ва лашкар аҳли билан
бирга «бу кочиш сизларга фойда бермас¹²²» каримаси та-
лабига амал қилиб, ҳар ким бир тарафга қочиб кетиш-
ди. Саййид Абдуллоҳ Мирзо амирлардан бир тўдаси
билан бирга муқаддас Машҳадга бориб, Кепак Мир-
зога кўшилди. Абдулбокий Мирзо ва амир Муҳаммад
Бурундук барлос Сабзавор ҳудудида Ибн Ҳусайн Мир-
зога кўшилдилар. Султон Бадиуззамон Мирзо эса до-
руссалтана Ҳирот четига ошиқиб, ўша окшом Боғи
Навда манзил тутди ва бир лаҳзагина мудраб, **мис-
ра:** Саҳар чун хусрави ховар алам бар куҳсорон зад –
Саҳарда шарқ хусрави тоғлик устига байроқ тиккач;

¹²² Қуръони карим, Азҳоб (33) сураси, 16-оятдан.

Кандаҳор ва Заминдовар худудига йўналди. Музаффар Хусайн Мирзо тун қаърида Ҳиротга кириб, шаҳар боги сари юрди ва шайхулислом мавлоно Сайфиддин Аҳмад ат-Тафтазоний ва амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн амир Жалололдин Юсуф ар-Розий ва кози Ихтиёриддин Ҳасанни чакириб, Ҳиротни мудофаа қилиш борасида улардан ёрдам сўради. Улар эса «шаҳарни сақлашга лашкар билан эришилади, ёлғиз бизнинг уринишимиздан фойда чикмайди» дея жавоб бердилар. Музаффар Хусайн Мирзо «бу шаҳарга менинг ёнимдаги уч нафар навқардан бошқа бирон-бир аскар келиб қирмади» деди. Улуғлар «ундай бўлса, қандай қилиб ўзбек кўшинига қарши урушиб бўлади?» дейишди. Шунга кўра олий шонли шохзода юз минг дарду алам ичида мулку молу онаси билан видолашган кўйи тонг отгач, хос кишилари ва мулозимларидан бир нечтаси билан бирга Ферузобод дарвозасидан ташқарига отилиб чиқди ва Туршиз йўлидан йўналиш юзини Астробод томонга қаратди.

Эртасига 913 йил муҳаррам ойининг саккизинчиси¹²³ да жума кунини тонг маҳали саййидлар, қозилар ва Ҳиротнинг улуғ ва аъёнлари Шайхулислом мадрасасида йиғилиб, юз берган воқеа борасида машварат қуръасини ўртага ташладилар. Катта-ю кичикнинг кўнгли Муҳаммад Шайбонийхонга итоат этиш ва бўйсунуш тариқаси сулуқига қарор топиб, ушбу сатрлар муаллифига бу қарорни ёритувчи бир хатни қаламга олишни буюрдилар, сўнг ул мактубни шаҳар мухтасиб мавлоно Усмоннинг уқасининг ўғли орқали ўзбеклар олдига юбордилар. Мавлонозода йўлга ту-

¹²³ 913 йил 8 муҳаррам – 1507 йил 20 май.

шиб, Хиёбон кўчаси бошида талончиларга йўлиқди ва туновчилар барча нарсасидан айиргач, пиёда ва кип-яланғоч ҳолда Тўккуз работ яқинида Муҳаммад Темур Султон олдига етиб, бўлиб ўтган воқеаларни айтиб берди. Муҳаммад Темур Султон уни отаси Шайбонийхон олдига жўнатди. Муҳаммад Шайбонийхон эса ҳиротликлар хати мазмунидан огоҳ бўлгач, ўша кун сўнггида Кахдистон текислигини иқбол давлатининг чодирини устунлари тикланган жойга айлантирди ва кўнглини Хуросон мамлақати салтанатини олиш ишларидан тинчитиб, улуғлик ва мақсади ҳосиллик байроғини кўтарди.

ҲИРОТ УЛУҒЛАРИ ВА ШАРИФ КИШИЛАРИНИНГ ҲАЙРАТ ВА ПАРИШОНЛИҚДА ҚОЛГАНДАН СЎНГ МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙ ҲУЗУРИГА ЕТИШҒАНИ ЗИКРИ

Ҳиротнинг барча аҳолиси Муҳаммадхон Шайбоний қаҳру ғазабидан кўркиб, шаҳар дарвозаларини қувонч ва шодлик сингари ўз юзлари сари беркитиб, чексиз ғам ва андуҳ гирдобидида ўтирган ҳамда ўзбекнинг қиёмат аломатли лашкари эса ул фоҳира шаҳар ташқарисидаги маҳаллаларда қудрат туғини хилпиратган ва ғорату торожга берилиб кетганлари ўша жума кунинда ғоятда қизиқ бир воқеа-ҳодиса рўй бериб, Мовароуннаҳр кўшинидан бир бўлагининг қатлга етиши юзага чиқди. Бу ҳодисанинг тафсили шуким, хожа Муизиддин Ҳусайн Шабонқора ва хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ҳамда жаннатмакон хокон хонадони мулозимларидан Маралдаги уруш

майдонидан қочиб кутулган кўйи келиб, кечаси Хирот шаҳри ташқарисидаги боғларда ухлаб ётган бир гуруҳ кишилар ўша куннинг чоштгоҳида қочиб кетишни хаёл қилиб, ўзларининг халос бўлиши борасида бир ҳийла ўйлаб топадилар. Шу режа асосида курол-аслаҳа таққан ва темир совут кийган ҳолда елдек учар отларга минган кўйи «ҳо-ҳой, давлат Кепак Мирзо давлати» дея бақириб-чақирришар ва кимга дуч келишса «ҳозиргина Муҳаммад Муҳсин Мирзо катта қўшин билан етиб келди ва урушиш ниятида ўзбеклар подшоҳи томон кетди» дейишарди. Хиротнинг бу хабарни эшитган ринд ва чапани кишилари шу заҳоти камондан отилиб чиқувчи ўқ сингари шаҳар дарвозаларидан ташқари сари ёпирилдилар ва шаҳар қалъаси четидаги маҳаллаларда ўлжа излаш билан машғул ўзбек аскарларидан уч юзгача кишини чопиб ўлдирдилар. Бирок, кўп ўтмай, Кепак Мирзо келгани ҳақидаги хабарнинг ғирт ёлғонлиги маълум бўлиб, ўзбек аскарларининг ўлдирилгани жихатидан катта-ю кичик хиротликлар юрагига ҳадик ва кўрқув тушган кўйи халойиқ ҳайрат денгизига чўмиб, ғам ва андуҳ қарвони ёш ва қари қалби майдонига ўз оғир юкларини туширди. Саййид, қози, уламо, хуллас, шаҳарнинг барча фуқаро ва бутун аҳолиси ўша кечани қаттиқ алам ва мунг ичида ўтказиб, қайрат ва фикр қаърида саргардон кезган кўйи ҳар дам ўзлари нажоти борасида ўйлаб чиқдилар. Эртасига шанба куни тонгида ул жаҳонгирлик йўли солиқининг ўрдусидан мавлоно Биноийнинг укаси Хиротга келиб, хоннинг салтанат ошиён даргоҳи муншийлари шайхулислом ва қози Ихтиёриддин Ҳасан номига ёзилган нишонини келтирди. Бу хатнинг мазму-

ни қуйидагича эди: – Нусрат аломатли байрок Бодғис ҳудудига етишгач, Бадиуззамон Мирзо юрт олувчи сипоҳ савлатидан ҳайиккан қўйи қочиб кетди, амир Зуннун *арғун* ўлдирилиб, Шайх Али *тағой* тақдир қўлига асир тушди. Биз эсақ Каҳдистон сайҳонлигида давлатнинг олий чодирини тикиб, ҳиммати баландлик туйғусини Хуросон ўлкасининг барча аҳолиси осойишталигини тиклашга қаратганмиз. Шунинг учун ушбу нишон етгач, дадилланиб ва кўнгилларни тинчитиб, олампаҳо дарғоҳга келишингиз лозим. Аслзода ва улуғлардан қай бирини маъқул кўрсалар, ўзлари билан бирга олиб келсинлар.

Ҳирот улуғлари фармон мазмунидан воқиф бўлгач, нишонни келтирган қосидни инъом ва эҳсонлар билан хурсанд ва шод этиб, ўша заҳоти шайхулислом ва кишилар аълосининг мажид авлоди бошлиғи амир Камолиддин Атоуллоҳ ал-Хусайний ва амир Абдулқодир, амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф, саййид Садриддин Юнус, қози Ихтиёриддин Ҳасан, қози Садриддин Абдулҳай соҳиби айёр Каҳдистон ўлангига йўналдилар. Ғалаба аломатли лашкаргоҳга яқинлашгач, Муҳаммадхон Шайбонийнинг даргоҳида садрлик мансабида турган, балки чексиз ихтиёрга эга бўлган мавлоно Низомиддин Абдураҳим Туркистоний ва девоннинг ашроф ишига мушарраф бўлган хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий таъзими вожиб ул зотларни кутиб олдилар ва чодирлардан бирига тушуриб, подшоҳни бундан огоҳ этдилар. Муҳаммадхон Шайбоний «олдин ҳиротликлардан ундирилажак моли омоний – омонлик моли ва соврину тортиқлар миқдорини келишиб олиб, сўнг улуғлар ва шариф кишиларни

аъло ашраф йиғинга киритинглар» дея буйрук берди. Мавлоно Абдурахим Туркистоний ва Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий бу борада келганлар билан анча баҳсу мунозара қилгач, тарафлар куйидаги қарорга келишди: шаҳарнинг барча оддий фуқароси ва майда ҳунармандлари ўша вақтларда ҳар тангачаси олти кепаккий ўрнида юриб турган бир мисқоллик тангачадан юз минг тангача миқдоридаги маблағни ўлпон ўрнида тўлашади, улуғ мансабдор ва қатта ер эгалари ҳаммаси бўлиб йигирма минг тангачани хонга хос тортик ўрнида тақдим этиб, ўн беш минг тангача вазир мавлоно Абдурахим Туркистоний учун ундирилади.

Шундан сўнг Муҳаммадхон Шайбоний салтанат ва жаҳонбонлик боргоҳини Муҳаммад Темур Султон, Убайдуллоҳ султон, Ҳамза султон, Маҳди Султон сингари иззатли султонлар ва Жон Вафо мирзо каби ҳурматли амирлар иштироки билан безаб, келган улуғлар ва шариф кишиларни шу кўрунишхонага чорлади. Бу жамоадан кўпи ҳадик ва кўркув ичида осмон ўпар чодирга киргач, султонлар ва амирлар улар таъзими учун ўридан кўзгалдилар. Хон ҳамманинг ўтиришига рухсат берди-ю ўша лаҳзадаёқ яна шаҳарга қайтишларига ишора қилди. Жон Вафо мирзо Ҳирот шаҳрининг ҳукумат ва доругалиги мансаби билан сийланиб, ифтихор ва сарафрозлик топган кўйи келган улуғлар билан бирга шаҳарга қараб кетди. Бошқа ишларни битказиш учун мавлоно Абдурахим Туркистоний ҳам ўша томонга отланди. Шаҳарга кирилгач, Жон Вафо мирзо амир Ғиёс фарзандлари уйига тушди, мавлоно Абдурахим эса калъанинг Хуш дарвозаси тепасидаги уйларга қўш ташлади.

УЛУҒ ВАЗИРЛАРНИНГ ФОХИРА ҲИРОТ ШАҲРИГА КИРГАНИ БАЁНИ ВА РҶЙ БЕРГАН ПУЛ УНДИРИШ ВОҚЕАСИ ВА АҲВОЛ КҶИЙИНЧИЛИГИДАН БИР БҶЛАГИНИНГ ЗИКРИ

Сабаблар сабабчисининг раво кўрган тақдирига биноан давлат ва иқбол Муҳаммад Шайбонийхоннинг орзу ва умиди уфкидан порлаб чикқач ва Хуросон шаҳарларининг доимо олий султонлар ўтирадиган пойтахти бўлган ва ҳозир ҳам шундай мақомда турувчи Ҳиротни эгаллагач, ҳикмат яқунли «мулк кишиларсиз, кишилар эса мол-мулксиз бўлмас» каломини ўз назарининг мақсади килиб, барча ҳимматини кўздан яширин мол ва ашёларни топиш ва улуғлар қабул килган ўлпон мажбуриятининг бажарилиши сари қаратди. Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий ва «Хожа хўрд» лақаби билан танилган хожа Абулвафо ундирувчилар ва лашкар аҳлининг бир гуруҳи билан 913 йил муҳаррам ойининг ўн биринчиси¹²⁴да доруссалтана Ҳиротга кирдилар ва барча солиқ молини хатга тушириб, айтилган маблағни ҳам аёвсиз бир йўсинда улуғлар ва аҳолидан талаб килган кўйи бир ҳафта ичида барчасини ундириб олдилар. Раҳматлик ҳокони мансурнинг покиза хотинлари ва мукаррам кизлари ҳамда Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Кўрагоннинг аҳлу аёлига қарашли сиртдаги ашё ва буюм ҳамда бойликларини бутунлай тортиб олиб, ул жамоани қутлуғ ўрдуга жўнатдилар. Улар хон мулоқоти иззати шарафини топгач, жаннатмакон ҳокони мансурнинг сингисининг кизи ва Музаффар Ҳусайн Кўрагоннинг никоҳида бўлган маҳд улё Хонзода хоним бинта Аҳмадхон Шай-

¹²⁴ 913 йил 11 муҳаррам – 1507 йил 23 май.

бонийхоннинг назарига ёкиб қолиб, хон бу гўзал аёлнинг шаръий равишда висолига етмоқ чорасини ахтара бошлади. Шунда хоним «Музаффар Ҳусайн Мирзо бундан икки йил олдин мени талоқ қилган эди» деган иддаони аён қилди. Диёнат аҳлидан бир тўдаси хонимнинг муддаоси асосида гувоҳлик беришди ва шу тариқа у ойдин шариат қондаси бўйича хон аёллари каторидан жой олди. Музаффар Ҳусайн Мирзонинг кизи бўлмиш ва мазкур улё хонимдан туғилган Меҳрангиз бегимни Убайдуллоҳ Султон ўз никоҳига киритди. Муҳаммадхон Шайбоний ҳаё пардасининг қолган бошқа ҳижланишинларини қайтариб яна шаҳарга юборди ва уларнинг яшириб қўйган пуллари ва қимматбаҳо буюмларини тортиб олиш учун ундирувчилар тайинлади. Натижада обдор лаълу жавоҳир ва шохвор дурлару румоний ёкут ва бадахшоний лаъллар ҳамда бошқа ялттироқ гавҳару тиллову олтин буюмлар ундириб олиндики, уларнинг ўндан бири ҳам ҳеч бир подшоҳ ҳаёл казинасига сиғмайди. Шунингдек ул олий шаънли хонадон давлати устунлари ва амирлар молидан ҳам нақд пул ва қўп нафис газмоллар қўлга кирди. Ўзбекнинг қиёмат аломатли қўшини Хуросон бойлари ва мутаваллий-бошликларидан ҳар бирини бир баҳона билан ушлаб, азоб ва қийноққа солдилар ва қўлларидан келганча улардан нарса ундирдилар. «Аниқки, подшоҳлар қачон бирон кишлокқа (бостириб) кирсалар, уни вайрон этурлар, аҳолисининг обрў-эътиборлиларини эса хор-зор қилурлар. Уларнинг қилмиш-одатлари шудир»¹²⁵ ояти мазмуни жуда етук

¹²⁵ Куръони карим, Намл (27) сураси, 34-оят.

кўринишда юзага чиқди ва мансаб ва мартаба аҳлидан кўпчилиги ҳақорат ва хору зорлик оёғи остида эзилиб, катта-ю кичикнинг нола ва додлари сайёр фалак авжидан ҳам ошди. Ор-номус ҳарамининг нозанинлари раҳм-шафқатсиз ўзбеклар кўлига тутқун тушиб, азоб ва уқубат аро қолдилар ва ифбат хижласининг Зухра манглайларини Баҳром савлат мўғуллар отлари орқасидан ҳар тарафга судраган кўйи ул гўзаллар кўчаву бозорларда саргардон бўлиб, бир нафас тинмасдилар.

Назм:

Алам зад оташи зулм андар он бум,
Жаҳон торик шуд аз охи мазлум.
Бар омад нолаву шиван зи мардум,
Набуд он қавмро аслан тараҳхум.

Мазмуни:

Байроқ тикди зулм оташи ул диёрда,
Жаҳон коронғу бўлди мазлум охидан.
Халқдан чиқди нолаву оху фарёд саси,
Йўк эрди ул қавмга сира раҳму шафқат.

Ниҳоят хожа Камолиддин Маҳмуд [Соғаржий]нинг ҳаракати билан бу шиддат олови таскин топиб, тинчлик ва омонлик нурлари инсон тойифасининг турмуши юзи сари таралди. Ва 913 йил муҳаррам ойининг ўн бешини¹²⁶да жума куни доруссалтана Ҳиротнинг жоме масжидида хутбани Абулхайрхон ва Муҳаммадхон Шайбоний номига ўқидилар ва Шайбонийхон буюрга-

¹²⁶ 913 йил 15 муҳаррам – 1507 йил 27 май.

ни бўйича хоннинг лақабини «имоми замон ва халифат Ур-рахман» шаклида тилга олдилар. Ул жаҳон олувчи хон олий ҳиммати тақозосича «собиқ тангаларга ярим донак¹²⁷ қўшсинлар ва тангалар қутлуғ ном билан безаниши шарофатидан ҳар бирини олти динор кепакий¹²⁸ ўрнида билсинлар, эски бир мисқоллик тангачаларни эса беш динор ўрнида қабул қилсинлар» деган фармон бўлди.

Шу воқеалар бўлиб турган вақтда Хуросон султонлари ва ҳокимлари хизматида турган ва ўзбекларнинг Боскин-чопқинидан хавфсираб, Ҳирот яқинидаги тоғларда бекинган кўйи қаттиқ қўрққанларидан бир лаҳза ҳам хавотирсиз ва тинч ўтира олмаётган вазирлар ва тоғлик тожик халқидан баъзилари олий даргоҳга хатлар юбориб, омонлик тиладилар. Ул жамоатни чақириб олиш борасида фармон чиқиб, барчалари хон палосини ўпиш шарафига етдилар ва улардан кўпи тарбият ва ғамхўрлик назарига манзур бўлиб, муносиб мансабларга эришдилар. Шулар жумласидан хожа Муизиддин Ҳусайн Шабонкора ва мавлоно Ҳожи Муҳаммад Қаҳстоний вазирлик мансабига ўтирдилар, Хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ва мавлоно Жалолиддин Қосим Хондамир ер ва кўчмас мулк ишлари девони бўлди. Саййид Гийёсиддин Муҳаммад боғбоннинг иззатли ўғилларидан амир Жалолиддин Маҳмуд салтанат бўсағаси хизматини ихтиёр этди, амир Султон Маҳмуд эса юзини шаҳар доруғаси бўлган Жон Вафо мирзонинг юмушларини бажариш сари қаратди.

¹²⁷ Донак (данаг, данг) – 3, 15 граммлик кумуш (дирҳам) танга.

¹²⁸ *Кепакий* – мўғул хони Кебакхон давридаги тангалар ўлчовининг бирлик мезони.

ИХТИЁРИДДИН ҚАЛЪАСИ ВА ТИРАТУ ҚЎРҒОНИНИНГ ЭГАЛЛАНИШИ ЗИКРИ

Ўтган хикоялар замирида аниқ бўлганидек, Султон Бадиуззамон Мирзо Ихтиёриддин қалъаси кутволлигини амир Сорбон Жунайдининг ўғли амир Ошик Муҳаммад Қўжалтошга топширган эди. Маралга йўналган пайти ўз мухтарам ҳарами бўлмиш Мирзо Улуғбек бин Мирзо Султон Абусаид қизи Кобилий бегимни Андалиб номи билан танилган Рукия Оғо билан бирга ўша қалъада қўйиб кетди. Марал урушидан кутулиб қочиш имконини топган амир Ошик Муҳаммад *арғун*, Шайх Абдуллоҳ баковул ва қўшиндан яна айрим кишилар ҳам Ихтиёриддин қалъаси мустаҳкамлиги учун келиб ўша қўрғонга бекиндилар. Шунингдек, қилич ва қалам соҳиби хожа Жалолоддин Миракий ҳам мазкур қалъага борган эди. Маҳди улё Хадижа беги Оғо ҳам золим ўлпончилар шафқатсизлигидан қочиб Ихтиёриддин қалъасига беркинди. Бу бари жамоат Баҳром савлат ўзбеклар хайбатидан жуда ҳам қўрққанлари сабабли, шаҳар ишлари юкорида шарҳ қилганимиз даҳшатли даражага етишганига карамай, бу қўрғонни саклаш борасида ўзларидан бирор камчилик ўтишига йўл қўймасликка тиришдилар. Шу жиҳатдан Муҳаммадхон Шайбоний барча ҳиммат ва диққат-эътиборини ул қўрғонни фағҳ этиш учун йўналтириб, амир Ошик Муҳаммад Қўжалтош олдига уни қаршилиқ кўрсатиш оқибати даҳшатидан қўрқитиш ва салтанат даргоҳи эгасининг марҳаматидан умидвор қилиб пастга тушириш мақсадида сўзга чечан элчилар юборди. Бирок эл-

чиларнинг борди-келдисидан ҳам натижа чикмагач, ҳамма бажариши шарт бўлган фармон чиқарилиб, унга кўра темир чангалли ер қазувчилар ертўла қазिशга тушдилар. Уч-тўрт кун ана шундай ер қовлаш иши билан машғул бўлингач, шаҳар боғи томондаги бурж-миноранинг таги коваклашиб, бир томонга оғанча кулаб тушиш сари майл билдирди. Бу оғиш мушоҳадасидан қалъа ичидагиларнинг чидам ва сабру қарор устунлари ларзага келиб, хон ҳузурига бир қосид жўнатган кўйи ўз жонлари учун омонлик тиладилар. Хон буйруғига биноан мавлоно Абдурахим Туркистоний кўрғон дарвозаси олдида борди. Ҳар иккала Ошик Муҳаммад ва Шайх Абдуллоҳ, Хожа Жалолиддин Миракий пастга тушдилар. Мавлоно Абдурахим аҳду паймон қоидаларини иймонни ўртага қўйиш билан мустаҳкамлаб, Шайбонийхон номидан «кўрғонни урушсиз топширсангизлар, ҳеч бир кимса жону молларингизга бирор нуксон етказмайди» дея онтлар ичди. Ноилож Ихтиёриддин қалъаси сокинларидан баъзиси ўз ихтиёри, айримлари эса дилда ўқинч билан кўрғон ичидан чиқдилар. Ҳар иккала Ошик Муҳаммад ва Шайх Абдуллоҳ ўлпон тўлайдиган бўлиб, ўз мол ва буюмларини пастга туширган кўйи омонлик тиладилар. Шундан сўнг Ошик Муҳаммад Кўкалтош Хуросонда қолди, Ошик Муҳаммад аргун ва Шайх Абдуллоҳ баковул эса Бадиуззамон Мирзо ҳузурига юзландилар. Хожа Жалолиддин Миракий бўлса ўзига қариндош хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий воситасида бирор зиён-захмат етмай қутулди. Ифбат чодирининг юзи ёпикларидан Кобилий бегимни Қанбар Мирзо

Кўкалтош ўз никоҳига киритди. Андалибни Темур Султон ўз харамхонасига жўнатди. Ихтиёриддин кўргони кутволлиги Паҳлавон Дарвиш Муҳаммадга тааллуқ топди. Жон Вафобий Мирзо дўрмон ҳам Хуш дарвозаси ташқарисидан шу қалъага кўчиб ўтиб жойлашди. Муҳаммадхон Шайбонийнинг ойдин кўнгли Ихтиёриддин қалъаси ишларидан тинчигач, хон энди бор ҳимматини амир Зайниддин Али тасарруфида турган Тирату қалъаси фатҳ томон қаратди ва бу борада улуғ амирлар ва давлат устунлари билан маслаҳат қуръасини ўртага ташлади. Ул қалъа яратгучи эгамнинг ажойиботларидан бири бўлиб, уни жанг билан олиш ҳар нечук иқтидорли подшоҳлар қудрати доирасидан ҳам ташқари эди. Шу сабабли барча йиғилганлар бир овоздан «элчи ва мактублар билан амир Зайниддин Алини хизматга киритишга эришиш лозим» деган қарорни билдирдилар. Амир Зайниддин Али билан дўстлик ва мустаҳкам бирдамлик алоқаларига эга хожа Шамсиддин Муҳаммад мунший ул вазифани зиммасига олиб, йўналиш жилловини Тирату қалъаси томон тўғрилади ва манзилга етгач амир Зайниддин Али кўнглини кўп онтлар ичиб ва аҳду паймон қоидаларини тузиш билан инонтириб, олампаҳоқ даргоҳга келтирди ва жаноб амирлик паноҳи қалъа дарвозаларию захира омборлари калтиларини салтанат тахти эгасига топшириб, ўзига тааллуқли шахсий молларини ҳам тортиқ йўсини билан келтириб берди ва шу тарика бошқа ўлпон ёки бож олиш балоларидан омон қолди [381-б.].

ХУРОСОНДА РЎЙ БЕРГАН ВА МУАРРИХЛАР НАЗДИДА ТИЛГА ОЛИНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН АЙРИМ ХОДИСАЛАР ЗИКРИ

[388 б.] Мулкларнинг мутлак моликининг – *шаъни улугдир* – кудрат қўли «Аллоҳ мулкни хоҳлаган кишисига беради¹²⁹» бахтли либосини Муҳаммадхон Шайбонийнинг қобилият қоматига мослаб тиккач ва эҳтиёжсизлик шамоли билан ҳоқони мансурнинг олий зотли ўғиллари йнғини хирмонини тўзғитиб, улардан ҳар бирини битта мамлакатга элтиб ташлагач, Муҳаммадхон Шайбоний мулклар бағишловчи молики маннон шукри ва олқиши шартларини адо этмокка киришиб, амирлар ва қўшин бошлиқларидан ҳар бирини бирор муносиб мансаб билан сийлади. Олий маконли темурий шохзодаларга қарши уруш майдонида шижоат ва жасурликнинг энг юксак намунасини кўрсатган ўғли Муҳаммад Темур Султон ва жияни Убайдуллоҳ Султонлар ҳаққида эса турли-туман инъом ва эҳсонлар асосини амалга оширди.

Юқорида ёзганимиздек, Ҳирот ҳукумати ва доруғалиги мансаби Жон Вафо мирзога тааллуқ топди ва бул ўлканинг вазирлик ишлари Хўжа хўрд лақаби билан ҳам танилган Хожа Абулвафога берилди. Иқим чухра юзини Фушанж шаҳри доруғалиги сари қаратди. Хоннинг аммасининг ўғли бўлмиш саййид Ҳодихожа муқаддас Машҳадда бошчилик туғини юқори кўтарди. Сабзавор вилояти Замиш¹³⁰ Баҳодирга берилди ва

¹²⁹ Куръони карим, Бақара (3) сураси, 26-оятдан.

¹³⁰ Бу исм Муҳаммадёр ибн Араб Катағаннинг «Мусаххар ал-билод» асарида «Барбиш» шаклида берилган.

Қанбарбийнинг раислик туғи Марви Шоҳижаҳонда кайвон айвонидан ўтди. Мир Муҳаммад Солих Жомда, Ройбий Бохарзда фармонфармо бўлдилар. Эломон Туршизда ҳокимлик эшикларини ўз юзи сари очди. Балх ҳукумати ишлари ихтиёри Шайбонийхоннинг Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг эгачисидан туғилган ўғли Хуррамшоҳ Султоннинг қудрат қўлига кириб, қарорга кўра, Қанбарбий кўкалтош ўша шаҳарда бу шоҳзода хизматида турган кўйи мол-мулкишларини бутлайдиган бўлди. Самарқанд салтанатига Муҳаммад Темур султон тайинланди, Убайдуллоҳ Султон эса мақтов хислатли марҳум отаси каби Бухорога ҳоким бўлди.

Хоннинг ойдин кўнгли бу сингари ишлардан тинчигач, Қандаҳорни эгалламоқни хаёл қилиб, оти тизгинини ўша тарафга тўғрилади. Ул шаҳар ҳудудига етишгач, амир Зуннун ўғиллари Шужобек ва Муҳаммад Муқим сўзамол элчиларни мўл-кўл тортиқлар билан салтанат ошиён даргоҳга юбориб, итоат ва бўйсунуш изхорини қилдилар ҳамда хутба-ю тангани мақсади ҳосил хусравноми билан беғаш ва хоннинг мулозимати шарафини топиш ваъдасини бердилар. Муҳаммадхон Шайбоний улардан рози бўлиб, Хуросон томонга қайтди.

Шу воқеалар асносида амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек ғозини олий мартабали хон даргоҳига қаратди. Бу сўзнинг шарҳи шуқим, Табас қалъаси ҳокони мансур замонида амир Муҳаммад Валибек тасарруфи остида бўлиб, ул мустаҳкам кўрғонда бу амирлик нишонли жаноб томонидан қўйилган нойибларидан бири амир Турди Бобо ҳокимлик қилиб ўтирарди. Муқаддас Машҳад атрофида Абулмуҳсин

Мирзо ва Кепак Мирзо шаҳидлик жомини ичишгач ва Мовароуннаҳр лашкари ҳамласидан Хуросон кўшини тор-мор этилгач, амир Муҳаммад Валибек қочиш жиловини Табас қалъаси томонга бурди. Аммо кўрғонга етишгач, кутилмаганда амир Турди Бобо унга бўйсунидан бош товлаб, хизматкорлик эшикларини очмади. Ноилож амир Муҳаммад Валибек умидсиз ва хайрон ҳолатда Хуросон томон юзланди ва Муҳаммадхон Шайбоний хизматига бориб, хон буйруғига биноан Мовароуннаҳр тарафга кўчиб кетди.

Айни ўша вақтларда амир Носириддин Умарбек ва амир Зайниддин Али ҳамда Хуросон амирларидан қолган-қутган бир нечтаси Мовароуннаҳр сафарига буйрук олдилар ва уларнинг барчаси сихат-саломат ул вилоятга етиб, бир неча кун осойишта яшадилар.

Шунингдек ўша пайтда, урушда асир тушган амир Муҳаммад Бурундук барлос табиий ажал исканжасида оламдан ўтди. Амир Султон Али арғун эса Сейистондан қимматбаҳо совғаларни халойик паноҳли даргоҳга юбориб, итоат ва қуллик изҳорини қилди.

Оламни кезувчи офтоб тўхташ манзилларида туравериш чўзилганидан сиқилиб, йўналиш байроғини Мезон томон кўтарди ва куз рақиби боғу бўстонлар юзидан барг ва япроқларни сидириб, қип-яланғоч қилган кўйи Дай¹³¹ сипоҳининг муқаддима қисми совуқлик аён этгач, Муҳаммадхон Шайбоний йўналиш юзини Мовароуннаҳр сари қаратиб, Хуросоннинг шариф ва улуғ кишиларидан амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн амир Юсуф, қози Садриддин Муҳаммад ал-имомий,

¹³¹ Дай – эронликларнинг хижрий-шамсий тақвими бўйича унинчи ой номи, йилнинг 22 декабрь – 20 мартга тўғри келади.

саййид Садриддин Юнус, кози Ихтиёрининг Ҳасанни ўзи билан бирга олиб кетди. Бу сафар чоғи ул жамоатга нисбатан инъом ва эҳсон йўлини тутиб, барчасининг кўнглини олишга ҳаракат қилди.

Ҳокони мансурнинг энг кичик ўғли ва Ибн Ҳусайн Мирзонинг она бир укаси Муҳаммад Қосим Мирзо мазкур уруш майдонидан қутулиб чиққач, Дурун ва Нисо шаҳарлари томонга қочиб борган эди. Ўша кишда бу жасур шоҳзода қўшин тўлаб, муқаддас Машҳад устига юрди. Машҳад шаҳри ҳокими Саййид Ҳодихожа қаршилиқ қилишга кучи етмаслигидан давлат марказини бўш қолдириб, йўналиш туғини Марв томонга қараб кўтарди ва воқеани олий тахт пойига битиб юборди. Муҳаммадхон Шайбоний теурий шоҳзоданинг бундай журъатидан воқиф бўлгач, Убайдуллоҳ Султонни ул ҳодисанинг олдини олишга тайинлади. Убайдуллоҳ Султон ҳазратлари Бухоро қўшини билан Чаҳоржўй кечувидан ўтиб, Марв сари ошиқди ва Марвга етгач, у ердаги ҳоким Қанбарбий ва қочиб Марвга келган Саййид Ҳодихожани ўзига қўшиб, шошилинич қаноти билан юзини муқаддас Машҳадга қаратди. Ул табаррук манзилга етилгач, Қосим Мирзо шаҳар ичида кўчабанд ғов ва тўсиқларини ясаб, жанг ва уруш-савашни бошлади, аммо кўп ўтмай енгилди. Бир нечта ўзбек аскарлари шоҳзодага етиб олиб, қўлга туширишди ва нариги оламга равона қилишди. Келганлар муқаддас Равазия машҳади, яъни макбара саҳнида зулм қўлини енгидан чиқариб, олий мақомли имом равзасидаги мужовир ва зиёратчилар йиғини хирмонини горат ва талон-торож елига совурдилар.

Ўша йили Захир ус-салтана Муҳаммад Бобур Мир-

зо Кобул ва Ғазниндан зафарга ёр қўшин билан ғалаба қоидали байроқни Қандаҳор ва Заминдоварни эгаллаш учун кўтарди. Шужобек эса Муҳаммад Муқим билан бирга ҳазрат подшоҳга қарши олдинга чиқиб, ҳар икки томоннинг шижоагиллари ҳамла ели воситасида жанг майдони ўтини аланга олдирдилар. Анча олишув ва уруш-савашдан сўнг нусрат ва зафар шабадаси Бобурий байроқ парчами¹³² томон эса киришди. Шужобек енгилиб, Муҳаммад Муқим билан бирга қочиш сари юзланди. Қандаҳор ва Заминдовар мамлақати тўлалитича ҳазрат Бобур подшоҳ тасарруфи остига кирди. Бобур Мирзо амир Зуннун арғуннинг кўп йиллар давомида йиккан хазина ва ганжиналарини голиб қўшиннинг амиру лашкарбошилари ўртасида тақсимлаб берди. Қандаҳор ҳукумати ихтиёр тизгинини эса ўзининг олий зотли укаси Султон Носир Мирзонинг қудрат қўлига тутқазиб, қайтиш жиловини орқага тўғрилади. Аммо бир неча ойдан кейин Шужобек ва Муҳаммад Муқим жасорат аломатли лашкар билан Қандаҳорга қайтиб келиб, мамлакатни Султон Носир Мирзодан тортиб олдилар. Натижада шоҳзода Носир Мирзо Кобул сари чиқиб кетиб, амир Зуннуннинг ўғилларидан ҳар бири ўз вилоятлари ишларини саранжомлаш учун йўналдилар. Шундан сал ўтмай, Муҳаммад Муқим устига табиий ажалнинг талабкор хизматчиси етиб келиб, амирзода каттик касалга дучор бўлди ва шунинг орқасида фоний оламдан мангулик жаҳонига кўчиб ўтди. **Мисра:** Онки поянда ва бокийст, Худо хоҳад буд – Устундек тургувчи ва мангу колгувчи факат Худо бўлажак.

¹³² *Байроқ парчами* – байроқ матоси.

**СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН МИРЗО ВА МУЗАФФАР
ХУСАЙН КЎРАГОННИНГ ЖУРЖОН ВИЛОЯТИГА
КЕЛГАНИ ВА ЖАНОБ МУЗАФФАР ХУСАЙН
КЎРАГОННИНГ САРВАРЛИК ТАХТИДАН МОЛИКИ
МАННОННИНГ МАҒФИРАТИ ЁНИГА КЎЧИБ
ЎТГАНИ ЗИКРИ**

Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Кўрагон Муҳаммадхон Шайбоний савлатидан кўрқиб доруссалтана Ҳиротни тарк этган ўша 913 йил муҳаррам ойининг саккизинчи¹³³си жума куни тонгида улардан биттаси Боғи Нав, иккинчиси шаҳардан елдек учар отларга ўтириб, юзларини қочиш водийси томон қаратгач, Султон Бадиуззамон Мирзо Гармсир ва Қандаҳор вилоятида ҳоким бўлиб ўтирган Шужобекнинг ёрдамига суяниб ўша томонга йўналди. Қандаҳор худудига етишгач, Шужобекдан бевафоликнинг нохуш йўлини мушоҳада қилиб, йўналиш байроғини Нимруз мамлакати сари кўтарди ва амир Султон Али арғун олдига одам юбориб, мақсади ҳосиллик буржининг юлдузи Мирзо Муҳаммад Замонни тилатди. Амир Султон Али арғун ҳамма бажариши шарт фармон талабини бажо келтириб, шоҳзодани муносиб керак-яроқ билан олий ўрдуга кузатиб қолди. Сўнг Бадиуззамон Мирзо кўчма-кўч юриб Журжонга юзланди.

Муҳаммад Хусайн Мирзо ҳам Туршиз йўли орқали ўша томонга юрган эди. Шу сабабли Астро-бод дорулфатҳида яна бир бор икки бахт юлдузининг яқинлашуви рўй берди ва ул икки яхши юлдузли оғо-

¹³³ 913 йил 8 муҳаррам – 1507 йил 20 май.

инилар бир-бири билан кучоклашиб, бир-бирини бағрига босиб кўришдилар. Бир онадан туғишган акаси Муҳаммад Хусайн Мирзо вафот этгач, унинг ўрнига Астрободда ҳукумат байроғини кўтарган Фаридун Хусайн Мирзони эса Домғон вилоятини бошқариш учун юбордилар.

Ул мактов хислатли икки оға-инининг Астрободда кўним топгани ҳақидаги хабар доруссалтана Ҳиротга етгач, салтанат пардасининг ҳижланишинлари По-янда Султон бегим, Хадижа беги Оғо ва хокони мансур ҳарам саройининг яна бир нечта хотин-халажлари шаҳар доругаси Жон Вафо мирзодан рухсат олиб, юзларини Журжон¹³⁴га каратдилар.

Темурий улусининг кўшин ахлидан қай бири Хуросон шаҳарларидан қайси бирида қолган бўлса, улар ҳам ўша тарафга кета бошладилар. Шу сабабли яна бир марта Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Хусайн Кўрагон байроғи остида жасурлик аломатли кўшин йигилди.

Бир неча ой ўтгач эса Музаффар Хусайн Мирзо оғир касалга мубтало бўлди. Ҳозик табиблар ва аниқ билгувчи ҳақимлар ул касални Мирзо танидан аритиш ва ёпишган балони ҳайдаш учун қанчалик уринишмасин, шоҳзоданинг яхши сифатли зоти гавҳарида сиҳат-саломатлик сурати кўринмай, заифлик кучайди. Сўнг баракатли руҳининг булбули жон қафасидан кудсий боғ гулшани сари парвозга киришди. Иқбол гулзорининг самара бағишловчи ниҳоли кулфатли оламнинг золимлик шамоли тўфони кучидан ер тубан қулади ва

¹³⁴ Журжон – Гургон, ҳозирги Гунбади Қобус шаҳри.

истиклол осмонининг куёшдек ялтирок юлдузи ша-
раф ва камол буржи авжидан юзини ғурбатхона тубига
каратди.

Назм:

Зи бедоди си пехр ва жаври айём,
Бимурд он хусрави неку саранжом.
Ҳануз аз ғуссаи он жавру бедод,
Сияхпушанд аҳли Астробод.

Мазмуни:

Осмон зулмидан ва айём жавридан,
Ўлди ул яхш и ишли хусрав,
Ҳалигача ул жавру зулм ғуссасидан,
Қора кийимда мотам тутар Астробод аҳли.

Султон Бадиуззамон Мирзо ул олий зотли укаси
фироқида эс-хушини қўлдан берган кўйи эғнига аза-
дорлик либосини кийди. Маҳд улё Хадижа беғи Оғо
ул мактов сийратли ўғилни йўқотиш азоб-укубатидан
сабр-тоқат ёқасини йиртиб, зор-зор йиғиси товушини
зангори осмонга етказди.

Назм:

Ба нохун руй жесту муй бар канд,
Зи афгон ғулғула дар чарх афканд.
Зи селоби саҳоби чашми хунбор,
Заминро сохт чун дарёйи зуххор.

Мазмуни:

Тирноқ-ла юз тимдади-ю соч юлди,
Фигондан чархга ғулғула солди.

Қонли кўз булути селобидан,
Ерни қилди худди тошкин денгиз.

Нихоят барчалари кўлни чидам ва тоқатнинг мустаҳкам арқони сари чўзиб, шохзодани ювиш ва кафанлаш билан бўлдилар ҳамда ойдин оятлар хатми ва таомлар тортиш ва садакалар бериш билан шариф ружини шод қилдилар.

Бу маросимлар адо этилгач, Султон Бадиуззамон Мирзо таъзия либосидан худди қуёш тугилиш доирасидан чиққан каби юз кўрсатиб, Журжон салтанати ишларига киришди. Аммо ғафлаг зўридан, олдинги дастурдагидек, яна айшу ишратга берилиб, най наво-си ва арғанун садосини ўзгарувчан фалакка ўрлатиб ўтирар экан, ҳали Астрободга келганига тўлик бир йил бўлмай туриб, Муҳаммадхон Шайбонийнинг таъқиб ва қувиш йўсини билан Журжон вилоятига ҳам келаётгани хабарини эшитди.

МУҲАММАДХОН ШАЙБОНИЙНИНГ ТУРОН ВИЛОЯТИДАН ЭРОН МАМЛАКАТИ УСТИГА ИККИНЧИ МАРТА ЮРИШ УЮШТИРГАНИ БАЁНИ

Султони рабиъ чун дигар бор,
Зад хийма ба тарафи дашту куҳсор.
Аз сабзаву гул сепах аён қард,
Оҳанги харими бустон қард.
Аз сарви саҳи алам бар афрохт,
Аз ғурриши раъд суран андохт.
Аз ханжари обдори савсан,
Биғирифт тамоми саҳни гулшан.

Мазмуни:

Баҳор султони яна бир бор,
Тиккач чодир дашту тоғ тарафга.
Майса-ю гулдан кўшин ясади,
Боғ-бўстон сари кадам ташлади.
Адл комат сарвдан байрок кўтарди,
Момоқалди рок гулдиракидан сурон солди.
Савсаннинг сувли ханжаридан,
Гулшан сахнини тутди бутунлай.

Юрт олишлик тарикининг солики Абулфатҳ Муҳаммадхон Шайбоний денгиз тошқинли ва момоқалди рок гулдиракли кўшин билан наштар санчувчи куёш сингари ва темир совут кийган аждаҳо каби Амуя дарёсидан сузиб ўтиб, ўта хашамат ва мақсади ҳосиллик билан Хуросон шаҳарлари устига юрган кўйи Журжон вилоятини эгаллаш учун йўналди. Султон Бадиуззамон Мирзо душман яқинлашиб келаётганидан хабар топгач ва Журжон кўшини кучи билан ул юрт олувчи хонга қарши тўкнаш ва уруш майдонига кириб бўлмаслигини англагач, шоҳликнинг каъба мартаба даргоҳи эҳромини боғлаб, оти жиловини Озарбайжон томонга бурди ва Мирзо Муҳаммад Замонни эса Домгон қалъасида амакиси Фаридун Ҳусайн Мирзо ёнида қолдирди-да, йўлларни босиб ўтишда тезликни яна ҳам оширди. Бу хабар сафавийлар шоҳининг салтанати тахти пойининг мулозимлари арзига етишиб, шоҳнинг ҳамма бажариши шарт фармонига биноан Байрамбек Қарамоний Мирзо Бадиуззамонни кутиб олди. Олий мартабали ҳазрат шоҳ салтанат ва давлат тахтида ўтириб, жаҳонпаноҳ боргоҳ ён-атрофини муаззам амирлар ва

хурматга сазовор нуёнлар вужуди билан безаган куниси Байрамбек Султон Бадиуззамон Мирзони ашрафи аъло мажлисга олиб кирди ва Мирзо кутлуғ қўлни ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, муносиб бир ўринда ўтирди ва сўнг турли-туман сийлов ва илгифотга эришиб, инъом ва икромга кўмилган ҳолда олампаноҳ даргоҳдан ташқари чикиб, истиқомат қилиши учун тайинланган манзилга бориб қўш ташлади.

Муҳаммадхон Шайбоний эса Мирзо Бадиуззамоннинг Озарбайжон томонга кетгани ва Журжон майдонининг бўш қолганидан хабар тошгач, ул вилоят бошқарувини неча йиллаб ҳоқони мансур ва Музаффар Хусайн Кўрагон хизматида умр ўтказган, аммо Марал воқеаси кунини Шайбонийхонга қўшилган амир Хожа Аҳмад қўнқиротга берди ва ҳиммат арконини Домғон шаҳрини эгаллаш кунгураси устига отиш учун бел боғлаб, Домғон шаҳри кўрғони атрофига етгандан кейин эса, Мовароуннаҳрнинг Баҳром қаҳрли черики камал ва уруш ишини бошлаб юборди. Фаридун Хусайн Мирзо ва Муҳаммад Замон Мирзо мулозимлари ҳам юзларини душманга қарши мудофаа ва ҳамла жанги майдонига қаратдилар. Бир неча кундан сўнг шоҳзодалар ўз аҳволлари саҳифасида ожизлик ва тушкунлик аломатини кўриб, сўз билгич ва доно элчиларни Муҳаммадхон Шайбонийнинг ҳузурига юбордилар ва эҳтиёж изҳорини қилиб, омонлик тиладилар. Жаҳон олувчи хон уларнинг элчи ва қосидларини турли-туман инъом ва эҳсонлар билан сийлаб, аҳду паймонни ўртага солганча «Домғон қалъасидан ташқари чиқсалар ҳамда уруш ва исённи тарк этсалар, жон ва танларига ҳеч бир нуқсон етказмайман, аксинча, ул

икки соҳиби саодат шоҳзодани чексиз лутфларимга сазовор қиламан» деган ваъдаларни берди. Шундан сўнг Фаридун Ҳусайн Мирзо ва Муҳаммад Замон Мирзо шаҳар дарвозаларини ланг очиб, Муҳаммадхон Шайбонийнинг даргоҳига ошиқдилар ва шафқат назари билан эъзозланиб, иноят ва риоятга эришдилар. Бир неча кундан кейин Муҳаммад Замон Мирзо Озарбайжонга кетиш учун рухсат олди, Фаридун Ҳусайн Мирзо эса ижозатсиз хон ўрдусидан ажралиб чиқиб, Атрек дарёси бўйи тарафга ва Яқа туркманлари ичига йўналди.

Журжон мамлақати ва унга қарашли музофотлар Муҳаммадхон Шайбонийга насиб этгач, унинг кишвар очувчи байроғи кўтарилиб, Бастом ва Домғон вилоятидан то Туркистоннинг чекка шаҳар ва туманларигача шу хоннинг тасарруфи остига кирди.

Хон ёзда Родгон сайхонлигида чодир ва ўтови куббасини куёш ва ойгача етказиб, яйлоқ гаштини сураб, қишда эса Мовароуннаҳрга кетиб, гоҳи қозоқ лашкарини тор-мор келтириш, айрим вақтларда Дашти қипчоқдаги уруғ-қабилалар устига боскин-чопқин уюштирар эди.

915 йилнинг охири¹³⁵да хон ўша пайтлари Дашти қипчоқнинг барча ҳокимларидан шижоат ва мардоналикда тенгсизлиги, уруғ-аймоқлари ва мол-мулки кўплиги билан устунлик ва истисноликка эга Қосим Султондан енгилди ва қочиш пайти Қанбар Мирзо хон кўшинининг кўпгина бошлиқлари билан бирга ўлдирилди.

Муҳаммадхон Шайбоний баҳор фаслида паришон-хал суратда Хуросонга қайтиб, Гармсир ва Заминдовар

¹³⁵ 915 йил охири – 1510 йил 27 март.

тоғликларида юрган ҳазора ва накудор қавмлари устига лашкар тортди. Иқболи қуёши завол чегарасига етган экан, бу юришда ҳам бахти чопмай, ҳеч бир иш қила олмагач, 916 йилнинг шабон ойи ўрталари¹³⁶да ўзбек аскарларидан кўпи от ва қурол-яроқларини фано елига совориб, пиёда юрган кўйи доруссалтана Хиротга келдилар. Хон шу келишда бир неча кун Жаҳоноро боғида йўл азоби чарчокларини чиқаргач, ер юзи шоҳи Исмоил сафавийнинг қутлуғ туғлари Ироқ ва Озарбайжондан Хуросон томонга келаётгани хабарини эшитди. Ноилож ҳайрон ва кўнгли паришон ҳолда шошилинич қаноти билан Марви Шоҳижаҳонга қараб қочди ва ул вилоят ҳудудида шоҳлик давлатининг қувват сарпанжаси ҳаёти ипини узди. Келажак воқеалар баёни асносида бу ҳикоят ҳолатининг тўла шарҳи ёзув сифатини топажак ва анбар тароватли қалам ҳаракатининг нури бу баён тафсили устига ёғилажак.

Рубоий:

Тавфиқи илахий агарам бор шавад,
Алгофи шаҳаншаҳий мададкор шавад.

Шарҳи суҳане ки гашт мужмал мазкур,
Аз рашҳаи килки ман намудор шавад.

Мазмуни:

Илоҳий тавфиқ агар менга юз кўрсатса,
Шаҳаншоҳлик лутфи мададкорим бўлса.
Қисқача зикр этилган сўзнинг шарҳи,
Катамим томчисидан намоён бўлажак.

¹³⁶ 916 йил шабон ойи ўрталари – 1510 йил 18 ноябрь.

Энди эзгу ракамли қаламнинг ҳокони мансур Мирзо Султон Ҳусайннинг ўғиллари аҳволини баён доирасига киритиш вақти етди, шундан сўнг барча ҳиммат ва ҳамма ҳаракатини бу жилднинг тўртинчи жузвине ёзишга сарфлайди.

МАҒФИРАТЛИ ҲОҚОНИ МАНСУР САЛТАНАТ ШАРАФИ АБУЛҒОЗИ СУЛТОН ҲУСАЙН МИРЗОНИНГ МАЖИД ЎҒИЛЛАРИ АҲВОЛИ ЗИКРИ

Қалам булути томчилари ва мактов ракамли бармоқлар ҳаракати туфайли илгарироқ маълум бўлдики, ҳокони мансур йўналиш байроғини охираат олами сари кўтаргач, ўзидан етти нафар яхши юлдузли ўғил ёдгор қолдирганди. Шулардан Абулмуҳсин Мирзо, Муҳаммад Муҳсин Мирзо ва Муҳаммад Қосим Мирзо муқаддас Машҳадда шаҳидлик шарбатини татидилар.

Абулмуҳсин Мирзодан уч яшарлик Султон Муҳаммад Бойқаро отлиғ бир ўғил қолди ва ул шоҳзода ни отаси воқеаси қуни мулозимлардан бир нечтаси Боуард ва Нисо томонга қочириб юбордилар. Афтидан бир неча йилдан сўнг яшаб турган ўша юртда табиий ажали билан жаҳондан ўтган.

Юқорида айтганимиздек, Абулмансур Музаффар Ҳусайн Кўрагон Астрободда ўлди ва унинг Меҳрангиз бекам исмли битта қизи бор эди. Муҳаммадхон Шайбоний Ҳиротни фатҳ қилган айёмда Меҳрангиз бекам Убайдуллоҳ Султоннинг никоҳига киритилди ва бирикки йил у билан яшаб, эр-хотин ўртасида ажралиш рўй бергач, бекам Хуросонга келди. Ҳозирги ҳижрий

929 йил¹³⁷да ул мастура бирор эрнинг амру нахий¹³⁸си остида бўлмаган ҳолда Ироқ¹³⁹ шаҳарларидан бирида умр кечирмоқда.

Фаридун Хусайн Мирзо Домғон қалъасидан ташқари чикқач, Яка туркманлари орасига кетди. Муҳаммадхон Шайбоний Дашти қипчоқ қабилалари устига лашқар тортиб кетган ўша 915 йилнинг боши¹⁴⁰да эса, у оз сонли кўшин тўплаб, Хуросон шаҳар ва туманларини иликляб. Қалот қалъасини қўлга киритди. Марви Шоҳижаҳон ҳокими Қанбарбий бу хабарни эшитгач, ўзбек кўшинидан бир тўдаси билан Фаридун Хусайн Мирзо ўтирган Қалот устига юрди. Шоҳзода ўз ёнидаги ёрдамчи ва тарафдор шаҳарликлар сони озлигидан қалъани мудофаа қилишга кучи етмай, Қанбарбий ғалабага эришди. Фаридун Хусайн Мирзо эса ўзбеклар қўлига тушди ва бако кўч-қўлонини фано елига совурди.

Ибн Хусайн Мирзо бир неча йил шохликнинг мақсади ҳосил наввоби Исмоил сафавий давлати байроғи остида ғоят фароғатда яшади ва 919 йил¹⁴¹и Қошон шаҳрида туйқус ўлим сабабли юзини охират оламига қаратди.

Султон Бадиуззамон Мирзо уч-тўрт ой ер юзи шоҳи Исмоил сафавийнинг ўрдусида вақтини хуш ўтказгач, буйруққа биноан Рай мамлакатига бориб

¹³⁷ 929 йил – 1522 йил 20 ноябрь – 1523 йил 9 ноябрь.

¹³⁸ *Амру нахий* – руҳсат ёки таъқиқ; бу ерда бировнинг қўл ости (никоҳи)да бўлмаслик кўзда тутилмоқда.

¹³⁹ *Ироқ (Ироқи ажам)* – бу ерда Эроннинг Озарбайжон минтақаси кўзда тутилмоқда.

¹⁴⁰ 915 йил боши – 1509 йил 21 апрель.

¹⁴¹ 919 йил – 1513 йил 9 март – 1514 йил 25 февраль.

яшай бошлади. Ушанда Султон Боязид барлос ва Шайх Абуллох баковулнинг зулмлари роса жонидан ўтгани сабабли Мирзо ул шаҳар доруғаси бўлмиш Пир Аҳмад варсокни ул икки азизни ўлдиришга ундади. Сўнг байроғи остида йиғилган озгина қўшин билан Астро-бод томонга йўналди. Журжон ҳокими Хожа Аҳмад қўнқирот уларга қарши уруш учун олдларига чиқиб, икки ўртада жуда қаттиқ бир жанг рўй берди. Бадиуззамон Мирзо олдидаги одамлар ичида энг суюклиси ҳамда сурат ва сийрат яхшилиги, таъб соғломлиги-ю зеҳн ўткирлиги билан ўзига ўхшаш хизматчи ва яқин кишилардан тўла устунликка эга бўлмиш Муҳаммад Кули ўша жангда шаҳидлик шарбатини ичди. Ниҳоят Бадиуззамон Мирзо лашкари енгилиб, ул олампаҳо султон эса хос кишиларидан бир тўпи билан жанг майдонидан қутулиб чиқди ва Ҳиндистон вилоятлари сари йўналиб. Ача ва Тахтага ошиқди. Ул мамлакат ҳокими онҳазратни кутиб олди ва иззат-икром расмларини адо этиб, ўз холига яраша пешкаш ва совринлар юборди. Султон Бадиуззамон Мирзо бир йилдан зиёдрок Синд халқи орасида яшаб, кейин яна бир бор шоҳликнинг олампаҳо даргоҳи эгаси Шоҳ Исмоил хизматининг эҳромини боғлади ва 919 йил¹⁴²да Хуросонда малойик ошиёнли даргоҳга етишиб, шоҳнинг илтифот кўзи назарига илинди ва олам кезар ўрду билан бирга Озарбайжонга кетди. У ерга етиб боргач, мулозимат ишидан истеъфо сўради ва шоҳ ул ҳазратнинг илтимосини ижобат иззати билан рўёбга чиқариб, Бадиуззамон Мирзонинг Шунбғозон мавзесида истикомат қилиши

¹⁴² 919 йил – 1513 йил 9 март – 1514 йил 25 февраль.

ва Табриз мулки девонидан ҳар куни султоннинг тирикчилиги учун ёрдам пули ўрнида минг динар етказиб турилиши тайинланди. Рум подшоҳи Султон Салим молик ул-мулук ва вожиб ут-таъзим тақдири талабига биноан Табриз устига бостириб келиб, ул шаҳарни вақтинча эгаллаган 920 йилнинг ражаб оёи¹⁴³да Мирзо Бадиуззамонга иззаг-икром кўрсатиб, ўзи билан бирга Истанбулга олиб келди. Султон Бадиуззамон Мирзо ул мамлакатда уч-тўрт ой яшагач, вабо касалига чалинди ва «бирон жон каерда ўлишини ҳам била олмас»¹⁴⁴ ояти каримаси мазмуни ул иқбол осмони қуёши васфи холига мос келди. Тақдир этилган умри вақти тугаб битгач «эй тинчиган жон, қайт»¹⁴⁵ чақиригини лаббайка сўзи билан эшитиб, минг бир ҳасрат билан оламдан ўтди.

Рубоий:

Абдал набувад давлати дунё жовид,
Зинҳор вафо мадор аз даҳри умид.
Анвори камолат расад охир ба завол,
Ҳар чанд бар авжи мулк боши хуршид.

Мазмуни:

Мангу бўлмас дунё давлати абад,
Умид олаמידан ҳеч вафо кутма.
Камолинг нури ахийри етар заволга,
Мулк авжида қуёш бўлсанг-да.

¹⁴³ 920 йил ражаб оёи – 1514 йил 22 август – 20 сентябрь.

¹⁴⁴ Курьони карим, Лукмон (31) сураси, 34-оятдан.

¹⁴⁵ Курьони карим, Фаҳр (89) сураси, 27–28-оятдан.

Яна:

Хуршиди ҳаёт кай бувад поянда,
Доим набувад нури бақо тобанда.
Чи шах, чи гадо, чи хожаву чи банда,
Бошад ҳамаро пейки ажал оянда.

Мазмуни:

Ҳаёт қуёши қачон барқарор турибди,
Бақо нури ҳамиша ҳам ялтираб турмас.
Шоҳми, гадоми, хўжайинми ё қулми,
Барчасига ажал жарчиси келар келажакда.

«Аллоҳдан бошқа барча нарса ҳалок бўлғуси ва
Аллоҳга қайтғувчидир»¹⁴⁶.

Султон Бадиуззамон Мирзо бу ўткинчи оламдан этак
силжитиб кетгач, ундан бир ўғил ёдгор қолди ва бу ўғил
катта шонли султон Мирзо Муҳаммад Замон бўлиб, у
ўша Домғон калъасидан ташқари чиқиб, Шайбонийхон-
нинг муруввати орқасида шоҳ Исмоилнинг олампаноҳ
даргоҳига ошиққан замондан буён 920 йилга қадар ўша
жаннатнинг Сидра дарахти мартабали шоҳлик бўсағаси
хизматида яшади ва кундан-кун яна ҳам кўпроқ илтифот
ва иноятга эришиб, аммо мазкур санада шоҳнинг қутлуг
келажакли истиқлол байроқлари Табриздан чиқиб, Сул-
тон Салим бостириб келаётган томон қўзғалган вақтда,
Муҳаммад Замон Мирзо бир тўда бузғунчи одамлар
иғвосига учиб, бу юришдан бўйин товлади ва юзини
Астробод сари қаратди. Ҳазоржариб ҳудудига етгач эса,
ул вилоят ҳокими амир Камолиддин Хусайн олдиға чо-

¹⁴⁶ Қуръони карим, Қасас (28) сураси, 88-оятдан.

пар юборди ва уни итоату буйсунишга чақирди. Амир Хусайн ота-боболари ҳаққида теуурийлар хонадони султонлари кўрсатиб келган яхшиликлар хурмати юзасидан махдумзода¹⁴⁷нинг бу фармони бажариб, минг нафар отлик билан хизмат сари ошиқди ва тортиқлар ўтқариб, олий мавкаб мулозиматида оти жиловини Журжон томонга бурди. Бу хабар ўз акаси Халафбек томонидан Астробод ҳокими этиб қўйилган Пирғайб Бектош қулоғига етишгач, кўрқиб қочиб кетди. Ноилож Журжоннинг ашроф ва аъени шоҳзодани кутиб олиб, ниёз ва нисор шартларини бажо келтирдилар. Мирзо Муҳаммад Замон мақсади ҳосил ва бахтиёр ҳолда Астрободга кириб, ул шаҳарнинг калонтарларини турли лутф ва эҳсонлар билан сийлади. Жумладан жаноб султоний сайф ул-аномий хожа Музаффар битикчи¹⁴⁸нинг энг катта акаси хожа Гиёсиддин Али битикчига девон ишлари мансабини иноят қилди ва ул жанобнинг яхши юлдузли ўғли Ибн Яминбекни парвоначи қилди. Ул шаҳар доруғалиги ишларининг ихтиёр жиловини Оқо Мир Кафшгарнинг қўлига тутқазди. Сўнг итоат ва

¹⁴⁷ Махдумзода (аслида: махзумзода) — Хондамир ўз хўжайини Бадиуззамон Мирзонинг ўғли бўлгани учун Муҳаммад Замон Мирзони шундай атаган. Махзум — хўжайин.

¹⁴⁸ Хожа Музаффар битикчи — илгарирок Шайбонийхон хизматида вазир бўлган бу сайид шоҳ Исмоил Хуросонга бостириб келган 1510 йил кузида хали ўзбеклар хони ҳалок бўлмасдан бурун шоҳ хизматидаги киради ва кўп йиллар Хуросон ва Мозандарон ўлкасининг божи хирожини ундирувчи молия вазири сифатида фаолият кўрсатади. Афғидан, Хуросондаги бош вазир Ҳабибуллоҳ Соважий қўлида ишлаган Музаффар битикчи ҳам Хондамирга моддий ёрдамлар берган. Муаллиф шу сабабли бу сайидни “султонлик кишиси ва “жаннат қилич остидадир” ҳикматида ишора тарзда “кишилар қиличи” сифати билан тилга олган.

бўйсунуш даъватини етказиш учун *Сойинхон улуси*¹⁴⁹ ва *Каро[йит]* эли катталари олдига элчилар жўнатди. Ул халқ ҳам итоат ва фармонбардорлик тариқини ихтиёр этиб, бу улус ва элнинг бир гуруҳ амирлари мулозиматга ошиқдилар ва лойик пешкашлар тортик қилиб, иноят ва илтифот топдилар. Шу каби Журжоннинг дярлик барча таниқли ва оддий кишилари ул шаҳриёрлик буржининг дуру гавҳарига хизмат этиш занжирини ўз бўйинларига ташладилар. Бироқ жаноб султоний сайф ил-аномий хожа Музаффар битикчининг яна бир акаси хожа Низомиддин Маҳмуд ва унинг азиз ўғли амир Муҳаммад Музаффар мустаҳкам кўрғонларни беркитиб ўтириб, итоат йўлини танламадилар.

Хуллас, Муҳаммад Замон Мирзо бор-йўғи шу фатҳ билан ўзини мустақил подшоҳ тасаввур қилиб, юзини айшу ишрат ва ўйин-кулгу палосини ёйиш сари қаратди ва икки-уч ой давомида ҳар тонг унинг ишрат дастгоҳли саройида аччик шароб жоми худди офтоб соғари фалак базмида айлангани каби давра бўйлаб кезар эди. Ул хўжаста фаржом шоҳзода ҳар окшом гуландом соқийлардан узлуксиз кадаҳ талаб қилиб, коса тагида бир томчи қолдирмай сипқорарди.

Бу воқеалар бўлиб ўтаётган маҳалда жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи Хуросондан шоҳ олдига Озарбайжонга кетиб бораркан Калидар манзилида Муҳаммад Замон Мирзонинг Астрободни босиб олганини эшитди ва ўша ердан Исфаройин томонга ошиқиб, ул шаҳар ҳоқими бўлмиш Барун сул-

¹⁴⁹ Сойинхон («бахтли хон», Ботухоннинг лақаби) улуси – ҳозирги Туркманистоннинг Туркманбоши мавзесидан то Эроннинг Астробод шаҳригача бўлган Каспий бўйи худудида яшовчи халқлар ўша вақтда шундай аталган.

тонни ўзига кўшиб олди. Юкадинбек ҳам оркадан этиб келди. Булар ўз йўлида давом этиб, аммо Султон Салимнинг Табриз устига бостириб келгани сабабига кўра халқ орасида ҳар хил миш-мишлар кўпайганидан, жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи ва бошқа амирлар секин-аста юриб кетмоқда эдилар. Хўршор кишлогига етишгач, Қаро Увайс кўрчи шохнинг олампаҳо даргоҳидан келиб, ашрафи аъло зотининг соғ-саломат экани, Султон Салимнинг эса оркага қайтиб келгани хабарини келтирди ва шохнинг жаноб сайф ул-аномий Музаффар битикчининг атокли номига ёзилган «Журжон мулкини Мирзо Муҳаммад Замон кўлидан қайтириб олиш» борасидаги ҳумоюн фармонини кўрсатди. Шунга кўра амирлар хурсанду шод бўлишиб, камбағалларга садака ва назрлар беришга тушдилар. Сўнг Астробод сари юришга отланиб, йўналиш туғларини Бастом томонга кўтардилар. Йўл асносида Бастом доруғасининг чопари келиб, хожа Мир Кафшгарнинг кесилган бошини келтирди. Бу воқеанинг тафсили шуқим, хожа Мир Кафшгар Мирзо Муҳаммад Замон фармонига кўра Журжон кўшинидан бир тўдаси билан Бастом устига боскин-чопкин учун келган бўлиб, ул вилоят кишлокларидан бир нечтасига доруғалик қилиб ўтирган Муҳаммад Оқо бир нечта жасур одамлар билан биргаликда улар йўлини тўсиб чикади ва ҳамла ели билан уруш оловини аланга олдириб, шохлик давлати қуввати шарофатидан хожа Мир Кафшгар шу жангда ўлдирилади. Муҳаммад Оқо Мир эса унинг бошини жаноб султоний Музаффар битикчи ва амирлар олдига юборади ва бу ишни яхшилиқка йўйиб, Астробод довони оғзига кирадилар.

Хожа Мирнинг ўлдирилгани хабари унинг укаси Оқо Мир қулоғига етишгач, ўта изтироб ва аламли ҳолда Муҳаммад Замон Мирзо олдига бориб, бўлиб ўтган воқеани арзга етказди ва шоҳзоданинг сайф ил-аномий Хожа Музаффар битикчининг акаси Хожа Фиёсиддин Али ва унинг ўғли Ибни Яминбекни талатиб, ўзларини хибсга олишга қайради. Амир Хусайн Ҳазоржарибий ҳам сабабга мадад бўлиб, ул икки олий шаънли хожани мусодара ва маҳбус қилдилар, сўнг уруш куни шаҳидлик шарбатини ичирдилар.

Алқисса, Муҳаммад Замон Мирзо Хуросон амирлари яқинлашиб келгач, амир Хусайн Ҳазоржарибий ҳамда *Сойинхон улуси* ва *Каро[йит]* эли сардорлари билан бирга Астрободдан ташқари чиқди. Шу аснода хожа Низомиддин Маҳмуд, амир Муҳаммад Музаффар ён-атрофдаги тобе аҳоли ҳамда Мирзо Али Фандараский икки юз киши ва саййид Фахриддин Каюсарий ва Султон Қабул ўғли *Сойинхон улусидан* бир гуруҳ кишилар билан Султон жанобларига қўшилдилар ва жума куни намозгар чоғи 920 йил рамазон ойининг ўн бешинчиси¹⁵⁰да Астрободгача тахминан саккиз фарсах масофа ердаги Оқ Машҳад худудида тарафларнинг тўкнаши рўй берди. Ҳар икки қўшиннинг манқилой қисми бир-бири устига ташланиб, ҳар икки тарафдан икки-уч киши ўлдирилди. Жаҳонни кезувчи қуёш ботиши сабабли зулмат ниқоби инсоний кўриш кучи олдини тўсгани учун ҳар иккала томон ҳам ўз лашкаргоҳига қайтиб келиб, ул тунни ўтқардилар. Шанба куни тонгида тагин жанг сафларини тузатиб, ҳимматни бир-

¹⁵⁰ 920 йил 15 рамазон – 1514 йил 5 ноябрь.

бирини фоний қилиб, йўқлик оламига жўнатиш сари қаратдилар. Ямоний қиличлар¹⁵¹ паҳлавонлик маслаги соликлар қўлида бош кесишни бошлади ва Хаттий найзалар¹⁵² фано хатини кекса-ю ёшнинг умри саҳифасига битиб, гили бурролик шартини бажо келтирди. Ўлим аломатли ўқ товуши ажал паёмини катта-ю кичикнинг хуш қулоғига етказди. Қон оқизувчи шамшир жанг майдони кенглигини лоззорнинг рашк ва ғайирлиги келадиган жойга айлантирди. Ниҳоят, шоҳлик давлатининг қудратидан, балки илоҳий лутф ва иноят туфайли фатху зафар келини жаноб сайф ул-аномий кўзи ўнгида намоён бўлди, Муҳаммад Замон Мирзонинг иши эса қайғули яқун топиб, қудратли маликнинг тақдир қўли унинг йиғини палосини йиғиштирди. Амир Ҳусайн Ҳазоржарибий ўз ватанига қочиб кетиб, Муҳаммад Замон Мирзо Сойинхон халқи орасига кетди. Жаноб сайф ул-аномий ўзининг Музаффар исмига мос равишда музаффар ва мансур Астробод сари ошиқиб, ўша ерда бир неча кун йўл азоби чарчокларини ёзди. Олий зотли динпаноҳ шоҳ фармониغا биноан Астробод шаҳрига ҳоким этиб тайинланган Ғавс Султон Нишобурдан Журжонга келди ва жаноб сайф ул-аномий билан бирга Муҳаммад Замон Мирзони йўқотиш қасдига бел боғлади. Тонг пайти шоҳзода амирлар яқинлашиб келганидан хабар топиб, у ердан Кароэли манзиллари сари ошиқди. Бир-икки ой мазкур халқ орасида юраркан, ўша аснода илгари Султон Бадиуззамон Мирзо-

¹⁵¹ *Ямоний қиличлар* – Яман ўлкаси пўлатидан ишланган қиличлар сифатига қиёслов.

¹⁵² *Хаттий* – Арабистондаги Хатт ўлкасида ишланган найзалар сифатига қиёслов.

нинг амирлари каторида турган амир Ўрдушоҳ бин амир Султон Муҳаммад бин Ўрдушоҳнинг Хуросонда бош кўтариб чиққани ва Фаржистоннинг тоғлик ерларини эгаллаганини эшитди. Шунингдек, «Хуросон ва Журжон амирлари бажарилиши шарт фармонга биноан ўша томонга кетишибди» деган хабар ҳам тарқалди. Шу бўйича, Мирзо Муҳаммад Замон Обиварднинг чўл-саҳро йўлидан Фаржистон томонга йўналди ва ул чексиз масофани озгина вақтда босиб ўтиб, мазкур вилоят таркибига кирувчи Ўлум тепалигига етишгач, ўша вақтда Кухизоғда сокин турган Ўрдушоҳ маҳдумзоданинг мавкабини ихлос ва ниёз қадами билан кутиб олди ва салтанат асбобидан нимага саховат қўли етса, ўшани тортик қилди.

Ўша вақтлари, агар сабабини ёзсак, анча чўзилиб кетадиган сабаблардан бири рўй бериб, ушбу саҳифалар қораловчиси Фаржистон вилояти кишлоқларидан бири бўлмиш ва Кухизоғга уланувчи Пашт кишлоғида ватан тутган бўлиб, Мирзо Муҳаммад Замон келганидан хабар топгач, хоқони мансур ва Султон Бадиуззамон Мирзодан кўрган яхшилик ва иноятлари ҳақки ҳурмати тақозосича ўзини бир зарра мисол ул офтоб аломатли назарга етказишга қарор қилди. Файзли палос юзини ўпиш шарафига мушарраф бўлгач, унинг давлат ва умри дуосини адо этдим. Ул ҳазрат ҳам бу маврусий бандасига кўп лутф ва марҳаматлар кўргузиб, шундай деди: – Ота-бобомизга содиқ хизмат қилиб келганингиз каби бундан буёғига бизга ҳам шундай хизмат қилмоғингиз керак ва ҳар қандай ҳолатда ҳам биздан ажраш ва ташлаб кетиш фикрини раво кўрмаслигингиз лозим.

Ушбу сатрлар муаллифи канчалик ўринли узрларга ёпишмасин ва хизмат машаққатини бўйнига олишдан истеъфо изламасин, фойдаси бўлмади. Махдумзода от ва олтин инъом қилиб, амир Ўрдушоҳ эса бошқа сафар анжомини саранжомлаб берди.

Амир Ўрдушоҳ Муҳаммад Замон Мирзо келиши билан катта ёрдамни қўлга киритгач, ўша пайтлари Хуросон волийси бўлиб ўтирган жаноб ҳукумат паноҳли Зайналхонга қарши чиқиш шиорини изҳор қилиб, Хиротруд ва Шоклонга қарашли бир нечта қасаба ва қишлоқларни боскин-чопкин қилиб талади. Сўнг Хирот қавмлари ва *нақудар* қабилалари устига қўшин тортиб, кўп йилки ва қўй ўлжа олди. У ердан Ғурга бориб, ул тоғликнинг ҳокимлари амир Дарвиш ва амир Фахриддиндан, дўк-пўписа-ю яхши-ёмон гапларни ўртага солиб, тез юрар отлар ва юк ташувчи туялар ҳамда нафис буюмлар олди ва ул сафардан Фаридун тожли махдумзода узангисига ўта қувваг ва шавкат билан қайтди. Мирзо бир неча кун Чақчаронда истикомат кўчини тўшади.

Ўша аснода Балхда Шоҳ Исмоил номидан ҳукумат юргизиб ўтирган ҳазрат мамлакатпаноҳ Дев Султоннинг ул шаҳарни Муҳаммад Баҳорлуга топшириб, ўзи эса олампаноҳ шоҳ даргоҳига кетгани хабари тарқалди. Шунга кўра, Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ бошига Балхни қўлга киригиш хаёли тушиб, 921 йил рамазон ойи¹⁵³да Чақчарондан чексиз сонли қўшин билан Сон ва Чахоряк сари йўлга тушдилар. Мазкур ойнанинг охирларида Бод қишлоғига етишиб, шу мавзуда Фитр ҳайитининг қоида ва расмларини адо этишга

¹⁵³ 921 йил рамазон ойи – 1515 йил 9 октябрь – 7 ноябрь.

киришдилар. У ердан эса мазкур вилоят худудига кириб, кишлов учун жойлашдилар. Ўша кишда Дарасуф мулки ҳокими Абдулали ва Балхоб ҳокимининг укаси Нажмиддин махдумзоданинг салтанатмаоб даргоҳига келиб, лойиқ тортиқлар ўткардилар. Балх ҳокимлигига карашли ён-атроф аймақлари батамом итоат арконини бўйнига солиб, султоннинг олий ўрдусига кўшилдилар. Киш фасли ниҳоясига етиб, кўкариш қуввати майса ва райҳонлар кўшинини дала-дашт ва боғ-бўстонлар устига тортгач ва тонгги шабада ғунча қалъасини очиш учун болта ўкталган ва гул султони зумрад тахт устида манзил тутиб, ҳаво мўътадиллиги учун буйрук берган чоғда Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ Балх шаҳрини эгаллаш юришига қарор қилиб, Даражазни фатҳ аломатли байроқ маркази қилдилар ва ул вилоятнинг айрим қалонтарлари Муҳаммад Баҳорлудан юз ўгириб ва олий ўрдуга келиб, дуо айтиб ва ҳамду сано ўқиган кўйи хизмат ишига киришдилар.

Шу аснода Балх ҳукумати девони вазири ва қалъанинг Шоҳ Ҳусайн буржи ишлари зиммасида бўлган Хожа Жалолиддин Миракий Муҳаммад Баҳорлудан ҳадиксираб, махдумзода олдига чопар юборди ва у орқали «агар фалон кечаси олий мавқаб қалъа хандаки четига келса, камина шаҳарни осон эгаллашингиз учун Шоҳ Ҳусайн буржини олий мақом султонга топшираман» дея айттирди. Шунга биноан Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ келишилган ўша 922 йил рабиулаввал ойининг олтинчиси¹⁵⁴ да чоршанба кечаси Балх қалъаси ёнига бордилар. Ваҳолонки,

¹⁵⁴ 922 йил 6 рабиулаввал – 1516 йил 11 апрель.

ўтган куннинг намозгар пайти амир Муҳаммад Баҳорлу мазкур махфий келишувдан хабар топиб, Хожа Миракий ва унинг якин одамларини тутмоқчи бўлганида, Хожа Миракий ўз ўғиллари ва мулозимлари билан бирга мазкур бурждан ўзларини ташлаб кочишга улгурган кўйи ўрду тарафга юргандилар. Қисқаси, ул жамоат Балх ташқарисида олий мавкабга кўшилиб, бўлиб ўтган воқеани гапириб бердилар, Муҳаммад Замон Мирзо эса ноилож қамал ва ҳужум ишларини бошлади.

Қамал давом этиб, даладаги ҳосил пишиб, уни ўриб ва йиғиб олиш вақти етган даврда, шаҳар ичида қолган катта ер эгалари ва шаҳарга якин кишлоклар калонтарлари «энди лашкар аҳли ғалла далаларимизда отларини ўтлатишади» деган гумонда амир Муҳаммад Баҳорлуга қарши равишда яна бир вазирлик мансабидаги хожа Носириддин Ҳайдар Али *қарчақ* билан тил бириктирдилар ва Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ кальанинг Уккоша дарвозаси яқинидаги Милкат Оғо иморатига ҳамла уюштириб, кўшинни олдинга юборган рабиулохир ойининг учинчиси¹⁵⁵ да шанба куни мазкур дарвозани очдилар ва махдумзода Ўрдушоҳга жилводош ҳолда Балхга кириб, амир Муҳаммад Баҳорлу эса арқда беркинди ва мазкур ойнинг бешинчиси¹⁵⁶ да чаҳоршанба куни аҳду паймон билан ташқари чикди ва пешкаш ўтқариб, мулозим бўлди.

Шу фатҳ воқеаси вақти Шибирғон ҳокими амир Жон Муҳаммад кулунжок ул вилоятнинг арбоб ва калонтарлари билан бирга махдумзоданинг иқбол ошиёнли даргоҳига ошикиб, Шибирғон қалъаси калитла-

¹⁵⁵ 922 йил 3 рабиулохир – 1516 йил 6 май.

¹⁵⁶ 922 йил 5 рабиулохир – 1516 йил 8 май.

рини олий мақомли мавкаб эгаси қўлига топширдилар ва муносиб пешкашлар тортиқ қилиб, олий даргоҳнинг бошқа бандалари қаторидан жой олдилар.

Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ҷрдушоҳ икки ярим ой мобайнида Балхда туриб, деҳқонларнинг бор маҳсулот ва ғаллалари шаҳар ичига киргунча халқ билан чиройли ҳамкорликни амалга оширдилар. Сўнг амир Ҷрдушоҳ қуббатилислом Балх ҳукумати тизгинини ўз укаси Қавомбекнинг кифоятли қафтига тутқазди, Шибирғон вилоятини эса дарубаст йўсини билан ўз жияни Аминбекка иноят қилиб, Сон ва Чаҳоряк доруғалигини ҳам унга берди. Бироқ бу иш махдумзоданинг мунаввар кўнглига оғир ботди. Чунки ул ҳазратнинг муддаосига кўра Балх олий девонга тааллуқ топиши лозим эди, Шибирғон эса хос амирлардан бирига берилиши керак эди.

Алқисса, амир Ҷрдушоҳ Балх ва Шибирғон истехкомидан хотиржам бўлгач, Мирзо Муҳаммад Замонни ўзига нисбатан кўнглини совутган ҳолда Балхдан эргаштириб чиқди ва Макруми худудида юрган *тулкичи* халқи ичига ошиқди ва ул жамоатдан кўп миқдорда от ва кўй олиб, уларнинг калонтарларини ёнига солиб, Яккаўланг халқи устига босқин-чопқин уюштирди ва у ердаги айрим аҳолини ғорат қилиб, оти жilовини Сон ва Чаҳоряк тарафга бурди ва ул вилоят молини хатлаб, Ғаржистон томонга юзланди. Бу ҳолатлар асосида ул амир жанобларидан яна бошқа бир нечта ишлар юз бериб, махдумзоданинг кўнгли оғриши ортишига сабаб бўлди. Ахийри ўзича «имкони топилганда ўзимга иттифоқдош жасур кишилардан бир нечтаси билан бирга бундан ажраб чиқаман» деган қарорга

келди. Чаҳоряк кишлоғида амир Ўрдушоҳ мавлоно Мақбулнинг Астроб мавзеси калонтари ва жуда бой киши бўлмиш отаси вафот этганини эшитиб, конидаги тамагирлик кучи жўшди ва ўзининг ўттиз-қирқ хослари билан ҳол-аҳвол сўрагани кетди. Муҳаммад Замон Мирзо фурсатни ғанимат билиб, Жадий¹⁵⁷нинг биринчи кунига тўғри келувчи мазкур йил зулқаъда ойининг ўн тўртинчиси¹⁵⁸да чоштгоҳ маҳали хосларидан ўттиз киши билан шикор баҳонасида ўрдудан отланиб, Ҳазам ва Сорбоғ томонга кетди. Хуфтон намози чоғи амир Ўрдушоҳ Астробдан қайтиб келиб, Мирзо Муҳаммад Замоннинг айрилиб чиқиб кетганидан хабар топгач, бағоят ғамгин ва хафа бўлди. Кетини узмай, махдумзода олдига элчи ва хатлар юбориб, бундан кейин иноят йўлидан қадам босажаги, ҳеч бир камчиликсиз Мирзога хизмат қилажагини айтиб, келиб қўшилишини ўтиниб илтимос қилди. Аммо унинг бу илтимослари мақбул бўлмади, балки кимни элчиликка юборса, улар ҳам амир хузурига қайтиб келишмади. Сардорлар ва лашкар аҳли ҳам ҳар кечаси тўп-тўп ҳолда Ўрдушоҳнинг умид ўрдусидан кочиб, Муҳаммад Замон Мирзо даргоҳига борар эдилар. Шу зайл галаба аломатли байроқ остида катта бир жамоат йиғилди, Мирзо эса амир Ўрдушоҳни йўқотгувчи бўлиб, Ҳазам ва Сорбоғдан йўналиш жиловини Сон ва Чаҳоряк тарафга бурди. Даражаз мавзесига етгач, Кароёғочда турган амир Ўрдушоҳ ул ҳазратнинг юриш билан келаётганидан хабар топди ва изтироб-

¹⁵⁷ Жадий — хижрий шамсийнинг ўнинчи ойи номи, декабрь — январь оралиғига тўғри келади.

¹⁵⁸ 922 йил 14 зулқаъда — 1516 йил 10 декабрь.

га тушган кўйи Қурбон хайити куни уғруқ, яъни оила ва бола-чакасини Фаржистон томонга жўнатди. Сўнг ўзи ҳам эртаси тонгда ўша ёкка кетишга қарор қилди. Аммо ўша оқшомиси ёнидаги Гончи мўғули амирларининг ҳаммаси ва *Али донишмандий* эли қочиб, Муҳаммад Замон Мирзонинг истикболи сари кетдилар. Амир Ўрдушоҳ офтоб Жаддий буржининг охирида бўлган Қурбон хайитининг иккинчи тонги ва булут кўзи ғамзадалар каби сон-саноксиз ёш томчиларини тўкаётган маҳал Қароёғочдан кўчиб, йўлга тушди. Амир Али *жалойир* ва Дўст Калкад ҳам ундан ажралиб, юзни махдумзода давлати сари қаратдилар. Амир Ўрдушоҳ Окмасжиддан ўтиб, шу манзил билан Жазравон ўртасида восита бўлмиш тоғ сўкмоғига кирди. Тўсатдан Муҳаммад Замон Мирзо юборган илғор амирлари амир Муҳаммад Жаъфар барлос, амир Жаъфар Али кароқўз, Ҳаронқули, Шох Ҳусайн Ёракий мирохур, Шох Мазид кўкалтош, Маҳмуд эшикоғоси орқадан етиб келдилар ва амир Ўрдушоҳ давлатининг устунларидан Шох Муҳаммад Бирка ҳам улар билан иттифоқдош бўлиб, қилич сармаган кўйи Ўрдушоҳ томон отилдилар. У эса Ҳайдар тархон ва Юсуф тархон каби ўз яқинларидан етти киши билан бирга Шибирғон тарафга қочиб қолди. Ёнидаги бошка лашкар ва уруғаймок аҳли мол ва буюмлари билан бирга Муҳаммад Замон Мирзонинг амирлари қўлига тушдилар.

Муҳаммад Замон Мирзо ўша куннинг намозгаридан мазкур тоғ дарасига етиб бориб, кечаси шу ерда тўхтади. Эртасига эса Окмасжидга қайтиб, мавқаб одамлари ва кўшин хизматчиларини ўз лутфу иноятдан умидвор қилган кўйи амир Ўрдушоҳ ва унга тобе-

лар молидан канчаси қўлга тушган бўлса, ҳаммасини амирлар ва лашкар аҳлига тақсимлаб бериб, ғалабага ёр байроқни Сон ва Чаҳоряк сари ҳилпиратди.

Қароғоч манзилида амир Ўрдушоҳнинг Шибиргондан тўғри Балхга қараб кетгани хабари келди. Махдумзода амирлар билан кенгашиб, Ўрдушоҳ билан ярашишга қарор қилди ва шу иш бўйича ушбу варақлар қораловчиси, яъни каминага шошилиш тарзда куббатилислом Балхга бориш ва икки томон ўртасида кўтарилган келишмовчилик чангу ғубори ярашиш ва сулҳ суви билан бостирилиши учун бирбало қилиб амир Ўрдушоҳни ул ҳазратнинг ота-боболарига тааллуқли бўлиб келган Балх мамлакатини олий мақомли даргоҳ эгаси¹⁵⁹ гасарруфига топшириб, асл юрти бўлмиш Ғаржистонга кетишга кўндиришимни буюрди ва бу борада амир Ўрдушоҳ ва укаси Қавомбек ҳамда Балхнинг улуг ва шариф кишилари номига нишонлар қаламга олиниб, бу камина буйруққа биноан ул шаҳарга ошиқди. Аммо борилгач, қанчалик насиҳат коришикли сўзлар ва чин дўстликни англаувчи гапларни амир Ўрдушоҳ қулоғига етказиб, жанжал мақомидан воз кечиш ва Балхни ташлаб Ғаржистонга кетишга ундаб, қаттиқ ҳаракатлар қилмайин, бирон натижа чиқмади. Каминага қайтиш учун руҳсат берган вақтда «агар махдумзода озгина киши билан Балх қалъаси ташқарисига ташриф буюрса ва мен, укаларим, яқинларим жонига қасд қилмаслик ва қонларимизни тўқмасликка қасам ичиб, аҳду паймон қилсагина томонлар ўртасида сулҳ қондаси амалга ошиши мумкин, бўлмаса асло йўк!»

¹⁵⁹ Муҳаммад Замон Мирзо бин Бадиуззамон Мирзо кўзда тутилмоқда.

деди. Камина Балхдан маънос ва тушкун бир ҳолатда қайтиб, Сон кишлоғида махдумзоданинг иқбол ошиёнли даргоҳга етишдим ва нимани эшитган бўлсам, битта қолдирмай арзга етказдим. Муҳаммад Замон Мирзо эса «Балх атрофини ғалба аломатли лашкар чодирлари тикиладиган жойга айлантирсам, ул шаҳар халки хоқони мансур хонадони кўрсатган адолат ва эҳсони юз хотири ва ҳаққи ҳурматини қилиб, шаҳар дарвозаларини очиб берадилар» деган ўйда Балх томон юрди ва бир ойча қамал қилиб ўтирди. Аммо ҳадеганда фатҳ эшиклари очилавермагач, амир Ўрдушоҳ олдиға қанчалик элчи ва хатлар юбориб, ваъда ва сўз бермак билан овора бўлмасин, булардан ҳам бирор фойда чикмади. Ўша аснода амир Ўрдушоҳ ўзининг хос хизматчилари қаторидан жой олган амир Муҳаммад Халилни Кобулға ҳазрат подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига юбориб, ул ҳазратнинг Балхға ташриф буюришини тилагани ва агар подшоҳ келса, қалъа ва шаҳар қалитларини унга топширажағи борасидаги гаплари аниқланди. Шу сабабли тез орада ул ҳазратнинг нусрат оятли байроғи моҳчаси етишиш нурини бул ҳудуд узра сочажағи ҳам аён бўлиб, Муҳаммад Замон Мирзо Балх атрофидан кўзғалган кўйи Даражазға кетди. Ўша манзилда Мирзо Алибек, амир Муҳаммад Боқир бин амир Муҳаммад Бурундук барлос Бадахшон тарафдан Мирзо Муҳаммад Замон Мирзо ҳузурига келиб, давлатхоҳлик занжирини елкасига ташладилар. Мирзо Алибек яраш палосини ёзишни ўз зиммасига олди ва Муҳаммад Замон Мирзодан ружсат ҳосил қилиб, битта ўзи Балхға кетди ва амир Ўрдушоҳ билан учрашиб, унга жўяли далиллар билан «икки томон учун энг тўғри иш келишув

коидаларини мустаҳкамлаб, карама-каршилиқ иллатларини йўқотишда»лиги борасида таъкидлар қилди. Шундан сўнг «Муҳаммад Замон Мирзо ва амир Ўрдушоҳ ўзларининг озгина кишиси билан Балхнинг икки фарсахлик ерида жойлашган Тахта қишлоғида учрашадилар ва аҳду паймон шартларини ўртага ташлаб, биргаликда жиловдош бўлган кўйи Балхга борадилар-да, агар маҳдумзода кўнгли амир Ўрдушоҳни Балхда қолдиришга мойил бўлса, Балхда қолдиради, йўқса рухсат бериб, Фаржистон тарафларга жўнатади» деган тўхтамга келинди. Мирзо Алибек қайтиб келиб, яраш хабарини етказди. Шохзода Даражаздан Арбўз даҳанасига ошиқди. Амир Ўрдушоҳ томонидан эса Саййид Абдуллоҳ ва Ҳайдар тархонлар маҳдумзода хузурига келиб, ул ҳазрат ва амирлари-ю давлати устунларига «амир Ўрдушоҳ ҳаққида ёмон ниятлар қилмаслик»ка қасам ичирдилар. Бу тарафдан Муҳаммад Замон Мирзо даргоҳининг хос кишилари каторидан жой олган Муҳаммадқули девона Балхга борди ва амир Ўрдушоҳнинг кўнглига ишонч бағишлади. Ўрдушоҳ 923 йил рабиулаввал ойи¹⁶⁰нинг бир чоршанба куниси тонгида барчаси эҳтиёткорликка риоя қилиш учун кийимлари остидан темир совутлар кийиб олган ўз хосларидан қирқ киши билан бирга Тахта қишлоғига келиб, Рустам баковулни келишилгани бўйича ул ҳазратнинг ҳам ўттиз-қирқ киши билан шу ерга келишини айттириш учун шохзода олдига жўнатди. Муҳаммад Замон Мирзо ўзининг минг нафарга яқин бўлган барча амирлари ва қўшини билан бирга Арбўз даҳанасидан шу манзил ва Тахта қишлоғи орасини боғловчи сахрога отланиб, у ерда лашкарни

¹⁶⁰ 923 йил рабиулаввал ойи – 1517 йил 23 февраль – 23 март.

тўхташга буюрди ва олтмиш-етмиш нафар жасур ки-
шиси хамроҳлигида Ўрдушоҳ билан учрашиш учун
кетди. Амирлар билан эса то Ўрдушоҳ хузуримга
келгунга қадар шу мавзеда ўрнингиздан қимирламай
турасизлар, учрашувга етиб келгач эса, тезликда у то-
мон ҳаракатланасизлар, дея яширинча тарзда келишиб
олди.

Махдумзода кишлоққа етиб боргач, амир Ўрдушоҳ
ўжар гавсанидан ерга тушиб, уч бор тиз чўкди ва сахо-
ватли қабул шарафини топди. Сўнг «мен фармонни ба-
жону дил ижро этувчи навкарлар жумласидан бўламан,
шу сабабли даргоҳингиздан қувлаган вақтингизда бир
бурчакка бориб ўтирдим, мана энди чақирган экансиз,
тагин мулозиматга келдим» деган сўзларни тилидан
жорий қилди. Махдумзода ҳам шунга яраша жавоб
сўзларини айтиб, бир-бирига жиловдош бўлиб, отла-
рига миндилар ва юзни шаҳар сари қаратдилар. Ўша
пайтда Муҳаммад Замон Мирзонинг қолган қўшини
ҳам келиб, олий мавқабга қўшилишди. Буни кўрган
амир Ўрдушоҳ бундай кўпчиликдан қаттиқ кўркиб
қолди ва тезда қочиб, махдумзодадан бурунроқ шаҳарга
кириб, қайтадан қаршилиқ йўлини тутиш ўйига туш-
ди. Кўп ўтмай бу ўйлаган режаси ул ҳазратнинг амир-
лари назарида ойдинлашиб, тор ўтарлик жойга келган
пайтлари амир Ўрдушоҳни тутиб, қатлга етказдилар.
Ёнида келган қирқ кишисидан айримлари ушланиб,
бир қисми эса Балхга қочдилар ва бўлиб ўтган воқеани
Қавомбекка сўзлаб бердилар. Қавомбек қалъанинг бур-
жу борасини мустаҳкамлаб, кетма-кет равишда Кобул-
га элчилар юборди ва Муҳаммад Замон Мирзо дала-
даги ҳосилни отларига едириш имконини топмасдан

бурун олий зотли Бобур подшоҳнинг зафар кўринишли байроқлари жуда тезлик билан Балх томонга юришини сўраб, илтижо қилди.

Махдумзода Балх худудида жойлашиб, шаҳарни бир ойча қамалда тутганидан сўнг ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг Балхга келаётгани хабари тарқалди. Муҳаммад Замон Мирзо ночор Даражазга кетиб, оила-сига бориб қўшилди.

Ўша пайтда олий мартабали подшоҳ Бобур Мирзо даргоҳидан ҳукумат нишони бўйича шаҳар ва қалъа калитлари Фақир Алибекка топширилиб, унинг олий ўрдуга кетгани ва яқинда олий зотли ҳазрат подшоҳнинг зафар кўринишли соябони ҳам етишиш соясини ул шаҳар устига ёяжаги хабари етиб келди. Шунга кўра Муҳаммад Замон Мирзо амир Муҳаммад Боқир барлосни итоат ва бўйсунуш ҳамда маврусий мулкни сўраш учун ҳазрат Захир ус-салтана вад-дин Бобур Мирзонинг салтанат ошиён даргоҳига юборди. Ўзи эса Сон ва Чаҳоряк йўли билан Кароёғочга йўналди. Мирзо ул манзилга етгач, хонадонининг шон ва қадами улуғлиги билан Мовароуннаҳрнинг бошқа шарифларидан кўп устунликка эга Шох Мир Ҳусайн ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо олдидан амир Муҳаммад Боқир барлосга қўшилиб, осмон асосли даргоҳга етишди ва турли-туман лутфлар билан сийланиб, подшоҳ ҳазратларининг номасини арзга етказди. Хат мазмуни қуйидагича эди: — Биз бу юришни ул азиз биродар¹⁶¹нинг давлати ўнгланиши учун амалга оширганмиз. Чунки агар юрт олувчи байроғимиз бу томонга йўналмаганда

¹⁶¹ Муҳаммад Замон Мирзо кўзда тутилмоқда.

эди, Қавомбек Мовароуннаҳр ҳокимларига итоат этиш занжирини бўйнига солиб, куббатилислом Балхни уларга топширган бўларди. Энди энг яхшиси шуким, ул биродаримиз олий кўнгил илтифоти билан дадилланган ҳолда жаҳонганоҳ даргоҳимиз сари ошиқсалар, то Балх мамлакатининг бошқарув жиловини қудрат кўлингизга топшириб, биз Кобул тарафга қайтиб кетсак.

Муҳаммад Замон Мирзо бу мактубни мутолаа қилгач ва Шох Мир Ҳусайндан дилга ёқар сўзларни эшитгач, ҳазрат подшоҳ ҳузурига бориш ўйини кўнглидан ўтказди. Аммо боришга қарор қабул қилишдан олдин ота томонидан саййид Муртазоҳожанинг набира¹⁶²си бўлмиш, она томондан келиб чиқиши Абулхайрхонга уланувчи ҳамда ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг эгачиси унинг никоҳида умр кечираётган жаноб сиёдатмаоб, салтанат интисоб саййид Махдихожа¹⁶³ Даражаз манзилида турган Бобур подшоҳ ҳазратларидан юз ўтириб, Муҳаммад Замон Мирзо олдига келди ва махдумзодани Бобур Мирзонинг олий ўрдусига боришдан қайтариб, бу қарорга қаршилик кўрсатди. Шунга биноан Муҳаммад Замон Мирзо Шох Искандар бин Шох Рустам бин Саййид Ҳамза садрни Шох Мир Ҳусайнга қўшиб салтанат ошиёнли даргоҳга жўнатди ва у орқали: – Мулозиматга боришимиз учун муносиб керак-яроқлар бут

¹⁶² *Набира* – кўпинча фарзанд, ўғил маъносида.

¹⁶³ *Хондамир Ҳабиб ус-сийар* да Шайбонийхоннинг аммаваччаси ва хон талок қилгач Хонзодабегимга уйланган Ҳодихожа бин Муртазоҳожа исмини юқоридегича “Махдихожа” шаклида ҳам ҳавола қилган бўлиб, ушбу сатрлар муаллифи бу икки жилликка аниқлик киритди. Қаранг: И. Бекжонов. *Хонзодабегим ва Хуррамшоҳ қисматлари*//*Холис*, 10 март. 2011.

эмастиги ва турмуш асбоби йўқлигидан тортик тай-ёрлаш ҳозирча муяссар бўлмади. Худо хоҳласа, Балхни каминага иноят қилганингиздан кейин ва олий мавқаб Кобул томонга қайтиб кетгандан сўнг керак-яроқларни бутлаб, олампаҳо даргоҳ эгаси мулоқоти шарафини топажакмиз, – дея айттирди.

Муҳаммад Замон Мирзо Шох Мир Ҳусайн ва Шох Искандарни жўнатгандан сўнг Шибирғонни эгаллаш учун кетди ва ул шаҳар ҳокими Аминбек олди-га элчи юбориб, уни итоат ва бўйин эгишга чақирди. Аминбек эса ул ҳазратни жуда мустаҳкам тоғ дараси бўлган Қароёғочдан ташкари чикариб олиб, агар ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо ул тарафга илғор солса, ҳеч бир кийинчиликсиз фатҳу зафар келинини кўришга муяссар бўламан, деган ниятда эҳтиёжга коришиқ сўзлар айттирди ва «агар олий байроқ ойчаси етишув нури-ни Шибирғон атрофига таратса, камина бошдан қадам ясаб, хизматга ошиқажакман ва ул даргоҳ эгасининг инъом ва эҳсон дастурхонидан тўла хазз-ҳузур топажакман» дея мактуб йўллади. Муҳаммад Замон Мирзо бу сўзни рост вокелик дея тасаввур қилиб, уғрукни Қароёғочда қўйди ва йўналиш байроғини Шибирғон томонга қараб кўтарди. Амир Неъматуллоҳ кўприги бошига етгандан сўнг ярим кечаси «Шох Искандар билан учрашгач, Фаридун тожли ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзонинг ғазаб ўти аланга олиб, шошилинч каноти билан оти жиловини Қароёғоч томон тўғрилади» деган хабар етиб келди. Шунга кўра Мирзо Муҳаммад Замон балки ҳазрат Заҳир ус-салтана Бобурдан олдинроқ уғруққа етиб оларман, деган умидда яқинроқ бўлган тоғ йўли билан Қароёғоч сари йўналди ва ул тоғ

Йўлини орқадан мустаҳкам қилдилар. Аммо йўл асно-
сида Ҳусайн Ака девона Қароёғочдан келиб, ҳазрат Бо-
бур подшоҳ Қароёғочга кириб, уғрукни тасарруф қилди
ва эндиликда уч-тўрт минг жасур суворий билан уруш
ва жангга тайёр турибди, дея арзга етказди. Муҳаммад
Замон Мирзо бу хабарни эшитгач, йўналиш жиловини
Ғаржистон томонга бурди. Йўл давомида эса амир
Ҳусайн Али жалойир ва амир Юнус Али бин амир
Бобо Али ва хожа Ҳайдар Али қарчақ ҳамда сардор-
лар ва қўшиндан бир тўдаси ул ҳазрат ёнидан қочиб,
Қароёғочга кетдилар. Махдумзода шошилинич қаноти
билан Ғаржистон сари илгарилаб кетди. Пилчироғга
етганда саййид Махдихожа ҳам Муҳаммад Замон Мир-
зодан рухсат сўраб, йўлини Мовароуннаҳр томон сол-
ди. Муҳаммад Замон Мирзо Ғаржистонга етгач, амир
Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулк ва Хожа Ғиёсиддин Али
Холдор ва Хожа Камолиддин Ҳусайн ва ул вилоятнинг
бошқа арбобу калонтарлари кутиб олиш шартлари-
ни бажо келтирдилар ва қудрат қўллари нимага етса,
ўшанча тортиқ қилдилар. Махдумзода Усту қишлоғида
истикомат кўрпа-тўшагини ёйди.

Ўша икки-уч кун ичида ғалаба аломатли бобурий
байроқлар ҳам Ғаржистон вилояти билан Чақчаронни
боғлаб турувчи Окгунбад мавзесига ўз соясини таш-
лади. Бироқ ғаржистонликларнинг бариси Муҳаммад
Замон Мирзо давлатига тарафдорликда тўғри дамли ва
собит қадамли бўлгани учун ҳазрат Бобур подшоҳ ул
тоғлик юртга кира олмади ва Ғурнинг Ферузакуҳ та-
рафига кетиб, у ердан Яккаўланг йўли орқали Кобулга
йўналди.

Муҳаммад Замон Мирзо яна бир навбат озгина

керак-яроқ ва лозим нарсаларни ғамлаб, Ғаржистондан Чакчаронга кўчиб борди ва Чароғдон манзилида истиқомат чироғини ёқиб, у ердан Қандаҳор томонга йўналаман ёки яна бир марта Балх ҳудудига бораман, деб иккиланиб ўтирган маҳал, кутилмаганда сардорлари Иброҳим Султон Мавсулий ва Аҳмад Султон афшор бўлмиш ва Ҳирот волийси Амирхон лала буйруғи бўйича бу гомонга келаётган Хуросон амирлари қўшинининг муқаддима қисми кўринди. Махдумзода амир Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулк ва амир Ўрдушоҳнинг амакиваччаси Мирзобек ва амир Ҳаронкули ва Ислом Али бин Ёр Али бахши ва амир Шоҳ Ҳусайн Ёракий мирохурни Ғончи мўғулининг кўп кишиси ва лашкар аҳли билан Хуросон амирлар рўпарасида қўйиб, ўзи эса йўналиш байроғини Севинж йўли орқали Ғаржистон садаларидан бири бўлмиш Бандар томон кўтарди. Иброҳим Султон ва Аҳмад Султон Муҳаммад Замоннинг сипоҳини қилич ва найза зарби билан енгиб, Мирзобекни Ғончи мўғуллари калонтарларидан ўн-ўн икки киши билан бирга қўшиб ва қўшиндан ҳам кўпларини ҳалокат тупроғига улоқтирдилар. Қочиб кутулган бошқалари Муҳаммад Замонга бориб қўшилдилар. Ул ҳазрат Бандардан Қандаҳор сари йўналди. Ушбу сатрлар ёзғувчиси эса яроқи талофатга учрагани сабабли руҳсат олиб, Ғаржистонда қолдим. Махдумзода Рубазга етганда Чароғдон урушидан ўша томонга кочган Шоҳ Муҳаммад Пир Ака ён-атроф кишиларидан олтмишетмиш киши билан келиб, олий мавкабга қўшилди ва ул ҳазратни ҳадеб ундайвергач, махдумзода унинг сўзи билан Қандаҳорга юришдан воз кечиб, жиловни Сон

ва Чаҳоряк вилоятига бурди ва лашкар аҳли Жазравон атрофида Мирзобекнинг Шибирғонга кетаётган уғруқини талаб, озгина микдордаги керак-ярокни қўлга киритган кўйи Чаҳорякка бориб, ўз ўлганларини ювиб-кафанлаш учун Бандарда қолган Ислом Али, Ёр Али бахши ва Ғончи мўғули кишиларининг етиб келишини кутиш ва сўнг Шибирғонга кетиш учун кўш ташладилар.

Аминбек бу хабарни эшитгач, ўша пайтда ҳазрат подшоҳ Бобур Мирзо буйруғига биноан Балх ҳокими бўлиб ўтирган амир Иброҳим чопук олдига одам юбориб «муносиби шуқим, Муҳаммад Замон Мирзонинг лашкари йиғилишдан олдин ул ҳазрат ишини бирёклик қилишга киришайлик» дея хабар қилди. Амир Иброҳим Балхдан чиқиб, Аминбек унга кўшилди ва ул икки амир бир-бири билан иттифок бўлиб, шоҳзода устига юрдилар. Икки ўртада каттиқ жанг бўлди. Ана шу олишув пайти Муҳаммад Замон Мирзонинг оти сунчиқиб, ўша орада амир Иброҳим чопук бу ҳол устига етиб келди ва ул ҳазратни қўлга туширди. Аммо таъзим ва эҳтиром баъжо келтириб, маҳдумзодани ўзи билан Балхга олиб кетди ва у ердан йўналиш юзини Кобул сари қаратди. Ҳазрат подшоҳ Муҳаммад Бобур Мирзо ўзининг яхши хулқ ва гўзал атвори, туғма қарам ва зотий меҳрибонлиги орқасида ўта шафқат ва марҳамат билан Муҳаммад Замон Мирзони қарши олди ва гуноҳларини худди бўлмагандек ҳаёлидан чиқариб ташларкан, инъом ва эҳсон эшикларини маҳдумзода ҳаёти юзи сари очиб, салтанат асбобларини иноят қилди.

Назм:

Подшоҳи карими банданавоз,
Хусрави журмбахш афувтароз.
Аз сари журми хешу бегона,
Бигзарад, зи онки ҳаст фарзона.
Сад хато бинад а-р аз хайлу ҳашам,
Кунадаш афв аз камоли карам.

Мазмуни:

Бандаларни сийловчи меҳрибон подшоҳ,
Айбларни кечирувчи. гуноҳдан ўтувчи шоҳ.
Кариндошу бегонанинг айбидан,
Кечар, чунки у бир окилу доно.
Оддӣ ва бой кишидан юз хато кўrsa агар,
Карами камоли туфайли афв қилади.

Олий шаънли подшоҳ онту қасамлар ўртага солиниб қилинган аҳду паймондан сўнг Балх вилояти ва унга тобе ерлар бошқаруви жиловини маҳдумзоданинг қудрат кўлига тутқазди. Бобур Мирзо ул ҳазратни учтўрт ой Кобулда ушлаб гургач, подшоҳлик саройининг мухтарама хонимларидан бир каримани маҳдумзодага унашиб, рози ва шоқир ҳолда кўнглини ифтихор ва сарафрозликка тўлдирган кўйи Балхга юборди. Ҳеч бир сўзамолликка берилмасдан ва маддоҳлик йўлини тутмасдан айтадиган бўлсак, ул исломпаноҳ подшоҳ қай даражада юксак карам ва яхшилик, не қадар чексиз шафқат ва саховат намунаси бўлса, барисини ул олий мартабали шоҳзодага нисбатан юзага чиқарди. Бу лутф ва эҳсон довуғи, бу афв ва ёрдам овозаси оламнинг гўрт томони бўйлаб ёйилиб, барча тойифа

кишилар меҳрибон подшоҳга таҳсину офарин айтдилар. Ҳозирги кунимизгача, яъни кириб келган ҳижрий 929 йил зулқаъда ойи¹⁶⁴га қадар, Муҳаммад Замон Мирзо ўша мамлакатда ҳукумат ишига машғул бўлиб ўтирибди. Гоҳида Хуросон ҳокимлари олдига элчилар юбориб, аъло ҳазрат динпаноҳ Бобур подшоҳнинг халифалик таъғи поясида бел боглаб турганларга нисбатан ихлос ва бандалик шартларини бажо келтиради. Ишончли умид ва содиқ ишонч шуқим, ул саодатли маҳдумзода подшоҳлик – *Аллоҳи таоло субҳонаҳу мулки ва султонлигини абадий қилсин* – осмони офтобининг давлат ва адолати сояси остида иқболнинг юкори даражаларига етишади ҳамда шавкат ва мартаба нурининг ёғдуси шоҳаншоҳликнинг мақсади ҳосил наввоби Бобур Мирзо инояти уфқидан унинг аҳволи узра таралади.

Рубоий:

Он ахтари нур густари авжи умид,
Шойистаи афсару сарири Жамшид.
Хоҳам ки ба зилли давлати шоҳи жаҳон,
Бар маснади иқбол бимонад жовид.

Мазмуни:

Умид осмонининг нур сочувчи ул юлдузи,
Жамшиднинг тожу тахтига муносиб.
Истайманки, жаҳон шоҳи давлати паноҳида,
Иқбол тахтида қолса мангуга.

¹⁶⁴ 929 йил зулқаъда ойи – 1522 йил 11 сентябрь – 10 октябрь.

Таҳқиқ эгаси қаламнинг дўстона ёрдами билан мақсади ҳосил соҳибкирон Амир Темур Кўрагон авлодининг ғаройиб аломатли ахбори гавҳарларини шу ергача иборалар тизимига терган ва довотнинг ҳаётбахш булоғи томчиларидан сўзамоллик топиб, баён тизгинини абадга уланган шоҳлик давлати айёмининг ажойиб воқеаларини ёзиш сари бурган экан, умид шулким, Жамшид қудратли вазир¹⁶⁵нинг уйғоқ бахти кўмаги ва инояти ёрдами билан бу битик хато ва айблардан холи топилиб, ушбу Искандар сифот Шоҳ Исмоилнинг юрт огувчилик ҳолатларини энг яхши иборалар, гўзал истиоралар билан яқину йироқдагилар, турку тожик халқлар қулоғига етказгай [405-б.].

ШОҲ ИСМОИЛ ТОМОНИДАН ХУРОСОН ФАТҲИНИНГ БОШЛАНИШИ

[503-бет.] Сўз маъносини билгувчилик байроғини кўтарувчилар ва сўзга чечанлик тахтига безак берувчилар ушбу аниқликни англаб, шу воқеадан вокиф бўлажақларким, мактов хислатли шоҳнинг абадга уланган давлатида шундай бир хосият бор бўлиб, сидқиқилдан ва соф кўнгилдан ихлос ва ниёз юзини икбол қоидали даргоҳ саҳнига қаратган ҳар бир муваффақият соҳибининг умид ниҳоли тенгсиз маликнинг инояти офтоби партавидан соя ёйгувчилик даражасигача ўсиб, истаги ғунчаси мурод чаманида сарафрозлик насими билан очилажақдир. Ҳашамати кўплигидан мағрур бўлган қай бир тўла шавкатли

¹⁶⁵ Сафавийлар вазири Ҳабибуллоҳ Соважий кўзда тутилмоқда.

киши эса қуллик бўйнини осмон манзиллик даргоҳ эгасининг итоат ҳалқасига тикмаса, озгина вақт ичида ўшанинг улуғлик дарахти қийинчилик шамолидан тағ-туғи билан кўпорилиб, буюклиги боғи қовжираган саҳро сифатини топажақдир. Бу таъриф ёзувининг сўнгги фикрасига ўхшашли Муҳаммадхон Шайбонийнинг аҳволи бўлиб, у Хуросон шаҳарлари фатҳидан кейин мамлақати катталиги ва вилоятлари кенлиги, хайлу ҳашами кўплиги, қўшин ва навкарлари зиёдалиги, уруш-саваш асбоблари ҳаддан ортиқлиги, салтанат ва истиклол яроқларининг мўл-қўллигига мағрур бўлиб, Сидра манзилли бўсага эгасига нисбатан фармонга бўйсунлиқ ва итоат йўлидан қадам босмай, юрт олувчи шоҳнинг зулмат кетказувчи қиличи унинг такаббурлик ва манманлик зангини замона ойнасидан илоҳий тақдир сайқали билан тозалади. Бу маънонинг қисқача баёни шуким, Муҳаммадхон Шайбоний Туркистоннинг чекка шаҳарларидан то Семнон худудигача ўз тасарруфи ва эгалланиш доирасига киритгач ва ҳокони мансур Мирзо Султон Ҳусайннинг мажид ўғилларини Хуросон ўлкаларидан ҳар тарафга путратиб юбориб, эркинлик байроғини кўтаргач, гурур ва кеккайиш сувратини ҳамда истибдод ва зулм нақшини кўнгли тахтаси ва қалби саҳифасига чизиб, мақсади ҳосил шоҳ ҳазратлари билан ихлос ва давлатхоҳлик йўлини тугтади. Аксинча, қаршилиқ ва исён изҳорини қилиб, шер вужудли подшоҳ билан курашмоқва урушмоқни енгил ва осон иш деб ўйлади. Аммо у шунни билмас эдики, лочин қанчалик юксак учмасин, жаннат Сидрат ул-мунтаҳоси шоҳидаги қутлуғ Ҳумо билан тенглашиш қанотини ёза олмайди, шункор

канчалик учкур шикорчи бўлмасин, Семурғдек Қоф водийси майдонини босиб ўта олмайди. Искандар мартабали шох Муҳаммадхон Шайбонийнинг адоват аломатли атворида хабар топгач, икки-уч топқир халқ орасида Шайх Лоҳижоний номи билан танилган фазилатлар эгаларининг каттаси Шайх Муҳиддин Аҳмад ва шариатмаоб, фазилатпаноҳ кози Зиёиддин Нуруллоҳ каби сўзамол элчиларни ул олий мартабали хокон олдига юбориб, хонни тўғрилиқ тариқи сулукига ҳамда итоат ва бўйсунушлиқ тариқаси шартларини бажармоққа чақирди ва халқ осойишталиги пойдеворини бузишга сабаб бўлувчи нолайик ишлардан қўл тортиш сари ундади. Бирок шохнинг бу сўзлари хонга сира-сира қор ва таъсир қилмади. Муҳаммадхон Шайбоний ўзбек қўшинлари кўплигига орқа қилиб, фармонни бажарувчилик водийси томон қадам қўймади. Балки Шайх Муҳиддин Аҳмад Лоҳижоний улуғлик ва жаҳонбонлик тахти поясида турганлар ёнидан элчилик расми билан борган вақтда жавоб тариқасида амир Камолиддин Хусайн Обивардийни олампаноҳ даргоҳга юбориб, у орқали жўнатган мактубида шундай сўзларни қаламга олган эди: «Ислоҳ ҳажини адо этмоқ учун кўнгилга келдиким, яқин орада Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон томонга йўналгаймиз. Шу сабабли учрашувимиз манзили қаерда бўлажagini маълум қилсангиз.» Малойик ошиёнли даргоҳ муншийлари шох тилидан хонга жавоб тарзида ушбу сўзларни ёзиб юбордилар: «Биз ҳам ислоҳ обрўси Али Разавия равзаси тавофи учун муқаддас Машҳад томонга бормоққа азми жазм қилганмиз. Муносиби шуқим, давлат ва иқбол мавқабаларини кутиб олмоққа шошилиш йўлини тутгайлар

то дўстни сийлаш шартлари ва душманни куйдириш расму русумларини ул кишига кўрсатиб қўйгаймиз.» Муҳаммадхон Шайбоний бу жавобдан изтироб денгизига чўмиб, осмон қудратли подшоҳ Ширвон ўлкасида турган ўша киш фаслида биёбон йўли орқали Кермон ҳудудига кўшин тортиб кетди. Бориб ул вилоятнинг айрим ерларини ғорт қилди ва деҳқонлару бечораларга нисбатан зулм ва зуғум ўтказди. Бу каби иш юзага чиққани сабабли 916 йил ражаб ойининг ўрталари¹⁶⁶да мамлакат олувчи байроқ Харрақон сайхонлиги узра етишиш соясини ташлади ва ҳамма бажариши шарт фармонга биноан амирлар ва ироқлик, форслик, кермонлик, курдистонлик, луристонлик, арронлик, озарбайжонлик ҳокимлар кўп сонли қўшин билан галаба аломатли ўрдуга йиғилдилар. Шоҳ Хуросон сари юриш ва Муҳаммадхон Шайбонийнинг зулмкор вужудини йўқ қилишга қатъий қарор қилиб, қолган амирлар ва нўёнларни ҳам чакириш учун Султон Яйлоқи манзилида катта тўй-йиғин ясашга фармон берди...[504-бет.]

ҒАЛАБА АЛОМАТЛИ АСКАРЛАРНИНГ УРУШ НИЯТИДА ЎЗБЕК ХОНИ УСТИГА ЙЎНАЛГАНИ

[506-бет.] Зафарга ёр подшоҳ эртаси куни тонгда Султония йўлидан масофаларни босиб ўтган кўйи Рай шаҳри теғраси сари ошиқди ва у ерда ҳам тўхтамай, оти жilовини Домғон вилояти томонга бурди. Ул шаҳар доруғаси Муҳаммадхон Шайбонийнинг Аҳмад Султон исмли куёви бўлиб, у нусрат киришимли қўшиннинг

¹⁶⁶ 916 йил ражаб ўртаси - 1510 йил 19 октябрь.

яқин келганидан хабар топди ва юзини қочиш водийси сари қаратиб, мулк ва мол баҳридан кеча қолди. Шунга ўхшаб, Астрободда ҳокимлик қилаётган хожа Аҳмад *қунқирот* ҳам қочиш тариқини ихтиёр этиб, Зардахок довони оғзи орқали ўтиб, Ёзир ва Дурун томонга кетди. У ердан эса Хоразм тарафга юзланди.

Журжоннинг Саййид Рафеъ ва Бобо Навзар каби арбоб ва калонтарлари ҳамда бошқа оқсоқоллар мулкўл совға-ю тортиқлар билан зафар аломатли байроқни кутиб олишга ошиқиб. Бастомда осмон ҳашаматли хусравнинг палосини ўпиш иззати билан сарафроз бўлдилар ва шоҳнинг ҳам инояту эҳсонига эришиб, ўз уйларига қайтдилар.

Ўша вақтда жаноб султоний хожа Сайфиддин Музаффар битикчи Кабуджома мавзесида бўлиб, олтин тусли чатр¹⁶⁷ келгани хабарини эшитгач, фатҳу зафар янглиғ осмон кезар ўрду томонга юзланиб, Жожарм ўлкасида Сидра ҳашамагли даргоҳ эгаси мулозимати шарафини топди... Шоҳ Исфароин шаҳри четида унинг қобилиятли қоматини вазирликнинг олий мансаби либоси билан безади.

У томонда ўша вақтда Ҳазора юришидан юз бўлак бўлган садпора дил билан қайтиб келиб, Ҳиротнинг Боғи Жаҳоноросида ўтирган Муҳаммадхон Шайбоний куёви Аҳмад Султон юборган чопар орқали нусрат нишонли мавқаб келгани хабарини эшитгач, ҳамиша тилини мактанчокликка чоғлаб «яқин орада Ироқ ва Озарбайжон устига лашкар тортаман ва ул юртларни олгач, йўналиш жиловини Ҳижоз то-

¹⁶⁷ *Чатр* – соябон (давлат белгиси).

монга гўғирлайман» дея лоф-коф уриб юрганига қарамай, қалбига шу даража хавф ва кўркув туйғуси йўл тоғдики, Хуросоннинг душманни ёқувчи қўшини муқаддаси кириб келмасданок 916 йил ражаб ойи охирлари¹⁶⁸да Ҳиротдан Марвга қочиб кетди ва ўша шаҳар қалъасини бекитиб, Мовароуннаҳр султонларига ўзбек қўшинларини ёнига чақириш фармонларини жўнатди.

Муҳаммадхон Шайбоний қочиб кетгач, шу хон фармонига кўра Хуросон мамлакатлари доруссалтанаси бўлмиш Ҳиротда ҳокимлик қилиб ўтирган Жонвафо Мирзо ҳам ўз подшоҳига эргашиб «Марви Шоҳижаҳон кайдасан» дея йўлга тушди. Ҳиротда Хожа Хўрд девондан бўлак ўзбек уруғидан ва Мовароуннаҳр халқидан биронта тайинли киши қолмади. Жонвафо Мирзо олдида ҳоятда эътиборли бўлган мазкур Хожа амир Султон Маҳмуд бин саййид Гиёсиддин Муҳаммад боғбон билан дўстлиги тусфайли Ихтиёриддин қалъасига беркинди.

Ҳиротда рўй берган бу каби воқеалар Тус шаҳри атрофида шохнинг арзига етиб, ул хазратни мулклар бағишловчи молик инояти қўллаб, улуғворлиги шарафига ҳам ортди ва Хуросон вилоятлари ишларини қўлга олиш учун доруғалар тайинлаб, ўзи муқаддас Машҳад сари юзланди. Ул мақомга етишгач, ихлос ва тўла ниёз юзасидан инсу жин имомининг аршга тегар равзаси тавофи эҳромини боғлаб, Имом Ризо *алайхурраҳма* макбараси зиёрати шароитларини бажо келтирди... ҳамда йўксил ва дуоғўйларга садақалар улашгач, нус-

¹⁶⁸ 9 16 йил ражаб охири – 1510 йил 3 ноябрь.

рат оятли байрокни Сарахс сари ҳилпиратди. У ернинг ўзбек доруғаси аллақачон қочиб кетган бўлиб, халқ шоҳга нисбатан хизматкорлик ва бўйсунлиқ йўлини тутган кўйи зафар паноҳли қўшин зуғумидан омонлик топиб, имомия мазҳаби шиорини изҳор қилдилар.

Музаффар туғли шоҳнинг ўзи Сарахсда турган кўйи Дона Муҳаммадбекни мамлакат олувчи қўшиндан бир бўлаги билан бирга манғилой йўсинида Марв томонга юборди...

Муҳаммадхон Шайбоний зафар аломатли қўшиннинг муқаддима қисми келаётганидан хабар топгач, Жонвафо Мирзо ва Қанбарбийни ўзбекнинг қиёмат аломатли қўшинидан катта бир бўлаги билан олдинга жўнатди ва Тоҳиробод кишлоғи ёнида тарафлар тўқнашуви юз бериб, жудда қаттиқ жанг бўлди. Бу жангда Дона Муҳаммадбек ўзбек жангчилардан бирининг камондан отилган ўққа учиб, шаҳидлик шарбатини татиди. Шунга қарамай, улуғ ғозийлар шоҳ давлати қуввагидан юксак мақомли туғларни баланд кўтариб, ўзбекларни то Марв қалъаси ичигача чекинтириб бордилар. Шу ҳол асносида муртазавий хислатли шоҳнинг қутлуғ туғи ойчаси етишиш нурларини Марв қалъаси атрофига сочиб, ғалаба асарли аскарлар ул шаҳар ён-теварагида чодир куббаси ва баланд ўтовини тикладилар ҳамда қамал ва ҳамла ҳужумларини бошлаб юбориб, қалъа олишлиқ асбобларини тартибга келтириш сари киришдилар. Муҳаммадхон Шайбоний қалъа дарвозаларини беркитиб, ҳар бир буржни улуғ амирларидан биттасига топширди ва кўнглига қалъа мудофаасини туғиб, бу мустаҳкам қўрғонни муҳофаза қилиш бобида ҳаддан ташқари кўп ишларни амалга ошир-

ди. Гарчи ул ўлкани босиб олиш юрт олувчи кўшинга султонлик жанги воситасида муяссар бўлса-да, аммо сафёран шижоат аҳлидан кўпининг талафотга учраши мумкинлигини назарда тутиб, бу иш рухсати борасида қутлуғ фармон берилмади. Ўша кунлар давомида улуг ғозийлардан бир қисми жангга кириб, Марв дарвозаси ёнигача боришар ва шаҳардан ҳам бир бўлак жангчилар чиқиб, жиловни уруш-саваш майдонига бурар эдилар. Кўпинча ғалаба шохнинг зафарли кўшини сари бўлар ва ҳар тўқнашда ўзбеклардан бир тўдаси ўлдирилиб, қазо қўли уларнинг ҳаёти палосини йиғиштирар эди. Замона одати ўзи шу янглиғ бўлгани сабабли гоҳида ғозийлардан айримлари ҳам ажал соқийси қўлидан шаҳидлик жомини сипқорар ва гоҳида бир қанчалари тақдир сарпанжасига асир тушиб, Муҳаммадхон Шайбоний буйруғи бўйича қатлга етар эдилар. Бир неча кун шу зайл ўтгач, ажойиботлар йиғингоҳи хонадонининг сохиби тадбир бошлиғи шарофатидан фатҳ чехраси жамол кўрсатди [509-б.].

СУЛТОНЛИК ЖАНГИНИНГ РЎЙ БЕРГАНИ ВА ЗАФАР ҚУЁШИНИНГ ОМОНЛИК УФҚИДАН ПОРЛАБ ЧИҚҚАНИ БАЁНИДАГИ ГАПЛАР

[509-бет.] ... Бир неча кун Марв чети нусрат асарли аскарларнинг истиқомат маҳали бўлгач ва фақат муҳосира-ю муҳориба билан фатҳу зафар юлдузи мақсад уфқидан чикмагач, шохнинг илоҳий иноятлар нурлари ижодкори бўлмиш офтоб аломатли қалби ойнасида ушбу тадбир суврати намоён бўлди: «Бир кўч масофа орқага чекинамиз, токим бу чекиниши-

мизни Муҳаммадхон Шайбоний нусрат оятли мавкаб-нинг қочганига йўйсин ва кетимиздан қувлашга жазм қилиб, журъат қадами билан Марвдан чиқсин. Ўшанда фатҳ ва зафар жиловини ҳасадчи ғаним ва ёғий душман томонга бурамиз ва қиличу найза зарби билан қилмишига яраша жазосини топдирамиз.» Сўнг шу ғайбий илҳом ва илохий талқин саналган тўғри тадбирга амал қилиб, бироқ қутлуғ қалбда яширин бу режани нойиблар ва амирларга билдирмасдан, 916 йил 28-шабон¹⁶⁹ чаҳоршанба куни охирида нусрат нишонли байроқлар Марви Шоҳижаҳон четидан ҳаракатга келди ва шоҳ шаҳардан уч фарсах масофа наридаги Маҳмудий кишлоғи дарёчасидан ўтиб тушган кўйи шу ерда бир куну икки оқшом тўхтаб турди. Бу каби орқага қайтишнинг асл ҳақиқатидан беҳабар давлатнинг бир нечта амир ва нўёнлари ниҳоятда ҳайрон бўлдилар ва ўй-фикр денгизига ботиб, ор-номус юзасидан қаттиқ изтироб чека бошладилар. Аммо ҳидоят қоидали шоҳнинг қатъий қарорли ақли режасини англовчи айрим хос ва яқин кишилардан бир бўлаги бу қайтишнинг ҳеч шухбасиз фатҳу зафар муқаддимаси учун қулай имконият учун амалга ошаётганини яхши билиб турардилар.

Ҳазрат султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчидан эшитганим борки, мазкур манзилда мансур шоҳ халифа ошиёнлик даргоҳ муншийларидан бирига Муҳаммадхон Шайбонийга бир мактуб битишни буюрди. Бу хат мазмуни шундай эди: – Илгари сен бизга «кўнглимизни ислом ҳажини амалга оширмоқ ния-

¹⁶⁹ 916 йил ражаб ўртаси – 1510 йил 19 октябрь.

ти тўла камраб олди ва яқин кунларда ўша юришни рўёбга чиқариш учун Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон томонга юзланажакмиз» деб ёзган эдинг. Биз эса шунинг жавобига тиришиб «бизнинг ҳам башар аҳли имоми Али ибн Мусо ар-Ризонинг муаттар қабрини тавоф этиш ниятимиз бор» ва тез фурсатларда химматни ул тарафта юзланиш учун қаратгаймиз» деган эдик. Сен ўз ваъданг устида турмагач, мана биз жаҳон олувчи кўшин байроғини муқаддас Машҳад сари ҳилпиратдик ва Аллоҳга шукрим, ул иқбол қибласи, омонлик ва орзулар каъбаси тавофи шарафига мушарраф бўлиб, имомлик ошиёнли даргоҳ губоридан умид кўзимиз учун равшанлик ҳосил қилдик. Бу сўзларни ёзишдан мақсад шуким, тасаввуримизча, балки ул жаноб қутлуғ мавқабимиз келганидан хабар топиб, қадамимиз истиқболга чиқсалар ҳамда меҳмондорлик ва зиёфат шартларини бажарсалар, жуда лойиқ ва муносиб иш рўй берган бўларди, деган ўйда эдик. Майли, бу ишнинг урдасидан чиқа олмаган эканлар, шу сабабли биз ўзимиз мулоқотларини топиш учун алар турган Марв шаҳри ташқарисигача ташриф буюрдик. Аммо бу ерда ҳам ул жанобдан одамгарчилик лавозимлари юзага чиқмади. Начора, эндиликда қайтиш тизгинини орқага бурамиз ва Хуросон вилоятларининг бирида қишлоқни ўтказиб, баҳор фасли аввали, яъни лола-ю гул-чечаклар кўшинининг уруш-саваш майдонига юриши бошида яна қайтамиз, токим ғайб пардаси ортида яширин суврат кўриниш доирасига киргай, вассалом.

Бу бахт услубли мактубни аъло ашраф фармонга биноан улўғ кўрчилардан бири олиб, пайшанба куни намозлар чоги Марв томонга кетди.

Жума куни¹⁷⁰ тонгида, яъни ялтироқ тус байрокли хусрав – офтоби жахонтоб олам майдонини эгаллаш ниятида зарқал қиличини уфқ кинидан чиқарган ва кураш оёқларини осмон майдонига қўйган қўйи фалаклар кўрғонига бекинганларни мағлуб қилган маҳал соҳиби бахт шоҳ Амирбек Мавсулу мухрдорни уч юз нафар жасур чавандоз билан бирга Маҳмудий анҳори кўприги устида қўйди ва ўзи қўшин билан йўналиш туғини Талхтон қишлоғи сари кўтарди. Режага кўра, Амирбек Муҳаммадхон Шайбонийнинг қўшини қорасини кўрган заҳоти ҳеч тўхтовсиз қочиш йўлига кириб, осмон мартабали мавкабга келиб қўшилиши лозимлиги, буни кўрган ўзбекларнинг эса ботирлашиб, ҳеч ўйлаб ўтирмадан ўша йўлдаги Сияҳоб дарёчасидан бемалол ўтган қўйи осмон кезар ўрду орқасидан шошганча қувлаб, шаҳардан анча узоқлашиб қолишлари кутилганди.

У томонда Муҳаммадхон Шайбоний оқибати олқишли шохнинг кўчиб, мағриб томонга йўналганидан хабар топган, энди нусратнишон ғозийлар отлари жилвини Ироқ (Эрон) ва Озарбайжон теграсига етгунга қадар орқага бурмаяжаклар, деб ўйлаган эса-да, шунга қарамай, биринчи куни эҳтиёткорлик расмига риоя қилиш жиҳатидан шаҳардан ташқари чиқмади. Аммо жума куни саҳар чоғи ҳар бири қиёмат юришли найза учи билан қоронғу тунда чумоли ва илон кўзини тикувчи ва сув кўринишли шамшир шуъласи билан урушсаваши куни Рустаму Исфандиёр ҳаёти хирманини ёндирувчи совут кийган ханжар санчар баҳодирлардан

¹⁷⁰ 1510 йил 3 декабрь кўзда тутилмоқда.

бир тўдаси билан бирга дарвозадан ташқарига кадам бо сиб, лашкар қалбида жойлашди. Кўшин канотларини эса Жонвафо Мирзо ва Қанбарбийларнинг вужуди шарафи билан мустаҳкамлади. Шу зайл тўла мағрурлик ва гердайиш билан шоҳ орқасидан йўналди. Йўл асносида хонга ер юзи шохининг қутлуғ мактуби етишди. Хон хат мазмунидан хабар топгач, бу ёзишманинг сабабини уруш майдонига чиқишдан ўта даражада ожизлик кўрсатилаётгани белгиси ўрнида тасаввур қилди. Шунга кўра кавкаблар мартабасича мавкаблар кетидан олдингидан ҳам кўпроқ саъй-ҳаракат билан таъкиб этишга тушди. Ёнидаги Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржийга хат келтирган чопарни Марвга элтиб, камаб қўйишни ва лашкардан ким шаҳарда қолган бўлса, уларни ҳам бу ёққа юборишларини буюрди. Хон масофаларни босиб ўтишда яна ҳам шошилиш йўлини тутаркан, Маҳмудий қишлоғига етишгач, Амир Бек муҳрдор тайинлангани бўйича оти жиловини кочиш сари бурди. Муҳаммадхон Шайбоний бу ҳолни мушоҳада қилган заҳоти хурсанд бўлиб, галаба умиди жамолини кўришга умид боғлаган кўйи юриш тезлигини тагин-да ошириб, олдингидан ҳам кўпроқ шошиланча яшин ва шамолдек Сияҳоб дарёчасидан ўтди. Аммо музаффар туғли шоҳ Амир Бек аъло шарафли мавкабга етиб келгач, душманнинг яқинлашганидан хабар топиб, ўша пайтда зафар аломатли узанги мулозиматида турган улуғ амирлар ва Баҳром қасосли кўрчилардан уч-тўрт минг нафар отлик чавандоз билан бирга дунё кезар саманд тизгинини тўғирлади ва оҳулар тўдасига чанг солиш учун юзланган йирткич шер ёки чумчуқ овлашни писандига илмас юксак учув-

чи лочиндек юзини душманлар тарафга қаратди... Ва Махмудий кишлоғи чеккасида тарафлар яқинлашуви тўқнашув билан якун топиб, ҳар икки томондан сурнай ва карнай овозлари кўтарилди, бурғу ва сурон садолари баланд осмон чўққисидан ўтди. Жанг майдонининг чанги тез айланувчи фалак авжига етишди ва оламни кезувчи отлар туёғининг гард-ғубори офтоб юзига никоб бўлди. Улуғ ғозийлар аждаҳо гавдали найзаларни қўлга олиб, душманлар сари юзландилар, Баҳром қасосли ўзбеклар қоничар ўқларни камон ипига қўйиб, жангга киришдилар. Қисқаси, бу томондан қутлуғ мавқабдаги ғозийларнинг шаҳоб юлдузидек найзалари баҳодирлар томиридан қон оловини оқизар, ул томондан эса Муҳаммадхон Шайбоний аскарларининг дил аломатли пайконлари шижоатдилар қўкси нишонига келиб тегиб, жон бойлигини қўққа соғураб эди. Ўша қаттиқ уруш-саваш асносида шоҳ душман лашкарининг қалб қисми сари от қўйиб, ҳар ҳамласи билан муҳолиф аскарининг қўпини ер тишлатар эди. Муҳаммадхон Шайбоний ҳам ихтиёр ва изтирор юзасидан озгина вақт сабот ва қарор оёғини маҳкам тираб, шундай уруш ясадики, мияларни икки ёрувчи қиличи зарбасидан шиддат қасосли Баҳром қўркиб, офтобнинг заррин қалқонини боши узра тортди ва қоничар найзасининг келди-кетдиси қўплигидан Семурғ ваҳимага тушиб, Қухи Қоф орқасига яширинди. Ниҳоят, юрт олувчи шоҳнинг жаҳонни безовчи байроғи ойчасига ғалаба-ю фатҳ саодати юлдузи яқинлик ҳосил қилди ва динпаноҳ подшоҳнинг ҳуш қулоғига «Аллоҳ ғалаба билан эъзозлайди» калимасининг қувонч орттитар навоси кирди, ўзбекнинг ёмон хислатли қўшинлари эса уруш

майдонига орқа ўгириб, жиловни қочиш водийси сари бурдилар. Шоҳ аскарлари уларни қувлаб, қочганлардан жуда кўпини ҳалокат тупроғига қулатдилар.

Хуросон халқи жумласидан саййид Гиёсиддин Муҳаммад боғбоннинг тўнғич ўғли амир Жалолиддин Маҳмуд ва хожа Муизиддин Хусайн девон ва хожа Абдуллоҳ Марвий кабилар бир гуруҳ марвликлар билан бирга Марв шаҳри ичида турган бўлиб, ўша киёмат кунни ғозийларнинг қиличи зарби ва найзаси санчқисидан оламдан ўтдилар. Жонвафо Мирзо ва Қанбарбий тақдирдан бўлиб, асир тушдилар ва шоҳлик қаҳри қаҳрамони ҳукмича қатлга етдилар. Муҳаммадхон Шайбоний ўта саросима ва изтироб ичидаги қочиш маҳали Сияҳоб ёнида узангиси хизматида турган беш юз нафар билан отини бир чаҳорбоғ ичига карата ҳайдаган эди, аммо боғ ичидан ташқари чиқишга жой топа олмай қолиб, ўша аснода Бурун Султон ғозийлардан бир гуруҳи билан ул боғни ўраб олиб, қўлларини ўк отишга узатдилар. Ўзбеклар ўк ёмғиридан бир-бири устига қулаб, жуда кўплари отлар туёғи остида ҳалок бўлдилар. Ҳаётларидан бир неча нафаси қолган айримлари эса ўлган шериклари жасди устига тармашиб, ул боғ девори устига чиқиб олишар, аммо улар ҳам ғозийларнинг ўтқир қиличи зарбидан оёқдан қолар эдилар. Ул ёмон қавмнинг барчаси найза ва қиличга ем бўлгач, қутлуғ мавқаб мулозимларидан бир нечтаси ўлганлар орасидан Муҳаммадхон Шайбонийни излаб, уни ўша боғ ичидаги мурдалар тагидан топишди. Хон устига қулаб тушган қочоклар остида қолиб, нафаси қисилганидан жонини руҳларни олувчига топширган экан. Улуғ ғозийлар унинг ман-

манлик оркасида ўзидан бошқа ҳеч бир сарварни тожга лойик кўрмаган бошини танидан жудо қилиб, зафарпаноҳ шоҳ олдига олиб бориб, жаҳонни кезувчи саманди туёғи остига ташладилар ва шоҳга олқишу дуо айтиш шартларини адо этдилар. Ул ҳазрат илоҳий шукр саждалари ва жаноби таоло ҳамдлари лавозимини бажаришга киришиб, тўғри йўл арбобларига назру садақалар улашди. Амирбек Мавсулу ва шу урушда жасурлик аломатларини намоён этган бирдамлик тўқайининг бошқа бир нечта шерларини турли-туман инъомлар билан сийлаб, юракларини фахру гурурга тўлдирди. Муҳаммадхон Шайбоний ва унинг амиру давлати устунларига тегишли ҳаддан зиёд ҳамда билимдон ҳисобчилар саноғига сизмас миқдордаги ашё ва яроқларни эса улуғ ғозийларга тақсимлаб берди. Марви Шоҳижаҳон шаҳри аҳолиси ва халққа раҳм қилиб, ўлганлар бошларидан миноралар кўтарди¹⁷¹.

Муҳаммадхон Шайбоний саройида девонликнинг шарафли мансабига мушарраф бўлиб юрган, балки, иқтидор ва истеъдоди туфайли хоннинг барча мамлакат ва молиявий ишларини бажаришга дахлдор бўлган Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий бахт ва толе ёрлиги воситасида ўша кунни Марв шаҳри ичи-

¹⁷¹ Нашрда келган матннинг бу каби жумлалари негадир қовушмаган бўлиб. “Тарихи Рашидий”, “Мусаххар ал-билод” асарларида у аниқ берилган. Яъни Муҳаммад Ҳайдар дунлот ва Муҳаммадёр ибн Араб катаган “шоҳ Марв аҳолисини “қатли ом” қилдириб, ўлиқлар бошидан миноралар ясаган”ини ёзадилар. “Мусаххар ал-билод”ни Эронда нашр эттирган Нодира Жалолий ҳам бу асар қўлёзма матнини ўзгартириб, нашрда бу жумлаларни “Шоҳ Марв аҳолисига раҳм қилиб, ўлиқлар бошларидан миноралар ясади” шаклида беради. Қўринадики, дастлаб “Ҳабиб ус-сийар”нинг эронлик ношири бу каби ўзгартишга қўл уриб, сўнг чоп қилинган “Мусаххар ал-билод” ношири ҳам унга эргашган.

да турган кўйи ўз хони ўлгани воқеаси хабарини эшитиб, шоҳнинг мамлакат девони ишларини тартибга солиш мутасаддийси амир Нажмиддин Масъуд Сонийга яқин бўлиб олиш йўлини излаб, мақсади ҳосил шоҳга ихлосмандлик нақшини кўнгли лавҳига битди. Амир Нажмиддин Масъуд Соний унинг яхши хулқ ва мақтовли атворга лим тўла хислатидан бир бўлагини шоҳ арзига етказиб, тилини хожа шафелиги учун чоғлагач, Хожа Маҳмуд Соғаржий жонини ўлимдан омон сақлаб қолишга эришди. Бугина эмас, балки ўша айёмда шоҳлик меҳрининг куёши илоҳий марҳамат уфқидан порлаб чиқиб, аҳволи сари нур сочди ва вазирлик мансаби-ю соҳиби девонлик ишларига тайинланиб, кадр ва мақоми пояси юксалди [514-бет.].

ЖАҲОН ПОДШОСИ ШОҲ ИСМОИЛНИНГ ОВГА ЧИҚҚАНИ ВА ҚИШЛОВ МАНЗИЛИ ВОҚЕАЛАРИДАН БИР БЎЛАГИ ЗИКРИ

[521-бет.] Зафар байроқли шоҳ Исмоил Кум шаҳрида фалак ва юлдузларни яратганнинг неъматларига ғарк бўлиб турган қиш фаслида ва олий ҳимматининг лочини Хуросон мамлакатлари шикоридан тинчиган маҳалда оҳу ва тоғ эчкиси-ю парранда овини кўнглига тугди...

...Ана шу ов асносида жаноб султоний сайф ул-аномий жаноб Музаффар битикчи Мозандарон вилоятларидан қайтиб, амир Абдулкарим ва Оқо Муҳаммадни улар зиммасидаги маблағдан ундирилган ўн минг тумон пул билан бирга осмонга тенг даргоҳга олиб келди ва бу ишни адо этиш борасида ул икки амир

ўртасида бўлиб ўтган бахс-тортишувни шоҳ арзига етказди. Мухлисларни сийловчи шоҳ жаноб султонийни турли-туман лутфу эъзолар билан сарафроз қилиб, Мозандарон ҳокимларининг эса бир неча вақт қутлуғ ўрдуда туришлари ҳақида олий фармон берди. Шунга кўра ҳокимлар бу кишни осмон маконли даргоҳ мулозиматида охирига етказдилар. Бу кишло вюртида содир бўлган воқеалардан яна бири шуким, ўтган воқеалар рўй бериб турган пайтда элчилик расми билан Заҳир ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ олди-га кетган Муҳаммаджон эшикоғоси Нажмбек қайтиб келиб, шоҳ арзига «ҳазрат Бобур Мирзо жаноблари Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарларини Аҳмадбек сўфи ўғли ва Шоҳрухбек афшорнинг улуғ амирлари ёрдамида қўлга киритганига қарамай, димоғи саройи сари гурур ва такаббурлик тутунига йўл бериб, қаршилик кўйига тушган» қабилдаги гапларни етказди. Шунга кўра «Нажмбек захиралар денгизидан бир гурухи, яъни қиёмат аломатли қўшиндан бир бўлаги билан Мовароуннаҳр сари йўлга тушиб, Журжоннинг Колпушида кишло в килиб ўтирган Дев Султонни ўзига қўшиб олсин ва Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Муҳаммад Бобур подшоҳни қаршилик саҳросидан чиқариб, келишув ва дўстликнинг туғри йўлига солсин» деган қутлуғ фармон чиқарилди.¹⁷²

¹⁷² Бу ерда Бобурнинг 1511 йил Бухоро ва Самарқандни эгаллаган пайтига ишора бўлиб, Муҳаммаджон эшикоғоси ўз шахсий ғарази мақсадида Бобур устидан чакимчилик қилган. Бирок, шоҳнинг Самарқандга Бобур ҳузурига махсус кишиларни юборишидан эшикоғосининг ўз сўзларини қандайдир бир далиллар билан исботлаб бера олгани ҳам англашинади. Эшикоғоси ва Бобур орасидаги ёмонлашган муносабат ҳақида қуйироқда маълумот берилган.

Шу воқеалар бўлиб турган орада Рум подшоси Йилдирим Боязиднинг вафот этгани борасидаги гап-сўзлар тарқалди ва унинг Султон Мурод номли набираси отаси ўрнига ўтирган амакиси Султон Салимдан қочиб, олампапоҳ шоҳ даргоҳига илтижо билан келди. Шунга кўра «Дев Султон кутлуғ ўрдуга келиб кўшилсин, Нажмбек эса ҳали номларини тилга олажагимиз бир нечта амирлар билан бирга Мовароуннаҳр томон йўналсин» деган шоҳлик фармони чиқарилди.

Шунингдек, ўша вақтда осмон ғулумли шоҳ яна бир бор Мозандарон ҳокимларини ўз иноятларига сазовор этиб, қайтиб кетишлари учун рухсат бераркан, зиммаларидаги йигирма минг тумон миқдорида қолган маблағни ҳам даргоҳга юборишларини шарт қилиб қўйди ва улар мазкур маблағни ундириш бўйича мутасадди бўлмиш жаноб султоний сайф ул-аномий Музаффар битикчи хизматида дуоғўйлик ва санохонлик қилганча ўз ўлкаларига бориб, ул жанобнинг кўнгли розилигини топиш ва қолган пулни саранжомлаш учун йўлга тушдилар.

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ПОДШОҲ
ВА ЎЗБЕК СУЛТОНЛАРИ ЎРТАСИДА РЎЙ
БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ВА УРУШЛАР ЗИКРИ ВА
АМИР НАЖМИДДИН СОНИЙНИНГ ОЛАМНИ
ЯРАТГАН ЭГАМНИНГ ҚАЗОВУ ТАҚДИРИ БЎЙИЧА
МОВАРОУННАҲР ТОМОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ
БАЁНИ**

Доруссалтана Хирот шоҳликнинг зафар аломатли байроклари тикилган жойга айланган кунларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ сўз билгич элчиларни мўл-кўл совға ва туҳфалар билан иқбол ошиёнли шоҳ даргоҳига юбориб, ихлос ва давлатхоҳлик изҳорини қилди. Ул олий зотли хусравнинг эътиқод олтини мамлакат олувчи шоҳнинг куёш нурли кўнгли маҳак¹⁷³и орқали тўла соф даражада аён бўлганига биноан Бобур подшоҳнинг элчисини чексиз инъом ва эҳсонга кўмиб, шундай кутлуғ фармон чиқарди: – Ул ҳазрат Мовароуннаҳр мамлакатидан қанчасини ўз тасарруфи доирасига киритса, шунчасига эгалик қилаверсин.

Нихоят Муҳаммад Бобур подшоҳ 917 йил¹⁷⁴и Зобулистон лашкари билан маврусий вилоятлар сари йўналди ва Бадахшон ҳудудига етишгач, Мирзо Султон Вайс¹⁷⁵ни ўзига қўшиб, дастлаб юриш байроғини Ҳисори Шодмон тарафга қараб кўтарди. Ул мамла-

¹⁷³ Маҳак – тилланинг софлигини аниқлайдиган тош.

¹⁷⁴ 917 йил (муҳаррам ойи) – 1511 йил 31 март – 29 апрель.

¹⁷⁵ Хон Мирзо лақабли Бадахшон волийси темурий Султон Увайс Мирзо бин Мирзо Султон Маҳмуд бин Мирзо Султон Абусаид кўзда тутилмоқда.

катларнинг ҳокимлари Ҳамза Султон ва Маҳди Султонлар мулк вориси келаётганидан хабар топишгач, ўз кўшинларини йиғиб ва жангга ҳозирлаб, уруш майдони сари отландилар. Вахш мавзеси атрофида Бобур Мирзонинг қуёш ёғдули туғи душман турган жойга етиб, икки орада жуда шиддатли тўқнашув рўй берди ва илоҳий иноят кўмаги ва шоҳлик давлати мадади билан Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо зафар топиб, ўзбек кўшини енгилди. Ҳамза Султон ва Маҳди Султон жангда ўлдирилиб, Ҳисори Шодмон, Хатлон, Қундуз, Баклон вилоятлари Амир Темур Кўрагон хонадонининг ул самарасининг эгаллаш доирасига кирди ва у ўзининг мактовли шеvasи тақозосича адолат ва халқпарварлик байроқларини баланд кўтариб, бу ойдин фатҳ воқеасини ҳашамат қоидали шоҳ даргоҳига арзадошт қиларкан ниёз қалами билан «агар донгдор амирларингиздан бири олий мақомли ғозийларнинг бир гуруҳи билан бирга келиб, бу мухлисингизга кўшилсалар, тез фурсат ичида Мовароуннаҳрнинг бошқа мамлакатлари ҳам фатҳ қилиниши ва бу вилоятларда хутба-ю танганинг шоҳаншоҳ номи ва унвони билан зийнат топиб, ўзбек султонларининг эса жаҳонбонлик пойдевори кўпориб ташланишига умидимиз бор» дея ёзиб юборди. Бобур Мирзонинг элчилари Сидра¹⁷⁶ мартабали бўсағага етишгач ва Жамшид ҳашаматли амирлар воситасида ул аризанинг мазмунини шоҳга арз этгач «Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шоҳрухбек афшор уруш тўқайи арслонларидан бир тўдаси билан Ҳисори Шодмонга бориб, Муҳаммад Бобур Мирзога ёрдам

¹⁷⁶ Сидра (тул мунтаҳо) – жаннатдаги энг баланд дарахт номи.

берсинлар ва ул олам султонлари қаймоги мавкабида ўзбек фиркаларига қарши уруш ва жанг қилсинлар» деган қутлуғ ҳукм чиқарилиш шарафини топди. Шунга кўра, ул пок кўнгилли икки амир Ҳисори Шодмон томонга ошиқиб, Муҳаммад Бобур подшоҳ улар ёрдамига суянган ҳолда Самарқанд сари йўналди. Ул диёр ҳокими Муҳаммад Темур Султон ва Бухоро волийси Убайдуллоҳ Султон бу ҳолдан хабар топгач, давлат марказини бўш қолдириб, Туркистон томонларга кетдилар. Бобурнинг нусрат аломатли байроғи ойчаси эса доруссалтана Самарқанд уфқидан кўриниш бериб, ул мамлакат ён-атрофи адолат ва инсоф нурлари билан зиёлик сифатини топди. Зулм ва бидъат аҳлининг расму қоидалари орадан йитиб, хутба ва танга маъсум имомларнинг – *уларнинг барчаларига Аллоҳнинг салоти ва саломи бўлсин* – шарафли ва фахрли зикри ва саййидлик паноҳли, Искандар қоидали шохнинг исми ва унвони билан безанди. Шу тариқа Муҳаммад Бобур Мирзо яна бир бор ота-боболари ўлкаси пойтахтида сарварлик ўриндиғига қадам кўйиб, қутлуғ нишонга биноан Ҳисори Шодмон, Хатлон, Бадахшонни Хон Мирзога берди. Бухоро шаҳрида ва унинг қўлга киритилган бошқа музофотларида адолатпарвар ҳокимлар кўйди. Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шохрухбекнинг юракларини қимматбаҳо тортиқ ва муносиб совғалар, осмон қудратли отлар ва олтин танга тўла халтачалар ва гавҳар шодалари инъоми билан шод-хуррам қилди ва қайтишларига ижозат бериб, халифалик аломатли даргоҳнинг максали ҳосил наввоби – шох Исмоил учун турли-туман хусравона пешкаш ва ҳар хил подшоҳона тухфалар юборди. Бироқ олампаноҳ

даргоҳдан элчилик расми билан Бобур Мирзо олди-га келган Муҳаммаджон эшикоғосини тақдирлаш борасида бироз унутиш ва ғафлат йўли тугила қолибди. Шу сабабли Муҳаммаджон эшикоғоси шоҳнинг Кум шаҳридаги қишлови пайти аъло тахт пойига етишиб, ҳазрат Муҳаммад Бобур Мирзо қаршилик ва бўйсунмаслик ўйига тушган, дея арз қилди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, шу билан Нажмбек Зайнулобидин Бек, Бодинжон Бек, Хожа Камолиддин Махмуд Соғаржийи каби бир гуруҳ амирлар ва давлат устунлари билан бирга Мовароуннаҳрга юзланди. Аммо ул ҳудудга етиб бормасдан бурун «ўзбек султонлари яна бир марта Мовароуннаҳр устига қўшин тортишибди ва Муҳаммад Бобур подшоҳни енгитибди» деган хабар тарқалди. Бу сўзнинг шарҳи шуким, Муҳаммад Темур Султон ва Убайдулло Султон Аҳмадбек ва Шохрухбекнинг кетгани хабарини эшитгач, тагин Мовароуннаҳр шаҳарларини эгаллаш фикрига тушдилар ва Жонибек Султон ҳамда бошқа қариндошлари билан иттифоқ бўлиб, инъом ва эҳсон эшикларини ўзбек улуси сардорлари юзи сари очдилар ва шу тариқа шижоатли қўшин ва жасорат аломатли лашкар йиғиб, 9 18 йил бошлари¹⁷⁷да йўналиш байроғини Бухоро томон кўтардилар ва ўзбек қўшинининг манғилойи шошилинич қаноти билан масофаларни босиб ўтган кўйи келиб, туйқусдан ул шаҳар ён-атрофини босқинчопқин қилди. Бу хабар Муҳаммад Бобур подшоҳ қулоғига етгач, журъати кўплигидан мулозиматида турган ёнидаги озгина қўшин билан Самарқанддан

¹⁷⁷ 918 йил бошлари (муҳаррам) – 1512 йил 19 март – 17 апрель.

чикиб, душманни йўқотиш учун юзланди. Муҳаммад Мазидхон ҳамда ақл ва тадбир эгаларидан бир қанчаси «бу янглиғ оз аскар ва етар-етмас жанг яроғи-ю кам курол-аслаха билан душман устига бостириб бориш давлатга яраша иш эмас, эҳтиёткорлик йўли тақозосига кўра бу юриш катта қўшин йиғилгандан сўнг ва урушга талабқор довюраклар тўплангандан кейин амалга ошиши лозим» дея нечоғлик арз қилмасинлар, подшоҳ бу сўзларни розилик қулоғи билан эшитмади. Бухоро атрофига яқин етганда «ўзбек султонлари бир неча кўч орқарокка чекиниб ўтиришибди» деган хабарни эшитгандан сўнг эса яна ҳам ботирроқ бўлиб, оти жиловини душманнинг кетидан қувлаш сари бурди. Икки-уч бекат босиб ўтилгач, тўсатдан Муҳаммад Темур Султон ва Убайдуллоҳ Султон ва Жонибек Султон чексиз қўшин билан уруш сафини ясаб, кўнгиллларини кўрқув ва гумондан тозалаб ул саҳрода ўз қорасини кўрсатиб қолдилар¹⁷⁸. Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур душманнинг бу жасорат ва ботирлигини мушоҳада қилгач, қўшинни тайёрлашга тушди ва адоват қиличини қасос кинидан суғуриб, ўзбек тойифасидан бир гуруҳини ўлдирди ва ярадор қилди. Чигатой қўшинининг бир нечта довюраклари биринчи ҳамладаёқ ўзбекнинг Ўрус бий, Хожа Аҳмад қўнқирот, Кўчак бий каби нўёнларини асир олдилар ва ҳазрат Бобур подшоҳнинг нури назарига олиб бордилар. Шу заҳоти ул уч ўзбек

¹⁷⁸ Рўзбеҳон Исфажоний, Муҳаммад Ҳайдар дуглот, Муҳаммадёр ибн Араб ктаган каби тарихчилар маълумотига қараганда, аксинча, Бобур Мирзо қўшинининг сони гоҳ қирк минг, гоҳ етмиш минг кишидан ташкил топиб, ўзбеклар қўшини эса гоҳ уч минг, гоҳида бор-йўғи уч юз кишидан иборат бўлгани айтилади.

сардори шер овловчи шахриёрнинг пайкони захмидан охират олами сари кетишди. Аммо ўзбек султонлари ёнидаги бошқа амирлар ва сардорлар қасос олишга қаттиқ ҳаракат қилган кўйи оёқни мардоналик майдонига қўйиб, қўлларини уруш асбобларини ишлатиш учун чўздилар ва жанг чангини тез айланувчи осмон авжигача ўрлатиб, сувдек ялтирар пайкон учи ва ўточар қилич тиғи билан бобурий мавқабдаги жуда кўп мулозимлар номини бақо лавҳидан ўчирдилар. Ул ҳазрат имкон бориचा чидам майдонида оёқ тираркан, бироқ ёнидаги қўшини тарқаб кетгач, адоват талаб ўзбеклар эса анча чакқонлашиб, устун кела бошлаганидан сўнг юзни Бухоро томонга қаратди ва ул шаҳарда ҳам туришни маъқул топмай, у ердан Самарқандга кетди. Самарқандда оила ва бола-чақасини ўзига қўшиб, Ҳисори Шодмон сари отланди.

Муҳаммад Темур Султон, Жонибек Султон ва Убайдуллоҳ Султонга яна бир марта Самарқанду Бухоро мамлақати ва у ерларга қарашли туман, музофоту ён-атроф ерлари насиб қилиб, ҳар бири ўзининг илгариги қароргоҳида қарор топишди ва халққа меҳрибонлик кўргузиб, ул ўлканинг ҳеч бир аҳолисига озор етказмадилар. Сўнг мазкур йилнинг жумодилавал ойи¹⁷⁹да тағин биргалашиб, йўналиш байроғини Ҳисори Шодмон томон ҳилпираддилар.

Муҳаммад Бобур подшоҳ душман келаётганидан хабар топгач, Хон Мирзо билан бирга Ҳисори Шодмон қалъаси Арқини мустаҳкамлади ва унинг буйруғига кўра шаҳар қалъаси атрофида айлана қилиб чуқур

¹⁷⁹ 918 йил жумод илаввал ойи – 1512 йил 15 июль – 13 август.

қазидилар, қалъа ташқарисидаги маҳаллаларга эса кўчабанд, яъни ғов ва тўсиқлар ўрнатдилар. Ёрдам учун Балх ҳокими Байрамбек Қаромонлу олдига одамлар жўнатдилар. Байрамбек Қаромоний ҳам амир Султон Муҳаммад Шерозийни боғир мужоҳидлардан уч юз нафар ғозийга бош қилиб, уларга ёрдам тариқасида жўнатди.

Ўзбек султонлари Чағониёнгача келиб, аммо шу ерда Ҳисори Шодмон қалъаси мустаҳкам қилиб беркирилгани ва шижоат аломатли ғозийларнинг у ерга етиб келгани каби кучли мудофаа тайёргарлигидан хабар топишгач, уруш оловини ёқишни маъқул кўрмай, орқага қайтиш жоловини юртлари сари бурдилар.

Хуросон ҳокимлари ахбори ва Муҳаммад Темур Султон, Убайдуллоҳ Султон каби ўзбек султонларининг Мовароуннаҳр диёрини қайтадан ишғол қилгани Нажмбекнинг қулоғига етишгач, ўзбек ҳукмдорларини йўқотишни ният қилиб, ёнидаги ўн икки минг нафар ғозийлар билан Хуросон ҳудудига келиб кирди. Ҳусайнбек Лала Ҳиротдан келиб, шунингдек ён-теварақ вилоятларнинг ҳоким ва доруғалари ҳам Нажмбекка қўшилдилар ва сочқи-ю пешкаш ўтқариб, итоат занжирини бўйнига осган кўйи Мовароуннаҳр томонга равона бўлдилар. Шунингдек, Хуросоннинг атроф туман ва шаҳарларидан саййидлар, козилар ва таниқли шариф кишилар ҳам амир Нажмбек ҳузурига келиб, дуоғўйлик ва кўнгил сўрашлик шартларини бажо келтирдилар. Ул жаноб ҳам келган бу барча жамоатни турли-туман инъом ва иззат-икром билан сийлаб, қандай ишлари бўлса, истакларини етарлича бажо келтирди. Амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфни эса ёнида олиб қолиб,

бошқа каттаконларга қайтиб кетишлари учун рухсат берди. Сўнг Жом йўлидан Мурғоб дарёси бўйига бориб, у ердан Балх сари ошиқди. Байрамбек Қаромоний Нажмбек мавкабини кутиб олиш учун чикиб, зиёфат ва меҳмондорчилик шартларини керагича адо этди. Амир Нажмбек йигирма кунга яқин Балх атрофида кўш ташлаб ўтириб, кўшин сардорларидан бир гуруҳини кема ва қайиқларни Термиз кечувига йиғиб келтириш учун Амуя дарёси бўйига жўнатди. Амир Ғиёсиддин Муҳаммадга «Ҳисори Шодмонга бориб, Муҳаммад Бобур подшоҳни шоҳликнинг битмас-туганмас лутфу иноятдан умидвор қилган кўйи ул ҳудуд кўшинлари билан Нажмбекка кўшилишини айтиш» топшириғини берди. Шундан сўнг Термиз ўтарлигига шошилиб, мазкур йилнинг ражаб ойи¹⁸⁰ да дарёдан кечиб ўтди ва ҳали Термиз атрофида турганида амир Ғиёсиддин Муҳаммад Ҳисор томондан қайтиб келди ва бобурий мавкабнинг яқинлашиб қолгани хабарини етказди. Амир Нажмбек бир неча амирлар ва озгина хос мулозимлари билан ул ҳазратни бир неча фарсах ерда кутиб олиш учун олдинга юрди ва Банди оҳанин деб ҳам аталувчи Чакчак довонида томонларнинг мулокоти рўй бериб, ҳар икки тарафдан ҳам нисор ва пешкаш шартлари амалга ошди.

У томонда эса ўзбек султонлари Нажмбекнинг дарёдан ўтганидан хабар топишгач, апил-тапил куз ҳосили, яъни даладаги ғалла ва дуккакли дон-дун кабиларни йиғиштириб, қалъаларга ташиб киритдилар. Мовароуннаҳр шаҳарларидан ҳар бири қалъа ва кўргонини бекитишни битта султон ёки амир зиммасига юклаб, мудофаа мақсадида беркиниб олдилар.

¹⁸⁰ 918 йил ражаб ойи — 1512 йил 12 сентябрь – 11 октябрь.

АМИР НАЖМИ СОНИЙНИНГ УЛУҒВОРЛИК ВА КОМРОНЛИК ҲОЛИДАН БИР БЎЛАГИ ЗИКРИ ВА УНИНГ ЖАНОБИ ЖАЛОЛИ СУБҲОНИЙ ТАҚДИРИГА БИНОАН ШАҲИД БЎЛГАНИ БАЁНИ

Сўз яшаш пойдевори курувчиси ва кассагўйлик коидасининг тартибга солувчиси бу хикоятни шу сабабли ракам қиладиким, амир Нажми соний лақабли Ёр Аҳмад Исфаҳоний фаросати кўплиги ва ишбилармонлик, билимдонлик сифати туфайли жаҳонбонлик ишларини бажаришга тайинланиб, мамлакат олувчи шоҳнинг девон ишлари ва ҳисоб-китоб юмушларини амалга оширишда тенгсизлик байроғини кўтарар эди. Юқорида ёзганимиз каби динпаноҳ шоҳ ҳазратлари амир Нажм Заргар вафотидан сўнг ўз ишларининг бошқаруви ваколатини ул жанобнинг қудратли қўлига топшириб, мутлақ соҳиби ихтиёр қилди ва у уч-тўрт йил шу зайл девон ишларини мустақил ҳолда адолат билан бажариб, шоҳнинг ишончини қозонди ва катта қудратга эга бўлди...Буларни айтишдан мақсад шуким, Нажми Соний¹⁸¹ ўзининг ана шу шавкат ва ҳашаматидан мағрурланиб, шоҳдан руҳсат олиб ҳам ўтирмасдан Мовароуннаҳр фатҳи қафолати ва ўзбек қўшини билан урушиш вазифасини бўйнига олган кўйи бу хагарли иш ва улуғ хутбани осон ва енгил санади. Ва Амуя дарёсидан ўтгач ва ҳазрат Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо билан учрашгач, йўналиш байроғини Хузор томон кўтарди. Ул мавзенинг ҳоқими бўлмиш Оқ

¹⁸¹ Нажми соний (иккинчи Нажм) – бу лақаб унга Нажм Заргар исмли вазир вафот этиб, Нажмбек Исфаҳонийнинг унинг ўрнига ўтиргани учун берилган.

Фўлод Султон улуғ ғозийлар билан урушишга кучи ет-маслигини билиб, шаҳарнинг арбоб ва катталари билан сулҳга келишиб олди ва аҳду паймон талабидан сўнг Хузур қалъаси дарвозаларини очди. Амир Нажми соний аҳду паймонга қарамай, уни ҳибсга олди. Ҳалқуту юзбегини ул макондаги ўзбеклари билан бирга ўлдириб, аммо халққа тегмади. У ердан ўтиб, Қарши томонга йўналди. Ул шаҳар ҳокими Шайхим Мирзо мудофаа уруши ва қаршилик мақомида собитқадам турди. Нажмбек шаҳар атрофини амирларига тақсимлаб, ҳар ким ўз мурчалига тушиб, зафарли қўшин аскарлари ўқ ва тўфанг отишга киришдилар ва манжанақ тоши билан Қарши қўрғонининг буржу борасига раҳна солиб, икки-уч кун ичида қаҳру ғазаб шиддати билан ул шаҳарни истило қилдилар. Шайхим Мирзо тобелари билан бирга тақдир сарпанжасига асир тушди. Ўзини ҳимоя қилган шаҳар халқи ҳаққида эса «катли ом» бўйича олий ҳукм чиқиб, аҳоли ёппасига қирғин қилинди. Амир Фиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва аъёнлардан бир гуруҳи уруш чоғи ул шаҳарда бўлган айрим бегуноҳлар қонини амир Нажмдан тилаб олмоқчи бўлдилар. Аммо у қабул қулоғи билан тингламади. Амир Нажми Соний ўзбек қўшини ва аҳолидан ўн беш мингга яқин кишини аёвсиз равишда қиличдан ўтказиб, Бухоро атрофига қараб кетди. Чунки Жонибек Султон, Убайдуллоҳ Султон ўзбек қўшинининг катта қисми билан бирга шу шаҳарда турган ва тўқнаш, уруш-саваш нақшини ва қаршилик, жангу жадал сувратини кўнгли лавҳи-ю қалби саҳифасига қизиб ўтирган эдилар. Амир Нажм Бухоронинг икки фарсахлик ерига етгач, Муҳаммад Те-

мур Султон ва Абу Саид Султон бин Кўчкунчихоннинг Самарқанд қўшинидан бир гуруҳи билан бирга қарши ҳужумга ўтиш учун йўлга тушганини эшитди ва ўзи етиб келинган мазкур манзилда турган қўйи Байрамбек Қаромонийга паҳлавонлик маслакининг соликлари билан бир тўдаси ҳамроҳлигида мазкур ўзбек султонларини маҳв этишни буюрди. Ул икки ўзбек султони Байрамбек ва ғозийлар келаётганидан хабар топишгач, Ғиждувон қалъасига кириб, у ерни мустаҳкам қилиб беркитдилар. Байрамбек бу воқеани Нажмбекка хабар қилди. Нажмбек барча аскарлари билан Ғиждувон қалъаси атрофи сари ошиқди. Муҳаммад Темур Султон ва Абу Саид Султон қалъа атрофини мустаҳкамлаб, ҳар куни қон тўқар ўзбеклардан бир тўпини қалъадан ташқарида уруш-саваш солиш учун юборишарди. Бу томондан ҳам ғозийлар уларга рўпара бориб, гоҳи енгар, баъзида енгилар эдилар. Бир неча кун аҳвол шу тарзда кечиб турди. Бора-бора сипоҳилар орасида озик-овқат ва озуқа ҳам йўқола бошлади. Ўзбек султонлари атворидан яхши хабардор бўлган Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий бу қалъани уруш билан эгаллаш мумкин эмаслигини билиб, Нажмбек арзига ушбуларни етказди: – Бу қишда Ғиждувон қалъасини қамал қилишдан фойда чиқмайди, чунки бу қалъа мўлкўл озуқа захираси ва кўп курул-аслаҳа, уруш асбоб ва жанг яроқлари билан лим тўлган. Шунингдек, унда иккита жасур ўзбек султони жуда шижоатли амир ва жангчилар билан туришибди. Агар яна бир неча кун бу манзил нусрат асарли лашкар қароргоҳи бўлишда давом этса, ғозийлар дон-дун йўқлиги жиҳатидан етишмовчилик азобини чекишажак. Давлатга ярашиғи

шуким, бу ердан жунаш ноқорасини чалиб, Қарши ва Ғузур атрофига бориб, кишлов қўшини ташлайлик. У ерда эса шохликка қарашли Балх вилоятларидан ўрду бозор¹⁸² аҳли ва сарқорлару савдогарлар ғалла ва керак буюмларни зафар иқтибосли ўрдуга келтирадилар. Қиш охирлагач ва ўзбекларнинг ғамлаганлари юзни камайиш сари қаратиб, от-улоқларимиз учун эса даладашда ўт-ўлан кўрингач, қалъа ва шаҳарлар фатҳи учун йўналсак.

Амир Нажмбек бу таклиф жавобида қуйидагича деди: – Агар биз Ғиждувон қалъаси атрофидан кўзғалиб, Амуя дарёси бўйига кетсак, ўзбеклар бизнинг бу ҳаракатимизни кўрққанимизга йўядилар ва бу каби иш уларнинг яна ҳам дадил тортиши-ю жасорати кўпайишига олиб келади.

Ҳали бу баҳсу мунозаралар тугамай туриб, Заҳири ус-салтана вал-хилофа Муҳаммад Бобур подшоҳ мазкур гаплар устига келиб, у ҳам тезда кўчиб кетиш сўзларини орага солган кўйи камални тўхтатиб, Хузур ва Қарши томонга кетиш борасидаги таклиф устида қаттиқ турди. Амир Нажм ул Ҳазратнинг сўзини юзаки равишда қабул қилиб, ундай бўлса бугун эмас, ўша томонларга эртага кўча қолайлик, деди.

Эртасига, яъни 918 йил муборак рамазон ойининг учинчиси¹⁸³да сешанба куни эрта тонг билан Мовароуннаҳр султонлари қўшинининг илғор қисми Ғиждувон қалъаси атрофидаги дарахтлар орасидан

¹⁸² Ўрду (ўрда) – ҳукмдорлар истиқомат қиладиган қароргоҳ. Дала шароитида ҳам шундай аталаверган; Ўрду бозор – мазкур қароргоҳ ва кўшин турган жойда ташкил этиладиган бозор.

¹⁸³ 918 йил 3 рамазон – 1512 йил 12 ноябрь.

кўриниш берди ва амиру вазирнинг ўй-тадбир ишлари чиппакка чиқди. Бу воқеанинг тафсили шуқим, Бухоро шаҳрида Жонибек Султон ва Убайдуллоҳ Султон қулоғига «амир Нажмнинг иши Гиждувон атрофида ҳеч илғари силжимаяпти, ҳар кун лашқар аҳли озик-овқат ва ем-хашак топиш илинжида тарқалиб кетишаяпти» деган сўзлар етишгач, уруш азмига жазм қилиб, барчаси совут қийган ва ханжар санчар пиёда ва отликдан иборат кўп йиғин билан илғор йўсинида Гиждувон томон юзландилар. Ул диёр ҳудудига етишгач, Муҳаммад Темур Султон ва Абу Саид Султон қалъадаги ўзбеклар билан бирга уларга қўшилиб, бири-бирига жиловдош ҳолда юзни уруш-саваш майдонига қаратдилар. Амир Нажм Соний бу ҳолни мушоҳада қилгач, уруш ва курашишдан бошқа чорани кўрмади ва лашқарнинг майсара-ю маймана қисмини улуғ амирлар вужуди билан мустаҳкамлади. Ўзи эса қўшиннинг қалб қисмида тураркан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг эса хос қўшини билан тахт ва шай туриб, қайси тарафда ёрдамга эҳтиёж сезилса, ўша томонга боришини тайинлади.

Сафлар тўғирлангач, ўзбек сипоҳининг бурунғоридан икки юзга яқин жасур суворий майдонга от солиб, Нажмбек лашқарининг жувонғорига ҳамла қилдилар. Ўша томонда турган Байрамбек ул жамоат хужумини қайтариш учун юзлангани ҳамон дайди бир ўк зарбидан ер тубан қулади. Бу воқеа ўзбеклар жасоратининг ортишига сабаб бўлиб, бирданига Озарбайжон ва Ироқ (Эрон) қўшини устига қараб югурдилар. Нажмбек билан адоватлашиб юрган амирлар гурол-аслаҳани ишга солиш ўрнига қочиш водийсига

кадам кўйдилар. Натижада Нажмбек кўшини енгилиб, Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур Мирзо ўзининг хос кўшини билан тўппа-тўғри Ҳисори Шодмон томонга қараб кетди. Амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий ҳам ул подшоҳ ҳазратлари мавкаби кетидан йўлга тушишди. Хусайнбек Лала ва Аҳмадбек Сўфи ўғли Карки кечуви сари юзландилар.

Ўзбек султонлари байроғи ойчаси фатҳу зафар уфқидан балқиб чиқиб, бу ғолиб Мовароуннаҳр кўшини ўлдир-ўлдир ва ғоратни бошлаб юборди. Убайдуллоҳ Султон кўшинидан бир тўдаси жанг майдонида амир Нажми сонийнинг кетидан етиб, ул жанобни тақдир сарпанжасининг асирига айлангирдилар ва ўз подшоҳи олдига олиб бориб, буйруққа биноан ҳаёти пойдеворини кўпориб ташладилар. Зайнулобидин бек ҳам кўпгина ғозийлар ва бир гуруҳ хуросонликлар билан бирга ўша куниси шаҳидлик шарбатини татидилар. Хожа Муҳиддин Яҳё бин Хожа Шамсиддин Марворид ва Хожа Миржон бин Хожа Қавомиддин Муҳаммад бин устод Адл меъмор сингари шу ердаги тоғ ва ғорларга кочган яна бир бўлак ҳам самаркандликлар қўлига тушиб, ҳалокат жомини сипқордилар.

Мазкур йил рамазон ойининг ўн еттинчиси¹⁸⁴да бу хабар салтанат уйи Ҳиротга етиб, шоҳнинг жаҳон бўйсунувчи ҳукмига кўра вазир ва Хуросондаги мулкӣ ва молиявий ишлар бўйича ихтиёр эгаси бўлиб ўтирган амир Имодиддин Маҳмуд Исфаҳоний Ҳирот калъасининг девор ва миноралари, дарвоза-ю

¹⁸⁴ 918 йил 17 рамазон – 1512 йил 26 ноябрь.

истехкомларини бутлашга киришди. Бу хабар келганидан уч-тўрт кун кейин Ҳусайнбек Лала ва Аҳмадбек Сўфи ўғли соғ-саломат ташриф буюришди. Олам бўйсунувчи фармонга биноан Ҳирот ҳукумати Аҳмадбек кўлига ўтгани учун у келиб Ихтиёриддин қалъасига кўш ташлади ва халқ ва кўшинни бошқариш ишига киришиб, халққа адолат ва инсофу диёнат палосини ёйишга ваъда берди.

Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг кетидан Ҳисори Шодмонга кетган амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ва Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий кабилар ул ҳазратдан иноят ва риоят топиб, Балх томонга юзландилар. Рамазон ойининг ўн бешинчиси¹⁸⁵ да Балхга бориб, Хожа Маҳмуд Соғаржий ўша ерда қолди. Амир Муҳаммад Ҳирот сари ошиқиб, амир Имоиддин Маҳмуд ва бошқа амиру ҳокимлар билан бирга ул жаннат мақомли шаҳар деворини мустаҳкамлаш ишида етук саъй-ҳаракатлар кўргузди.

Бу хабарларнинг бариси осмон ошиёнли даргоҳ эгаси бўлмиш шоҳ ҳазратларига ўша Исфаҳон қишловида ўтирган пайти етишди. Шоҳ яна бир марта Хуросонга юриш ва ўзбеклар зулмини йўқотишни олий ҳимматли кўнглига тугди [530-б.].

¹⁸⁵ 918 йил 15 рамазон – 1512 йил 24 ноябрь.

**МУЗАФФАР ТУҒЛИ ШОҲ ҚЎШИННИНГ
МАНҒИЛОЙ ҚИСМИ МАШҲАД ШАҲРИ АТРОФИГА
ЕТИШГАНИ ВА ЎЗБЕК СУЛТОНЛАРИНИНГ
ҒАЛАБА ДАЛЛОЛАТЛИ ШОҲ ЯҚИНЛАШГАНИНИ
ЭШИТИБ ҚОЧИБ КЕТИШГАНИ ЗИКРИ**

[353-б.] Шох Бастом ўлангидан Колпуш яйлоғига юрди ва Шероз ҳокими Халил Султонни бир гуруҳ темир тоқатли довюраклар билан манғилой йўсинида муқаддас Машҳадга жўнатди. Халил Султон шохлик давлати кучига суяниб, масофаларни босиб ўтишда тезлик кўрсатган кўйи яшин ва шамол каби муқаддас Машҳадга юзланди. Ул шаҳарда ўтирган Убайдуллох султон бу воқеадан хабар топгач, сабру қарор оёғи қалтираб, ўз иши чорасини фақат қочиб қолишда билди ва Халил Султонбек шаҳарнинг бир фарсахлик ерига етган чоғда Машҳаднинг бир нечта арбоб ва калонтарларини кўчириб, қайтиш жиловини Марви Шохижохон сари бурди, у ерда ҳам тўхтаб туриш иложини амри маҳол билиб, Шери шутур йўлидан Чаҳоржўй кечувига қараб кетди ва Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, Бухоро томон йўналди.

Шунга ўхшаб зафарли қўшин етиб келганини эшитгач, Хиротда ўтирган Темур Султоннинг ҳам юрагига ғулғула ва кўркув тушиб Самарқанд сари йўлга чиқди. У ҳам Хуросон улуғларидан амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф, амир Султон Маҳмуд бин амир Ғиёсиддин, Хожа Жалолиддин Қосим Фаранхўдий, мавлоно Қосим Хондамир ва Хожа Шох Ҳусайн Хиёбонийни кўчириб, ўзи билан олиб кетди...¹⁸⁶

¹⁸⁶ Бу воқеалар 919 (1513) йилнинг баҳори ва ёзида рўй берган.

Темур Султон Самарқандга етиб боргач, амир Гиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфнинг хаёт ниҳолини қуритмоқни ният қилди. Аммо ул олий мартабали нақиблик паноҳи унинг қўнғлидагини пайқаб, садрлик мансабида ўтирган мавлоно Низомнинг ёрдамида Самарқанддан қочиб, пиёда юрган қўйи Ҳисори Шодмон томон ошиқди. Захир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳ яна бир бор хайр ул-башар – пайғамбар авлодининг ул қаймоғини лутфи назари билан манзур тутиб, сафар асбобини иноят қилди. Сўнг эса саййид ҳазратлари Зайналхоннинг бошқаруви пайти до-руссалтана Ҳиротга бориб, олдинги дастур билан давлатхоҳлик эшикларини шоҳлик даргоҳининг эгаси Исмоил сафавий сари очди [536-б.].

**ҚУТЛУҒ МАВҚАБНИНГ НАХЖАВОН ҚИШЛОВИГА
КЕТГАНИ ВА ДЕВ СУЛТОННИНГ ГУРЖИСТОНГА
ҚЎШИН ТОРТГАНИ ЗИКРИ ҲАМДА МОЗАНДАРОН
ВА РУСТАМДОР ВИЛОЯТИ ИШЛАРИ ТАРТИБИ
ВА ХУРОСОН ХАБАРЛАРИНИНГ ОЛАМПАНОҲ
ШОҲНИНГ АРЗИГА ЕТГАНИ БАЁНИ**

[571-б.]...Олий мартабали шоҳ Нахжавон қишловидан Саҳанд сайхонлиги ва Озарбайжоннинг бошқа яйлоқлари сари кетди ва жаннатга менгзир бир ўтлоқзорда чодир ва ўтов қуббасини қуёш ва ой қадар кўтариб, ўйин-кулги ва хурсандчилик палосини ёйди. Ўша аснода Хуросон томондан элчи келиб, шоҳ арзига Убайдуллоҳхоннинг кўп сонли қўшин билан Хуросонни эгаллаш учун Амуя дарёсидан кечиб ўтгани ва ул ўлкада бало тўфони кўтарилиб, буюк Худонинг тақдир

кўли тафрика эшиklarини халк ҳаёти юзи сари очганини етказди. Шунга кўра, «шоҳ аъло ҳазратларининг яқин кишиси бўлмиш Дурмушхон ўз ёнига Зайналхонни солиб, Хуросон ҳокимлари ёрдамига борсин» деган барча бажариши шарт фармон чиқди ва ул олий шаънли Дурмушхон мамлакатпаноҳ вазир Ҳабибуллоҳ Соважийни Қум шаҳрида кўйиб, йўналиш байроғини Хуросон томонга қараб кўтарди ва кўчма-кўч юрган кўйи Султониянинг Ҳаррақонига ошиқиб, отларга тин бериш учун бир неча кун ўша ерда истиқомат палосини ёйди.

927 йил шабон ойи бошлари¹⁸⁷да Ҳирот волийси Амир Султон кўрчи¹⁸⁸ олдидан Шохқули исмли киши осмон ҳашаматли даргоҳга келиб, шоҳ арзига ғаройиб хабарларни етказди. Биринчиси шуқим, Убайдуллоҳхон чексиз сонли қўшин билан Ҳирот ташқарисига келиб, бир неча кун қамалга қиришди ва бирор натижа чиқара олмаслигини билиб, қайтиш жиловини Мовароуннаҳр сари бурди. Иккинчиси шуқим, амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳ давлатига нисбатан тарафдорликда айбланди ва Ҳирот ҳокими амир Султон кўрчи буйруғига биноан ражаб ойининг олтинчиси¹⁸⁹да сешанба куни Ихтиёриддин қалъаси зиндонига ташланди. Эртасига эса бу саййид насабли амирнинг иши ўлим билан туғанди.

Адолат вужудли шоҳ амир Ғиёсиддин Муҳаммад

¹⁸⁷ 927 йил шабон ойи бошлари – 1521 йил 7 – 10 июль.

¹⁸⁸ Амир Султон кўрчи – кейинчалик Амир Хон лақабини олган Ҳирот ҳокими ва шоҳзода Таҳмосбининг акаси.

¹⁸⁹ 927 йил ражаб – 1521 йил 7 июнь – 6 июль.

бин амир Юсуф ишени текшириш ва тафтиш қилиш борасида жиддий ҳаракатлар кўрсатди ва аниқланишича, Убайдуллоҳхон Ҳирот ташқарисида ўтирган ва қамал ишларига киришган вақтда шаҳар ҳокими Амир Султон кўрчи томонидан ҳеч бир жасорат юзага чиқмаган ва шунга кўра ўзбеклар Ҳирот атрофидаги булукот ва туманларда кўп вайронагарчилик қилганлар. Аслида амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуф ўзига нисбат берилган айбдан худди Юсуфнинг бўрисидек холи ва ҳеч бир гуноҳсиз бўлиб, Амир Султон кўрчи эса шахсий адовати орқасида зулм қиличи билан ул яхши эътиқодли фозил саййидга шаҳидлик шарбатини ичирган экан. Натижада шоҳликнинг ғазаб ўти алангаланди ва «музаффар байроқли шоҳзода Абулфатҳ Таҳмосб Мирзо ва Амир Султон дарҳол Ҳиротдан чиқиб, аъло тахт поясига келишсин ва Хуросон бошқаруви эндиликда олий мақомли донгдор шоҳзода Сом Мирзога берилсин» деган фармон чиқарилди. Қуйироқда бу хикоят тафсили рақам қилинажак, иншооллоҳи таоло [573-б.].

ХУРОСОН МАМЛАКАТЛАРИНИ БОШҚАРУВЧИ АМИР СУЛТОННИНГ АҲВОЛИДАН БИР БЎЛАГИ БАЁНИ ВА УНИНГ БОШҚАРУВ ВАҚТИДА РЎЙ БЕРГАН АЙРИМ ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

[575-б.]... Шоҳ томонидан ўз хизматлари эвазига «Амир Хон» унвони даражасига кўтарилиб, пойтахт Ҳиротда ўтирган кўйи Хуросон юрғларига ҳокимлик қилаётган Амир Султон босар-тусарини билмай қолиб, молия ишлари вазири ва шоҳзода Таҳмосбнинг

Ўқитувчиси амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Юсуфни ўзбошимчалик билан ишдан бўшатиб, унинг ўқитувчилиқ ўрнига ҳам мавлоно Аҳмад Табасийни тайинлади. Унинг бу иши шоҳга ёкмай, ҳар кимни қайтадан ўз жойига тайинлашни буюрди ва ўз фармонини етказиш учун мавлоно шайх Абусаид Исфаҳонийни Ҳиротга жўнатди. Мавлоно шайх Абусаид Исфаҳоний 926 йил зулкаъда ойининг йигирма биринчиси¹⁹⁰ да якшанба куни доруссалтана Ҳиротга келди ва Амирхон ва амир Ғиёсиддин бин амир Юсуфнинг қоматини шоҳликнинг ёнида олиб келган қимматбаҳо тўни билан беаб, шоҳ фармонини ҳам етказди. Амирхонга бу фармон оғир ботса-да, шайх Ҳиротда турган пайти Аҳмад Табасийдан шоҳзоданинг ўқитувчилиги вазифасини олиб, яна амир Ғиёсиддинга берди. Шайх Абусаид кетган заҳоти эса дарров девонлик ва ўқитувчилиқ ишларини яна амир Ғиёсиддин Муҳаммаддан тортиб олди.

Ана шу воқеалар рўй бериб тургани асносида ҳазрат Заҳир ус-салтана вад-дин Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор ҳокими Шужобекнинг иқбол ниҳолини кўпориб ташлашни ният қилди ва Кобулдан Қандаҳорга кўшин тортиб, уруш-саваш эшикларини ланг очди. Ул ҳазратга қаршилиқ кўрсатишга кучи етмаган Шужобек шаҳарда беркиниб, қалъа деворларини мустаҳкамлади. Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор ташқарисини иқтидор байроқлари марказига айлантириб, кучи етганча қалъадагиларни қамал азоби аро қолдиришга киришди ва кўпинча осмон хиром-

¹⁹⁰ 926 йил 21 зулкаъда – 1520 йил 3 ноябрь

ли абраш отга миниб, қалъа хандақи яқинига борар ва жасур сипохни уруш оловини ёкишга ундарди. У томондан ҳам Қандаҳор ботирлари мудофаа ва мухориба қадами билан олдинга келиб, қилич ва ўқларни ишга солардилар, яшинсимон пайкон ва ўлим юришли тошлар билан кобулликларнинг ҳаёт касридан тешик очардилар. Аммо кўпинча бобурий мавқаб баҳодирлари фатҳу зафар топиб, муҳолифларни енгар ва орқага чекинтирган кўйи то дарвозагача кетидан қувлаб борардилар. Шу аҳвол асносида Бадахшон ҳокими Хон Мирзо ўз юртида ўткинчи оламни тарк этди ва Бадахшон лаъли каби қон тубига дафн этилиб, унинг мусибатида қон томчилари кўзлар фавворасидан отилиб чиқди. Бу хабар Муҳаммад Бобур подшоҳга етгач, амакиваччаси ўлимидан кўп ғам ва ғуссада қолди ва ниҳоят қўлини сабр-тоқат этагига уриб, ул мамлакат бошқарувини ўзининг тўнғич ўғли музаффар туғли шоҳзода Муҳаммад Ҳумоюн Мирзога берди ва хотиржам равишда Қандаҳор ташқарисида ўтиришни давом эттириб, бутун Гармсир вилоятларини ўз тасарруфи остига киритиб, шавқати ва улуғворлиги овозаси қайвон айвонидан ошди. Амирхон Ҳирот шаҳрида ўтирган кўйи бу воқеа рўй берганидан қаттиқ қўрқув ва ҳадикка тушди. Чунки у Муҳаммад Бобур подшоҳ Қандаҳор фатҳидан бўшагач, албатта подшоҳлик байрогини кўтарганча Хуросон томонга отланади, дея қайғуда қолганди.

Қамал пайти Шужобек бир неча бор Ҳиротга қосидлар юборди ва Амирхон ва амир Ғиёсиддиндан «бир бало қилиб Муҳаммад Бобур подшоҳни Қандаҳордан Қобулга қайтарсангизлар, мен эсам шоҳзода Таҳмосб хузурига боришлик ва бир умр

кадамимни хизматкорлик йўлидан ташқари босмаслик қасамини ичиш имконига эга бўлай» дея илтимослар қилди. Шунга кўра, Амирхон ва амир Ғиёсиддин Муҳаммад кетма-кет ва узлуксиз равишда Амир Темуравлодиннинг қаймоғи Бобур подшоҳ ҳузурига элчилар юбордилар ва «Шужобек илгари пайтларда қанчалик гуноҳлар қилган ва қаҳру ғазабга сазовор бўлган эса-да, ҳозир дўстлик оёғини олға босиб, бундан сўнг шоҳликнинг султонлар паноҳи бўлмиш даргоҳи давлатхоҳлиги тариқати солиқлиги ва ҳар йили шоҳлик хазинасига божу хирож тўлаш мажбуриятини қабул қилган. Ярашиқлиси шуким, онҳазрат Қандаҳор қамалини тарк этиб, қайтиш жиловини Кобул томонга бурсалар ва бундан ортиқ Қандаҳор халқи-ю ул диёр аҳолисига озор бермасалар» деган хатлар йўлладилар. Муҳаммад Бобур подшоҳ эса «Шужобекнинг ҳозирги итоат ва бўсунишлик изҳори худди кофирнинг ноиложликдан иймонга кириш масаласи мисолидир ва бунга сира ишонмаслик керак. Худои таоло хоҳласа, Қандаҳор фатҳи муяссар бўлгандан сўнг Шужобекни кишанга солиб, малойик ошиёнли даргоҳга юборажакмиз ва қайси кишига шоҳликнинг қутлуғ фармони чиқса, Гармсир ва Қандаҳор мамалакати калитини ўша кишига топширажакмиз» дея жавоб берди. Бу янглиғ жавобни эшитса-да Амирхон таскин топмади ва ишонч ҳосил қилмади. Лекин шу орада, аниқроғи 927 йил баҳори¹⁹¹ да Убайдуллоҳхоннинг доруссалтана Ҳиротга юриши рўй бериб, Амирхон бир неча кун мазкур ишга оид гап-сўзларни тўхтатди [579-б.].

¹⁹¹ 927 йил баҳори – 1521 йил март – апрель.

ШУ КУНЛАРДА РҮЙ БЕРГАН БОШҚА ВОҚЕАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ

[585 б.] Амир Ғиёсиддин бин амир Юсуфнинг – *Аллоҳи таоло жойини жаннатда қилсин* – шаҳидлигидан сўнг Амирхон Шохқули кўрчини олампадох шох даргоҳига жўнатди ва у орқали «амир Муҳаммад бин амир Юсуф Сидра мартаба бўсаға эгасининг ҳуқуқ дафтарини унутилиш тоқчасига қўйиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзони Ҳиротга чакириш қўйига тушди ва шу азим айби сабабли мусодара ва жазога дучор қилиниб, сиёсат қиличи билан умри муддати қирқилди» деган сўзларни айттирди.

Амирхон Шохқулини шох олдига жўнатгандан кейин халқни ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг шохга қарши чиккани, амир Ғиёсиддин Муҳаммаднинг эса Бобур подшоҳ билан бу борада тил бириктирганига ишонтириш мақсадида Қандаҳорга юриш овозасини тарқатиб, 927 йил муборак рамазон ойининг саккизинчиси¹⁹² да якшанба куниси Ҳиротдан ташқари чикқан қўйи Каҳдистон сайҳонлигида жойлашди. Мазкур ойнинг ўн олтинчисида душанба куни эса Шохқули аъло тахт поясидан қайтиб келиб, Амирхоннинг қулоғига «амир Ғиёсиддин Муҳаммаднинг ўлими ҳақидаги хабар шохнинг ғазаб олови аланга олишига сабаб бўлди ва тез орада унинг аломати пайдо бўлиш доирасига кириши эҳтимолдан холи эмас» деди. Натижада Амирхоннинг изтироби олдингидан яна ҳам баттароқ бўлди...

¹⁹² 927 йил 8 рамазон – 1521 йил 13 август.

Шоҳ Исмоил ўгли шоҳзода Таҳмосбни хузурига чақириб, ўрнига шоҳзода Сом Мирзони Хуросондаги барча ерларга соҳиби ихтиёр қилган кўйи до-руссалтана Ҳиротга жўнатди. Амирхонни эса Ху-росон ҳукуматидан четлаштириб, ўрнига Дурмуш-хонни тайинлашга буйруқ берди...Аммо Амирхон турли хил ҳийла-найранг билан шоҳзода Таҳмосбни ўзига ҳамфикр қилди ва исён йўлига кириб, 927 йил зулкаъда ойининг ўн тўққизинчиси¹⁹³да душанба куни Сабзавор томонга олиб кетди. Зулҳижжа ойининг еттинчиси¹⁹⁴да жума куни Дурмушхон Ҳиротдаги жаҳонни безовчи Боғи Жаҳоноро боғига келиб тушди ва Амирхон воқеасини эшитиб, зулҳижжанинг сакки-зинчисида шанба куни тонгида шахсан ўзи Сабзавор-га илғор солиб, шоҳзодани олиб келиш учун отлан-ди. Ҳайит куниси Сабзавор атрофига етиб келди ва Амирхон шоҳзода Таҳмосб Мирзонинг мулозиматида отга миниб, кутиб олиш расмини аъло даражада адо этди. Дурмушхон Амирхоннинг айбини кечиришни айтиб, уни Ҳиротга жўнатадиган бўлди. Шундан сўнг ўша манзилдан дин ва давлат амирларининг қаймоғи Сайфиддин Музаффарбекни Заҳир ус-салтана вад-дин Муҳаммад Бобур подшоҳ олдига юборди ва у орқали «биз аъло ашраф фармони туфайли Хуросон диёрига келган ушбу айёмда олам аҳли шоҳзодаси Таҳмосб Мирзо ёнидаги Амирхон ва чексиз сонли кўшин билан бирга Қандаҳорга кетаётган эканлар. Онҳазрат¹⁹⁵нинг меҳру муҳаббат султони бизнинг

¹⁹³ 927 йил 19 зулкаъда – 1521 йил 21 октябрь.

¹⁹⁴ 927 йил 7 зулҳижжа – 1521 йил 9 ноябрь.

¹⁹⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ кўзда тутилмоқда.

дилимиз шаҳристонини эгаллагани сабабли, ўта илтимос билан шоҳзодани Ҳирот тарафига қайтариб юбордик. Умид шуким, олий мақом эгаси ҳам бирдамлик йўлини тутиб, Қандаҳор ташқарисидан Кобул томонга кўчиб кетсалар, токим Шужобек шохнинг олий даргоҳига ошиқиш имконини топса ҳамда томонлар ўртасида вафо ва дўстлик тариқаси хилоф ва нифок шеvasига айланмагай» деган хабарни айттирди. Музаффарбек кетганидан сўнг Дурмушхон Амирхон билан бирга олам аҳлининг шоҳзодаси Таҳмосб Мирзо мулозиматида доруссалтана Ҳиротга юзланди ва зулҳижжа ойининг ўн тўққизинчисида чоршанба куни Ҳиротга етиб олди...

928 йил рабиулаввал ойининг йигирма тўққизинчиси¹⁹⁶да пайшанба куни ҳазрат султоний сайф ул-аномий Хожа Музаффар битикчи Мозандарондан Ҳирот шаҳрига келди. Наврўз куни барча хуросонлик ҳоким ва улуғ кишилар Дурмушхон ҳузурига келиб, хоннинг илтифотига етишдилар. Ўша орада Музаффарбек Қандаҳордан келиб, Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳнинг музаффар байрокли Дурмушхоннинг гапи бўйича Қандаҳор ёнидан кўчиб, Кобул тарафга кетганини маълум қилди. Шундан сўнг садоратмаоб, арабдан чиққан пайғамбар миллатига қувват берувчи, Тож ул-миллата вад-дин Ҳасан Чалабий жаноби олийларининг муҳаббат ва иттиҳод қоидаларини кучайтириш, дўстлик ва ишонч пойдеворини мустаҳкамлаш учун Кобулга боришига қарор қилинди. Ул жаноб 928 йил жумодилаввал ойининг иккинчиси¹⁹⁷да

¹⁹⁶ 928 йил 29 рабиулаввал – 1522 йил 26 март.

¹⁹⁷ 928 йил 2 жумодилаввал – 1522 йил 30 март.

душанба куни Ҳиротдан юзни мақсад-манзил сари қаратди. Аммо у ердан қайтишидан олдин жумодилохир ойининг йигирма еттинчиси¹⁹⁸ да якшанба куни Заҳир ус-салтана Муҳаммад Бобур подшоҳнинг элчилари олий даргоҳга етишиб, ул ҳазратнинг Қандаҳорни истило қилгани хабарини келтирдилар ва пешкашлар ўтқариб, келишув ва Бирдамлик асосини мустаҳкам қилдилар. Қандаҳорни эгаллаш воқеаси қуйидагича бўлган экан: Бобур подшоҳ адолатпаноҳ Дурмушхон илтимосига биноан Қандаҳор атрофидан қўзғалиб, Кобулга кетди. Қамал заҳмати ва қаҳату очлик балосидан яхшигина танг аҳволга келган Шужобек ўз навқарларидан мавлоно Абдулбоқи исмли бир кишини Қандаҳорга ҳоким қилди ва Хуросон ҳокимларига берган ваъдасига вафо қилмай, йўналиш байроғини Синд дарёси бўйига қараб хилпиратди. Мавлоно Абдулбоқи Шужобекнинг яхшиликлари устига йўққа чиқариш чизигини тортиб, яшин ва шамолга жилвдош бир қосидни Заҳир ус-салтана Бобур Мирзо Олдига жўнатди. Ул ҳазрат эса Ҳасан Чалабий келгандан кейин икки кун ичида Кобулдан Қандаҳорга қайтиб келиб, ул ўлкани эгаллаш ва тасарруф доирасига киритди ва ул жанобни турли хил инъом ва иззат-икромлар билан сийлаб, ўзининг хос кишиларидан Мирзоқулани Ҳасан Чалабийга қўшиб юборди. Сўнг Қандаҳор шаҳри бошқарувини ўзининг донгдор ўғли Муҳаммад Комрон Мирзога топшириб, Кобулга қайтди. Ҳасан Чалабий ва Мирзоқули эса шабон ойининг йигирма учинчиси¹⁹⁹ да пайшанба куни доруссалтана Ҳиротга келиб, Зобулистон воқеаларини

¹⁹⁸ 928 йил 27 жумодилохир – 1522 йил 24 апрель.

¹⁹⁹ 928 йил 23 шабон – 1522 йил 19 июль.

арзга етказдилар ва пешкашлар ўтқариб, лутфу эҳсон назарига тушдилар. Мирзоқули бир неча кун хонлиқнинг олий бўсағаси мулозиматида тургач, қимматбаҳо тўн инъоми-ю, кўп олтин, кумуш тангалар сийлови билан сарафроз бўлган кўйи қайтиб кетди.

Ўша аснода ҳазрат шохнинг яқин кишиси Дурмушхон олий ҳимматини вилоят ишларига тартиб-интизом бериш ва ҳукумат юмушларини саранжомлаш сари қаратиб, Зайналхонни Журжон мамлақати ҳукуматини бериш билан фахрлантирди, Зайниддин Султоннинг бошқарув туғини эса Исфароин ва Нишобур вилоятига тикди. Сабзавор фармонфармолиги мансабини яна Чагур Ака Султонда қолдирди. Тус ва муқаддас Машҳаднинг бошқариш жоловини Бурун Султоннинг кифоятли қафтига тутқазди. Амирхон замонида бу юртлар саркорлиги Аҳмад Султон афшорга тааллуқ бўлгани сабабидан унинг кўнглига огриниш чаиги ўтириб, олампадох даргоҳига кетиш учун рухсат сўради ва ижозат олиб, оти жоловини Рай шаҳригача қўйиб юбормади. Бу иш шох қулоғига етишгач, олий фармон чиқарилиб, унга кўра Райдан қайтиб бориб, Хуросон вилоятларида ватан тутган кўйи Дурмушхоннинг буйруғига бўйсуниб, вафодорлик билан иш тутиши таъкидланди. Шунга кўра орқага қайтиш ноқорасини чалди ва доруссалтана Ҳиротга келгач, яхши сифатли Дурмушхон Аҳмад Султонни лутф ва марҳамат назари билан манзур тутиб, Ҳиротруд шаҳри ва муқаддас Гиёсия лангари, Сохир, Тулак, Фароҳ, Сабзавор, Ўк, Қалъагоҳ бошқаруви саркорлигини унинг туғрилиқни кўрсатувчи ақли ихтиёрига топширди.

БОБУР ЖАМОАТ ФОНДИ

ҒИЁСИДДИН БИН ҲУМОМИДДИН ХОНДАМИР

БУЮКЛИК ХИСЛАТИ

*«Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар» –
«Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст»
китобининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур
ҳаёти ҳақидаги боблари*

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2011

Муҳаррир *Аҳрор Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *Умид Сулаймонов*
Техник муҳаррир *Лина Хижова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусаҳҳихлар: *Маъмура Зиямухамедова,*
Шарофат Ҳуррамова

Нашр лицензияси А1 № 078, 18.09.2066 йил

Теришга берилди 17.08.2011. Босишга рухсат этилди 25.08.2011.
Бичими 70x100 ¹/₃₂. Times гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табағи 12,25. Нашриёт-ҳисоб табағи 11,97.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 1810.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

X – 75 Хондамир, Гиёсиддин Бин Ҳумомиддин.
Буюклик хислати: Захириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ҳақидаги боблар / Гиёсиддин Бин Ҳумомиддин Хондамир; масъул муҳаррир Д. Юсупова; форс тилидан тарж., кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи И.Бекжонов; Бобур жамоат фонди. – Т.: «Sharq», 2011. – 304 б.

УДК: 821.512.133(092)
ББК 63.3(5Ў)4

ISBN 978-9943-00-752-9